

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**MÖ 3. BİN DE ORTA FIRAT HAVZASINDA ÖLÜ GÖMME
UYGULAMALARI IŞIĞINDA KÜLTÜR BÖLGELERİ, TOPLUM YAPISI
VE İNANÇ ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZLEM EKİNBAŞ

KOCAELİ 2018

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

**MÖ 3. BİN DE ORTA FIRAT HAVZASINDA ÖLÜ GÖMME
UYGULAMALARI IŞIĞINDA KÜLTÜR BÖLGELERİ, TOPLUM YAPISI
VE İNANÇ ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Özlem EKİNBAŞ

DANIŞMAN: Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE

KOCAELİ 2018

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

MÖ 3. BİN DE ORTA FIRAT HAVZASINDA ÖLÜ GÖMME UYGULAMALARI
IŞIĞINDA KÜLTÜR BÖLGELERİ, TOPLUM YAPISI VE İNANÇ ANALİZİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Özlem EKİNBAŞ

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ve No: 20.06.2018/16

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Ayşe Tuba ÖKSE

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Atilla ENGİN

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Şengül AYDINGÜN

KOCAELİ 2018

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖNSÖZ	ix
ÖZET	xi
ABSTRACT.....	xii
KISALTMALAR	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiv
GRAFİK LİSTESİ.....	xvii
TABLO LİSTESİ.....	xvii
HARİTA LİSTESİ.....	xvii

GİRİŞ

1. Amaç.....	1
2. Kapsam	2
3. Yöntem.....	4
4. Coğrafi Özellikler	5
5. Zamansal Süreç ve Kronolojik Terminoloji	6
6. Araştırma Tarihçesi.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM OLGUSUNUN BİLİŞSEL GELİŞİMİ

1.1. Ölü Gömmenin Tarihsel Gelişimi	10
1.2. Öteki Dünya İnancı	15
1.3. Ölü Bakımı	18
1.3.1. Filolojik Belgelerde Ölü Bakımı.....	19
1.3.2. Etnolojik Verilerde Ölü Bakımı.....	22
1.4. Kuramsal Arka Plan	23
1.4.1. Kültür Tarihi Arkeolojisi	24
1.4.2. Yeni Arkeoloji	25
1.4.3. Postmodern Arkeoloji	26
1.5. Ölüm Olgusu ve Psikanaliz	29

İKİNCİ BÖLÜM

MEZAR VE MEZARLIKLAR

2.1.	ATATÜRK BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI.....	34
2.1.1.	Hassek Höyük.....	34
2.1.2.	Gritille.....	35
2.1.3.	Nevali Çori.....	35
2.1.4.	Lidar Höyük.....	36
2.1.5.	Samsat.....	37
2.1.6.	Hayaz Höyük.....	37
2.1.7.	Titriş Höyük.....	38
2.2.	BİRECİK-KARKAMIŞ BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI.....	39
2.2.1.	Horum Höyük.....	40
2.2.2.	Tilbeş Höyük.....	40
2.2.3.	Hacinebi.....	41
2.2.4.	Birecik ETÇ Mezarlığı.....	42
2.2.5.	Zeytinli Bahçe.....	42
2.2.6.	Mezraa Höyük.....	43
2.2.7.	Gre Virike.....	43
2.2.8.	Şaraga.....	44
2.2.9.	Karkamış.....	45
2.3.	TİŞRİN BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI.....	46
2.3.1.	Jerablus Tahtani.....	46
2.3.2.	Shiyukh Fawqani.....	48
2.3.3.	Shiyukh Tahtani.....	48
2.3.4.	Tell Ahmar.....	49
2.3.5.	Qara Quzaq.....	50
2.3.6.	Tell Banat.....	51
2.4.	TABQA BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI.....	53
2.4.1.	Tell es-Sweyhat.....	53
2.4.2.	Tell Hadidi.....	54
2.4.3.	Shamseddin.....	55
2.4.4.	Tell el-Abd.....	55

2.4.5.	Tell Munbaqa.....	56
2.4.6.	Habuba Kabira.....	57
2.4.7.	Tawi.....	57
2.4.8.	Tell Halawa.....	58
2.4.9.	Tell Selenkahiye.....	59
2.4.10.	Wreide.....	60
2.4.10.	Tell Bi'a (Tuttul).....	61
2.4.13.	Abu Hamad.....	62
2.4.13.	Terqa (Tell Ashara).....	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜ GÖMME UYGULAMALARI

3.1.	MEZAR VE MEZARLIKLARIN KONUMU.....	65
3.1.1.	Yerleşim İçi Mezarlar.....	66
3.1.2.	Yerleşim Dışı Mezarlıklar.....	71
3.1.3.	Değerlendirme.....	74
3.2.	Mezar Biçimleri.....	77
3.2.1.	Oda Mezarlar.....	77
3.2.1.1.	Kaya Oyma Mezarlar.....	78
3.2.1.2.	Yeraltı Oda Mezarlar.....	79
3.2.1.3.	Yerüstü Oda Mezarlar.....	80
3.2.2.	Sanduka Mezarlar.....	81
3.2.2.1.	Taş Sanduka Mezarlar.....	82
3.2.2.2.	Kerpiç Sanduka Mezarlar.....	83
3.2.3.	Pişmiş Toprak Kap Mezarlar.....	83
3.2.3.1.	Çömlek mezarlar.....	84
3.2.3.2.	Küp Mezarlar.....	85
3.2.3.3.	Larnax Mezarlar.....	86
3.2.4.	Toprak Mezarlar.....	86
3.2.5.	Kuyu Mezarlar.....	87
3.2.6.	Tümülüs.....	88
3.2.7.	Değerlendirme.....	88
3.3.	GÖMME BİÇİMLERİ.....	91

3.3.1.	Yatırılış Biçimi.....	91
3.3.2.	Birey Sayısı.....	92
3.3.2.1.	Tekli Gömme.....	93
3.3.2.3.	Çoklu Gömme.....	95
3.3.3.	Yatırılış Yönleri.....	95
3.3.3.1.	İskeletin Yönü.....	96
3.3.3.2.	Yüzün Yönü.....	97
3.3.3.3.	Mezar Girişi Yönü.....	98
3.3.5.	Değerlendirme.....	99
3.4.	MEZAR EŞYALARI.....	100
3.4.1.	Mezar İçine Bırakılan Eşyalar.....	100
3.4.2.	Mezar Dışına Bırakılan Eşya.....	110
3.4.3.	Değerlendirme.....	111

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

4.1.	KRONOLOJİK GELİŞİM.....	114
4.1.1.	Erken Orta Fırat 1.....	116
4.1.2.	Erken Orta Fırat 2.....	116
4.1.3.	Erken Orta Fırat 3.....	118
4.1.4.	Erken Orta Fırat 4.....	119
4.1.5.	Erken Orta Fırat 5.....	119
4.1.6.	Erken Orta Fırat 6.....	120
4.2.	YEREL FARKLILIKLAR.....	120
4.2.1.	Atatürk Baraj Gölü Alanı.....	121
4.2.2.	Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü Alanları.....	122
4.2.3.	Tabqa Baraj Gölü Alanı.....	125
4.3.	BÖLGESEL BENZERLİKLER.....	127
4.3.1.	Yukarı Fırat Havzası.....	127
4.3.2.	Yukarı Dicle Havzası.....	129
4.3.3.	Kuzeybatı Suriye.....	132
4.4.	TOPLUMSAL YAPI.....	134
4.5.	İNANÇ YAPISI VE İNANCIN PSİKANALİZİ.....	142

4.5.1.	Mezar Yapıları	143
4.5.2.	Ölülerin ve Mezarların Yönlendirmesi	144
4.5.3.	Ölülerin Yatırılış Biçimi	146
4.5.4.	Ölülerin Giysili Halde Yaygıya/Döşeğe Yatırılması	146
4.5.5.	Mezara Bırakılan Eşya	147
4.5.6.	Ölü Yemeği	148
4.5.7.	Korku ve Yas Bağlamında Ölü Anma ve Ölü Bakımı	149

SONUÇ

KAYNAKÇA.....	160
----------------------	------------

RESİMLER.....	190
----------------------	------------

HARİTALAR.....	205
-----------------------	------------

ÖNSÖZ

İnsanın tarihi, parçası olduğu toplumla birlikte içinde yaşadığı coğrafyanın bir bütün olarak toplamıdır. Dolayısıyla toplumun can damarı olan insan, kendi tarihinin oluşum evreleri ve bu tarihi yaratan belirteçleri kendine dert edinir. Bu belirteçler insanın kendini içinde ifade ettiği toplumun örgütlenme biçiminden geçim biçimine, coğrafyadan iklime, kültür yapısından inanç biçimine kadar uzanıp gider. Bu göstergelerin her biri bazen ayrı ayrı bazen gruplar halinde insanın kısa orta ve uzun zamanına etki eder. Bu etkenlerin hepsi insanın zihninde devinen birçok soru ile birbirine dolanır ve tam bir kaos yaratır. İşte tam bu noktada kaos, insanın gerçek bir çıkış yakalaması için fırsata dönüşebilir. Ya bu kaosun içinde boğulup psikolojik devinimlerle boğuşacak ve çeşitli yoksunluklar yaşayacağız ya da bunu bir fırsata çevirip gerçekten tüm hücrelerimize kadar insan olduğumuzun ayırdına varacak ve bir aydınlanma yaşayacağız. Ben kendi tarihimin çeşitli süreçlerinde yukarda saydığım göstergelerin bazen her birinin bazen toplamının ağırlığını tüm benliğimde hissettim ve çoğu kez farklı arayışlara yöneldim. Bu arayışlar müthiş bir öğrenme arzusu doğurdu. Öğrenme arzusunun beni içine çektiği farklı mekanlarda evreni yüreğinde taşıyan birçok insanla tanıştım. Ne yazık ki bu insanların bazılarını birebir tanıma fırsatını bile yakalayamadım. Fakat her biri kendime doğru yaptığım yolculukta yoluma birer meşale bırakan kahramanlarımdı sonsuz minnettarım.

Geçmişin izlerini takip ederken devam eden düşünsel yolculuğumda, sembolik dünyasıyla dikkatimi cezbeden Göbekli Tepe beni arkeolojiyle buluşturdu. Göbekli Tepe ise aldığım son nefese kadar rahmet ve minnetle anacağım Prof. Dr. Klaus Schmidt ile tanışmamı sağladı. Profesörlerin zihnimde yarattığı olumsuz algıyı alaşağı eden Klaus Schmidt ve beni evinde sevgiyle, dostlukla ağırlayan değerli eşi Çiğdem Köksal Schmidt'ten öğrendiklerim her zaman bana kılavuzluk etmeye devam edecektir. Bunun için kendilerine ne kadar teşekkür etsem de minnettarlığımı ifadeye yetmeyecektir.

Arkeoloji beni türümüz tarafından Orta Fırat şeklinde tanımlanan coğrafyanın sonu gelmeyen öğrenciliğine sürükledi. Öğrenciliğimin en güzel duraklarından birini tez danışmanım Prof. Dr. A. Tuba Ökse'nin yanında yaşadım. Prof. Dr. Klaus Schmidt'le birlikte dağılan profesörlere karşı duyduğum olumsuz algı Prof. Dr. A. Tuba Ökse' de tamamen parçalandı. Dağılan parçalanmış hakikatlerin bir bütün olarak

sabahlara kadar tartılabildiği, hiçbir dűşüncenin, rengin, inancın dışlanmadığı bir mekan olan yűređine beni konuk ettiği için sonsuz minnettarım. Zira hiçbir lisan, tez sürecimde MÖ 3. bin yılda Orta Fırat'ın ölü gömme uygulamaları ışığında kűltür bölgeleri, toplum yapısı ve inanç analizine dair yaptığımız her toplantıda zihnimde farklı bir pencere açmamı sağlayan Prof. Dr. A. Tuba Ökse'ye teşekkürümü anlatabilecek kelimeleri barındırmıyor.

Kendi tarihimin bir parçası olan bu çalıřmanın açıđa çıkma süreci birçok can arkadařımın emeđiyle mümkün hale gelmiřtir. Kendisi gibi soyadı da Can olan yařama, arkeolojiye, Mezopotamya'ya ve Orta Fırat'a dair saatlerce tartıřtıđım, kűtűphane çalıřmalarında bařını řiřirdiđim, haritalarımın mimarı řakir Can'a varlıđından ötürű yűreктen teřekkűr ederim. Bu çalıřmanın ortaya çıkıřında maddi manevi desteklerini esirgemeyen ve her zaman bana inanan sevgili dostlarım Osana Yurtsever'e, Ebru Günay'a, Hacer Özdemir'e ve Fatma Dođan'a özel olarak teřekkűri bir borç bilirim.

Yaşamım boyunca yanımda olan anneme ve bir abiden çok arkadaş olabilen Ahmet Ekinbař'a maddi manevi desteklerden ötürű sonsuz minnettarım. İtalyanca ve İşpanyolca yayınların çevirileri için yeğenim Murat Yıldırım ve eři Alessandra'ya, İngilizce yayınların çevirilerinde sağladığı katkılardan dolayı sevgili yeğenim Metin İlbasmış'a iten teřekkűr ederim.

Öđrenciliđim sürecince desteklerini benden esirgemeyen sevgili hocam Prof. Dr. Mehmet Önal'a, beni her zaman motive eden Arř. Gör. Sűheyla İrem Mutlu'ya ve sevgili eři Semih Mutlu'ya, Direkli Mađarası'ndaki mezarlarla ilgili aktardıđı bilgilerden ötürű Dr. Öğr. Üyesi Cevdet Merih Ereğ'e ve Bařur Höyük mezarları ile ilgili aktardıklarından ötürű Dr. Öğr. Üyesi Haluk Sađlamtimur'a özel teřekkűrlerimi sunmak isterim.

Bir özel teřekkűrü de çalıřmam sürecince neredeyse her hafta sonu görűřtüđüm güzel yűrekleriyle beni motive eden Ayře Teyzeme ve Fatma Fűsun Ökse'ye sunmayı bir borç bilirim. Manevi olarak yanımda olan arkadařlarım Rahime, Didem, řeyma, Sabri, Ümran, Reřat, Zeki, Levent, Hűseyin ve Adil'e de ayrıca teřekkűr ederim.

Son olarak tez savunma sürecimde sađladıkları katkılardan ötürű deđerli jűri üyesi hocalarım Doç. Dr. řengűl Aydıngűn ve Prof. Dr. Atilla Engin'e içtenlikle teřekkűr ederim.

ÖZET

Ölüm olgusu, varoluşundan bu yana insanın bilişsel dünyasında felsefi sorgulamalara yol açmıştır. Bu sorgulamalar, mekân, zaman ve kültür değişse bile ölüm olgusuna ilişkin ortak tepkiler oluşturmuştur. Bu tepkiler birey ya da toplumda çeşitli uygulamalar şeklinde ait olduğu kültür bağlamında açığa çıkmıştır. Coğrafya, insanın ya da toplumun oluşturduğu kültürel örüntülerin konumlandığı bir mekân olarak mezarları da içermektedir. Bu çalışmada günümüzden 5000 yıl önce Orta Fırat Havzası'nda yaşamış toplumların kültürel bağıntıları, ölü gömme uygulamaları üzerinden değerlendirilmiştir. Mezarların kronolojik ve yerel farklılıklarının saptanması için Orta Fırat Havzası'nın kuzey kesiminde Atatürk Barajı, orta kesiminde Birecik, Karkamış ve Tishrin barajları ile güney kesiminde Tabqa Barajı dolmuş alanında toplam 35 arkeolojik alan araştırılmıştır. Bölgenin kuzey, orta ve güney kesimleri kendi içinde mezar alanlarının konumları ve sayısı bakımından yerel farklılıklar taşımaktadır. Orta Fırat Havzası, mezar tipolojisi ve mezar eşyası bakımından Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle havzaları ile benzerlikler göstermesine karşın, çeşitlilik bakımından daha gelişkindir. Orta Fırat Havzası'ndaki çeşitliliğin Kuzeybatı Suriye'de izlenebilmesi, coğrafi yakınlık ve iletişim yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Orta Fırat Havzası'nın güney kesiminde yer alan iki merkezde tümülüslerin bulunması, bölgeyi çevre bölgelerden farklılaştırmaktadır.

Orta Fırat Havzası'nda yaşayan toplumların öteki dünya inançlarına ilişkin tasarımları yazılı belgelerde anlatılanlarla uyum göstermektedir. Ölü gömme ve anma ritüellerine ilişkin davranışlar arkeolojik bulgularda iz bırakarak, bu coğrafyada 5000 yıl önce yaşamış toplulukların inançlarının ve buna yol açan psikolojilerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ölümle tanışan insanın yaşadığı korkunun yarattığı nevrotik ruh hali, ölüsünü gömmeyi ve ona bakmayı, bir bakıma onu hoş tutmayı gerektirmiştir. Böylece geride kalanlar hem ölüden gelecek kötülüklerden korunacak hem de ölümü yaşayla özdeşleştirebilecektir.

ANAHTAR KELİMELER

Ölüm, Orta Fırat, MÖ 3. Bin, Ölü Gömme Uygulamaları, İnanç, Psikanaliz

ABSTRACT

The phenomenon of death has led to philosophical inquiries into the cognitive world of the man since its existence. These inquiries formed common responses regarding the phenomenon of death, even if space, time, and culture changes. These responses emerged in the context of culture to which they belong, in various practices in individuals or societies. Geography, as a space where cultural patterns that men or society form are situated, contains the graves as well. In this study, cultural correlations of societies lived in the Middle Euphrates Basin *ca.* 5000 BP are evaluated through the burial practices. In order to determine the chronological and local differences of the graves, Atatürk Dam in the northern area of the Middle Euphrates Basin; the Birecik, Carchemish and Tishrin dams in the central area; the Tabqa Dam reservoir in the southern area, a total of 35 archaeological sites have been investigated. The northern, central and southern parts of the region in itself reveal local differences in the number and the locations of the burial grounds. Although the Middle Euphrates Basin in terms of grave typology and grave goods bears similarities with the Upper Euphrates and Upper Tigris basins, it is more advanced in terms of diversity. The diversity of the Middle Euphrates Basin can be observed in northwest Syria is because of its geographical proximity and communication density. The presence of *tumuli* in the two centers in the southern part of the Middle Euphrates Basin distinguishes the region from the surrounding regions.

The conceptions regarding the afterlife beliefs of the societies living in the Middle Euphrates Basin overlap with those described in the written documents. Behaviors relating to burial and commemorative rituals leave their traces in archaeological records, helping us understand the beliefs and the psychology, which leads to it, of the societies that lived in this geography, *ca.* 5000 years ago. The neurotic mood created by the fear of the human who met the death, inhuming their deceased and looking after him and in a way, to make him pleased. Thus, the living person will be protected against the evils of the dead and will be able to identify death with life.

KEY WORDS

Death, Middle Euphrates, Third Millennium BC, Behaviors relating to burial, Beliefs, Psychoanalysis

KISALTMALAR

AJA	:American Journal of Archaeology, New York
ANES	:Ancient Near Eastern Studies, Melbourne Anatolica Antiqua: Institut Français D'Etudes Anatoliennes D'İstanbul, Paris
Anatolica	:Annuaire International Pour les Civilizations de L'Asie anteriure; pulie sous les auspices de L'Institut Historique et Archeologique Nederlands a Istanbul-Leiden, Leiden.
ARCANE	:Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean
ARULİS	:Arkeoloji, Tarih, Nümismatik, Epigrafya, Etnografya
AUSA	:Aula Orientalis Supplementa
BASOR	:Bulletin of the American Schools of Oriental Research. New Haven
Bkz	:Bakınız
Böl	:Bölüm
CMAO	:Contributi e Materiali di Archeologia Orientale, Rome
IFEA	:Institut Français D'etudes Anatoliennes
EOF	:Erken Orta Fırat
ETÇ	:Erken Tunç Çağı
ha	:Hektar
KAAM	:Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi
KST	:Kazı Sonuçları Toplantısı
Km	:Kilometre
LEİDEN	:Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
m	:metre
MKKS	:Müze Kurtarma Kazı Sempozyumu
MÖ	:Milattan Önce
ODTÜ	:Ortadoğı Teknik Üniversitesi
TAÇDAM	:Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi
TÜBA-AR	:Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
TÜBAV	:Türkiye Bilim Araştırma Vakfı
TAD	:Türkiye Arkeoloji Dergisi

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Birecik ETÇ Mezarlığı'nda Sanduka Mezarlar ve Pişmiş Toprak Kap Mezarların İlişkisi (<i>Squadrone, 2007: fig.13.8</i>).....	190
Şekil 2: Shamseddin A Mezarlığı (<i>Meyer, 1991: 18. fig.5</i>).....	190
Şekil 3a: Hassek Höyük, 12 no.lu Taş Sanduka Mezar, (<i>Behm-Blancke, 1984: fig. 7</i>)	191
b: Lidar Höyük: 97 no.lu Taş Sanduka Mezar (<i>Kaschau, 1999: 165, fig., 69</i>)	
c: Titriş Höyük: 93.41 no.lu Taş Sanduka Mezar (<i>Laneri, 2004: 236, fig., 6</i>)	
Şekil 4a: Titriş Höyük, B96.73 oda mezarı (<i>Honça ve Algaze, 1998: 136, fig. 6</i>) ..	191
4b: Lidar Höyük, 6 no.lu oda mezar (<i>Hauptmann, 1982b: pl.73</i>)	
4c: Hayaz Höyük, UA oda mezarı (<i>Roodenberg, 1980, şek.7</i>)	
Şekil 5a: Birecik ETÇ Mezarlığı, 163 nolu taş sanduka mezar, (<i>Sertok ve Ergeç, 2000: fig.2</i>).....	192
b: Gre Virike, K9 taş sanduka mezarı (<i>Ökse, 2006b: 9, fig.11</i>).	
c: Karkamış, taş sanduka mezar (<i>Woolley, 1952: 219</i>).	
d: Jerablus Tahtani, taş sanduka mezar, (<i>Peltenburg vd. 1997: 7, Fig.7</i>).	
e: Tell Ahmar, taş sanduka mezar (<i>Thureau-Dangin–Dunand 1936, Pl.XXXII:2</i>).	
Şekil 6: Gre Virike, K9 Oda Mezarı (<i>Kazı Arşivi</i>).....	192
Şekil 7: Jerablus Tahtani, 302 oda mezarı, (<i>Peltenburg, 2015:281</i>)	192
Şekil 8: Tell Ahmar: Hypogeum, (<i>Baccarin, 2012: 142, fig.4</i>)	193
Şekil 9: Tell Banat:7 no.lu oda mezar kompleksi, (<i>Porter, 2002b:156</i>).....	193
Şekil 10: Shamseddin: Oda mezar n.60 (<i>Meyer, 1991:80</i>)	194
Şekil 12: Shamseddin A.51 no.lu oda mezar (<i>Meyer, 1991: 66</i>).....	195
Şekil 11: Tell Halawa, H2 oda mezar, (<i>Orthmann, 1989,taf.33</i>).....	195
Şekil 13:Wreide, W054 oda mezarı (<i>Orthmann ve Rova, 1991: 19</i>).....	195
Şekil 14: Tell Bi'a, U:47 Mezarı (<i>Strommenger ve Kohlmeyer, 1998:taf.134</i>)	195
Şekil 15:Gre Virike: Kuyu mezar Larnax ile beraber (<i>Kazı Arşivi</i>)	196
Şekil 16:Tell Bi'a, Kuyu mezar Larnax ile beraber (<i>Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: taf.45</i>).....	196
Şekil 17: Tawi, T.5 Mezarı (<i>Kampschulte ve Orthmann, 1984: taf.35a</i>)	196

Şekil 18: Tell Banat, 4 no.lu oda mezar (<i>Porter, 2002b: 165</i>)	196
Şekil 19: Tell Bi'a yerüstü oda mezar kompleksleri, (<i>Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: fig.11.1</i>).....	197
Şekil 20: Gre Virike, oval yerüstü oda mezar (<i>Kazı Arşivi</i>).	197
Şekil 21a: Titriş Höyük küp mezar (<i>Laneri, 2004: 251, fig. 20</i>)	198
b: Birecik ETÇ M. 162 no.lu mezar (<i>Sertok ve Ergeç, 1999:102, fig.6</i>)	
c: Gre Virike, K9 Çömlek mezar ve mezarın dışına bırakılan eşyalar (<i>Kazı Arşivi</i>)	
d: Tell Ahmar, F19.120 no.lu mezar (<i>Dugay, 2005: 48, fig.3</i>)	
Şekil 22: Tell Banat (Kuzey) Tümülüs (<i>Porter, 2002a: fig.4</i>)	198
Şekil 23: Abu Hamad, Z6 mezarı (<i>Falb vd., 2005: 63, fig. 54</i>)	198
Şekil 24: Titriş Höyük Yerleşim içinde yer alan B98,87 no.lu mezar (<i>Laneri, 2004: 253, fig.22</i>)	199
Şekil 25: Shiyukh Tahtani, T107'de çocuk iskeleti ile beraber mezar eşyaları (<i>Falsone ve Sconzo, http://www1.unipa.it/falsone/en/TST08en.pdf</i>).....	200
Şekil 26: Şaraga, Yüksek Ayaklı Çanaklar (<i>Sertok, 2007: 241, fig.16.2,16.3</i>)	200
Şekil 27: Gre Virike, K9 Oda MezarındaYüksek Ayaklı Çanaklar (<i>Kazı Arşivi</i>) ...	200
Şekil 28: Jerablus Tahtani, 956 no.lu mezar (<i>Peltenburg, 2015: 277, fig.1,2</i>)	201
Şekil 29a: Titriş Höyük, 95,60 ve 96, 75 no.lu mezarlardan özel kullanım kapları (<i>Laneri, 2004: 266, fig.35</i>)	201
b: Gre Virike, K9 çömlek mezarı (<i>Kazı Arşivi</i>)	
c: Tell Ahmar, Hypogeum'dan özel kullanım kapları (<i>Thureau-Dangin – Dunand 1936: Pl. XXVI</i>)	
d: Tell Banat, 7 nolu mezardan özel kullanım kapları (<i>Porter 2002b: 169</i>)	
Şekil 30a: Titriş Höyük Yerleşim içinde yer alan B98,87 no.lu mezardan iğne (<i>Laneri, 2004: 253, fig.22</i>).....	202
b: Hacınebi Tepe (<i>Stein vd., 1997: fig.4:f</i>)	
c: Birecik ETÇ Mezarlığı, M12 mezardan iğne (<i>Squadrane, 2000: fif. 1.8</i>)	
d: Gre Virike J9/028 no.lu mezardan iğne (<i>Kazı Arşivi</i>)	
e: Karkamış, KCG2 no.lu mezardan iğne (<i>Woolley ve Barnett, 1952: pl.60b</i>)	
f: Qara Quzaq, L mezardan iğne (<i>Montero, 2001: fig.7</i>)	
g: Tell Banat, 1 no.lu mezardan iğne (<i>Porter, 1995: fig.5</i>)	
Şekil 31a: Tawi, 64 no.lu mezardan iğne (<i>Kampschulte ve Orthmann, 1984: taf. 30b:4</i>)	202
b: Halawa, 70 no.lu mezardan iğne (<i>Orthmann, 1981: fig.63:45</i>)	
c: Wreide, D mezardan iğne (<i>Van Loon ve Meijer, 2001: fig. 4A.5:30</i>)	

- d: Tell Bi'a U Mezarlığı'ndan iğne (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: fig.120:13*)
e: Abu Hamad, M2 mezarından iğne (*Falb, 2005: Abb. 32.2*)
- Şekil 32a: Hassek Höyük (*Behm-Blancke, 1984: Abb.8:1*) 203
b: Titriş Höyük (*Matney vd., 1997: fig.12*)
- Şekil 33a: Birecik ETÇ Mezarlığı, M11 mezarından silah (*Squadrane, 2000: fif. 1.8*) 203
b: Gre Virike K9 no.lu odadan mezardan silah (*Kazı Arşivi*)
c: Jerablus Tahtani, 302 no.lu odadan mezardan silah (*Philip, 2007: fig.12.1.:8*)
d: Tell Ahmar, Hypogeum'dan silah (*Thureau-Dangin – Dunand 1936: pl. 28:4*)
e: Qara Quzaq, L12 mezarından silah (*Montero, 2001: fig.1a*)
f: Tell Banat, 2 no.lu odadan mezardan silah (*Porter ve McClellan, 1998: fig.23.4*)
- Şekil 34a: Halawa, 119 no.lu odadan mezardan silah (*Orthmann, 1981: fig.69:119*) 203
b: Wreide, WO66 no.lu odadan mezardan silah (*Orthmann ve Rova, 1991: Abb. 26:45*)
c: Selenkahiye, Mezar P'deki B iskeletinin yakınında bulunan silah (*Van Loon ve Meijer, 2001: fig.4A.12A:26*)
d: Tell Bi'a 6 no.lu odadan mezardan silah (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: fig.120:13*)
- Şekil 35: Tell Hadidi D alanı yer altı oda mezarı (*Dornemann, 1979: fig.9*) 204
- Şekil 36: Tilbeşar D2 oda mezarı, (*Kepinski vd.,2007: 286, fig.9*)..... 204

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Yerleşim İçi Mezar ve Yerleşim Dışı Mezarlıkların Orta Fırat Havzası'ndaki Genel ve Bölgesel Dağılım Oranları.....	74
Grafik 2: Atatürk Baraj Gölü Dolum Alanındaki Mezar Tiplerinin Oranı.....	121
Grafik 3: Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü Dolum Alanlarındaki Mezar Tiplerinin Dağılımı	123
Grafik 4: Tabqa Baraj Gölü Dolum Alanında Mezar Tiplerinin Oranı	126
Grafik 5: Oda Mezar Dağılım Oranları.....	135
Grafik 6: Orta Fırat Havzası'nın Kuzey Kesimi ile Tabqa Bölgesindeki Oda Mezarların Diğer Mezarlara Göre Oranı.....	135
Grafik 7: Orta Fırat Havzası'nda Sanduka Mezarların Dağılım Oranları	136
Grafik 8: Orta Fırat Havzası'nın Kuzey Kesimi ile Tabqa Bölgesindeki Sanduka Mezarların Diğer Mezarlara Göre Oranı.....	136
Grafik 9: Orta Fırat Havzası'nın Güney ve Kuzey Kesimde Oda ve Sanduka Mezarların Dağılım Oranları.....	137
Grafik 10: Yönlendirmeler.....	145
Grafik 11: Güneşin Doğu Pozisyonuna Göre Yönlendirmeler	145

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Ölüm Olgusunun Bilişsel Gelişim Süreci.....	18
Tablo 2: Mezar ve Mezarlıkların Konumlarını Belirleyen Unsurlar	66
Tablo 3: Baraj Gölü Dolum Alanlarında Yerleşim İçi Mezar Yerleşim Dışı Mezarlık	76
Tablo 4: Mezar Biçimlerinin Dağılımı	90
Tablo 5: Tekli, İkili ve Çoklu Gömme Biçimlerinin Orta Fırat Havzasındaki Dağılımı	93
Tablo 6: Mezar Eşyalarının Konumlarına Göre Dağılımı	113
Tablo 7: Erken Orta Fırat Kronolojisi.....	115

HARİTA LİSTESİ

Harita 1:Orta Fırat Havzası.....	205
Harita 2: Orta Fırat Havzası Baraj Gölü Dolum Alanlarında Yerleşim İçi Mezar ve Yerleşim Dışı Mezarlık Bulunan Merkezler.....	206
Harita 3: Atatürk Baraj Gölü Dolum Alanındaki Merkezler	207

Harita 4: Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü Dolum Alanlarındaki Merkezler..	207
Harita 5: Tabqa Baraj Gölü Dolum Alanındaki Merkezler	208
Harita 6: Orta Fırat Havzası'nın Bölgesel Etkileşim Alanı.....	208
Harita 7: Orta Fırat Havzası'ndan Geçen Ana Ticaret Yolu Güzergahı	209

GİRİŞ

Yaşama bakış açımıza geniş bir yelpaze kazandırdığımızda yeryüzünü, insanın düşün dizinlerinin yapılanmasına olanak sağlayan bir mekân olarak tanımlayabiliriz. Mezar ya da mezarlık alanları, toplulukların ya da toplumsal gerçekliklerin izdüşümlerinden oluşan bir mekân sayılabilir. Bu mekân coğrafyadan iklime, bitki örtüsünden hayvan topluluklarına, yaşam biçiminden geçim biçimine kadar farklı değişkenlerle farklı uygulama şekilleri olarak karşımıza çıkar.

Ölüm gerçeği, insanın zihnini varoluşundan bu yana meşgul etmiş olmalıdır ki coğrafya, zaman ve kültür değişse bile ölüm olgusuna dair ortak tepkiler oluşmuştur. Bu tepkiler her topluluk ya da toplumun oluşturduğu farklı uygulamalar şeklinde kendini içinde ifade ettiği bir kültür bağlamında açığa çıkmıştır. Kültür, sabit zaman aralıklarından bağımsız tarihsel toplumun yapısal özellikler ve anlamlılıklar bütünü olarak değerlendirilebilir. Ölüm kavramının evrensel anlamı ve ölü gömme uygulamaları kültürel değerlendirme bağlamlarının ölçütlerinden biridir. Her ne kadar ölü gömme uygulamaları üzerinden toplum yapısına, kültürel yapıya ve inanç biçimine ilişkin sonuçlar çıkarmak tek başına yeterli olmasa da bu uygulamalardan çıkarılacak sonuçlar yapısal ve anlamsal göstergelerdir.

Orta Fırat Havzası'nda son yüz yıllık süreçte başlayan kazı çalışmaları, 1980'li yıllarda başlayan Atatürk, Birecik, Karkamış, Tishrin ve Tabqa baraj gölleri havzalarında kalacak arkeolojik merkezlerde yapılan kurtarma kazıları ile yoğunlaşmıştır. Bu projelerde ölü gömme uygulamalarına ilişkin çok sayıda veriye ulaşılmıştır. Bölgenin ölü gömme uygulamalarına ilişkin çok sayıda yayın ve tez çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada bu veriler temel alınarak bölgedeki MÖ 3. bin toplumunun inanç sistemine, toplum yapısına ve kültürel özelliklere yönelik sorular sorulmuş ve bunlara yanıt aranmıştır. Bu bağlamda toplanan veriler farklı bakış açıları ile değerlendirilecektir.

1. Amaç

Bu çalışmanın birinci amacı MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası'nda açığa çıkan mezar ve mezarlıkların kronolojik ve bölgesel farklılıklarının saptanmasıdır. Bu amaç doğrultusunda mezar ve mezarlıkları incelenen baraj alanlarının kendi içinde bölgesel

ve zamansal süreçte ne gibi benzerlik ve farklılıklar gösterdiğine ilişkin sorulara yanıt aranacaktır. Sorulardan birincisi incelenen bölgenin kültürel bakımdan kendi içerisinde alt bölgelere ayrılıp ayrılamayacağı, ikincisi de kültürel unsurların zaman içerisinde değişime uğrayıp uğramadığına ilişkindir. Böylece bu değişimin bölgesel ve zamansal olarak hangi oranda gerçekleşmiş olabileceği belirlenerek kültürel oluşum ve değişim aşamalarının alt bölgelere yansıma biçimleri sorgulanacak, değişime rağmen kalıcı olan öğeler belirlenerek de toplumsal belleğin süreklilik oranı sorgulanacaktır.

Çalışmanın ikinci amacını, Orta Fırat Havzası'nın kültürel etkileşim içerisinde olduğu diğer bölgelerle olan benzerlik ve farklılıklarının belirlenmesi ve kültürel gelişim bakımından Orta Fırat'ın Mezopotamya'da kendine özgü göstergelerinin bulunup bulunmadığının belirlenmesi oluşturmaktadır. Böylece MÖ 3. binde ölü gömme uygulamalarından hangilerinin devam ettiği veya ortadan kalktığı, hangilerinin Orta Fırat Havzası'na özgü olduğu sorularına yanıtlar aranması ve bölgenin "Büyük Mezopotamya" içerisinde bir alt kültür bölgesi özelliği gösterme olasılığının belirlenmesi hedeflenmiştir.

MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası'nda saptanan uygulamaların öteki dünya inancı bağlamında neler ifade ettiğinin araştırılması, çalışmanın üçüncü amacını oluşturmaktadır. Birey ya da toplumun belli bir zaman ve mekân içerisinde deneyimlerinden oluşan maddi kültür öğelerinin toplumsal belleği nasıl etkilediği, devamlılığın ya da kesintilerin hangi unsurlarda görüldüğü ve nasıl şekillendiği çalışmanın temel eksenini oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda ölü gömme uygulamaları üzerinden toplumsal yapının ve kültürün şekillenme süreçlerinin izlenmesinin mümkün olup olmadığı sorusuna da yanıt aranacaktır.

2. Kapsam

Bu çalışma kapsamında Orta Fırat Havzası'na kurulan beş barajın dolmuş alanlarında kalan arkeolojik merkezlerde yapılan kurtarma kazılarında MÖ 3. binyıla tarihlenen mezar ve mezarlık alanları incelenmiştir. Barajlardan üçü Türkiye sınırları içerisinde, ikisi Suriye sınırları içerisinde yer almakla birlikte tümü coğrafi ve kültürel olarak benzeri özellikler göstermektedir.

Adıyaman ve Şanlıurfa illeri arasındaki Fırat vadisine kurulan Atatürk Barajı dolmuş alanında kalan Hassek Höyük (*Behm-Blancke 1981; 1984; 1985; 1987*),

Gritille (Ellis, 1981; 1982), Nevali Çori (Hauptmann, 1982; Mısır, 1992), Lidar Höyük (Hauptmann, 1983; 1987), Samsat (Özgüç, 1988), Hayaz Höyük (Roodenberg, 1981; 1982), Titriş Höyük (Algaze ve Mısır, 1992; 1993; 1994; 1996; 1997; Matney vd., 1997; Honça ve Algaze, 1998; Algaze vd. 2000; 2001) kazılarında 542 mezar ve 8 mezarlık alanı 1964 ve 1999 yılları arasında kazılmıştır.

Gaziantep ve Şanlıurfa illeri arasındaki Fırat vadisine kurulan Birecik ve Karkamış barajları dolum alanında kalan Horum Höyük (Marro vd. 1998; Tibet vd. 1999; 2000; 2001), Tilbeş Höyük (Fuensanta ve Mısır, 1997; Fuensanta vd., 1999; 2000a-b; 2002; Fuensanta, 2007), Hacinebi (Stein, 1997a-b; 1998), Birecik ETÇ Mezarlığı (Sertok ve Ergeç, 1999), Zeytinli Bahçe (Frangipane ve Bucak; 2001), Mezraa Höyük (Yalçıklı ve Tekinalp, 2002; 2004; 2011), Gre Virike (Ökse, 2001; 2002a,b; 2004; 2006a,b), Şaraga Höyük (Sertok ve Kulakoğlu, 2002; 2004), Karkamış (Woolley ve Barnett, 1952), kazılarında 392 mezar ve 5 mezarlık alanı 1912 ve 2004 yılları arasında kazılmıştır.

Türkiye-Suriye sınırının hemen güneyinden başlayan Tishrin Barajı dolum alanında kalan Jerablus Tahtani (Peltenburg vd. 1995; 1996; 1997; 1999a,b; 2000), Shiyukh Fawqani (Bonacossi, 2004), Shiyukh Tahtani (Sconzo, 2006; 2007a,b), Tell Ahmar (Thureau-Dangin ve Dunand, 1936; Bunnens, 1990; 1991; 1992; 2001; 2003; 2007), Qara Quzaq (Del Olmo Lete, 1994; Del Olmo Lete vd. 1998; 2001), Tell Banat (McClellan ve Porter, 1994; 1997; 1999; Porter ve McClellan 1998), kazılarında 124 mezar ve 3 mezarlık alanı 1929 ve 2010 yılları arasında kazılmıştır.

Fırat vadisinin güneyindeki Tabqa Barajı dolum alanında kalan Tell es-Sweyhat (Holland, 1976a,b; 1977; 1980; Holland ve Zettler, 1991; 2006), Tell Hadidi (Dorneman, 1978a,b; 1985; 1988), Shamseddin (Meyer, 1991), Tell el Abd (Bounni, 1979; Finkbeiner, 1995; 1997), Tell Munbaqa (Heinrich vd., 1970; Orthmann, 1976; Frank vd., 1982), Habuba Kabira (Heinrich vd., 1969; 1970; 1971; 1973), Tawi (Kampschulte-Orthmann, 1984), Halawa (Orthmann, 1978; Kunter ve Wahl, 1981), Selenkahiye (Van Loon, 1968; 1975; 1978; Van Loon ve Meijer, 2001), Wreide (Orthmann ve Rova, 1991), Tell Bi'a (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998; 2000), Abu Hamad (Falb vd. 2005), Terga (Thureau-Dangin ve Dhorme, 1924; Kelly-Buccellati, 1979; Rouault, 1997; Rouault ve Mora, 2007; 2008;) kazılarında 650 mezar ve 19 mezarlık alanı 1923 ve 2010 yılları arasında kazılmıştır.

Bu çalışmanın kapsamını yukarıda bahsedilen baraj dolun alanlarındaki kurtarma kazıları ekseninde mezar ve mezarlık alanlarına ilişkin elde edilen veriler üzerinden yapılacak analizler ve değerlendirmeler oluşturmaktadır.

3. Yöntem

Mezar konumları, mezar biçimleri, gömme biçimleri, yatırılış biçimleri ve yönlendirmeler, birey sayısı, mezar eşyaları, cinsiyet ve yaştan oluşan temel verilerin kaydedilmesi ilk aşamada yapılması gereken çalışmadır. Bu 9 ana veri grubunun bölgesel ve dönemsel oranları mevcut veriler üzerinden hesaplanarak bölge içerisinde alt kültür bölgelerinin varlığı ve MÖ 3. bin boyunca ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerin oranları belirlenmiştir.

- Sayısal Yöntemler (Tablo, Grafik) ile Analiz
 - Mezar Konum ve biçimleri, gömme şekilleri üzerinden bölgesel ve kronolojik farklılıklar yeni arkeoloji yöntemlerinden faydalanılarak analiz edilmiş olup çubuk grafikler ve tablolara aktarıldıktan sonra bu temelde yorumlanmıştır.
 - Ölünün yatırılış biçimlerine (hoker, yarı hoker) ve iskeletin tamamı, kafatası, ya da mezarın yönlendirme yönüne (doğu, batı, kuzey, güney ve ara yönler) göre sayısal olarak analizleri incelenen merkezlerdeki bazı yayınlarda söz konusu bilgilerin yetersizliğinden kaynaklı gerçek sonuçları yansıtamayacağından yapılamamış bazı merkezlerdeki verili bilgiler üzerinden genel değerlendirme yapılmıştır.
- Yeni Arkeoloji Yaklaşımları Doğrultusunda Değerlendirmeler
 - *Toplumsal Yapı Analizi*: Birey sayısı, mezar eşyaları, cinsiyet ve yaş gibi verilerin, toplumsal yapı bağlamları analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir.
 - *Yerel Özelliklerin Belirlenmesi*: Söz konusu verilerin her birisi bir birim olarak ele alındığında toplam 9 ana veri grubunun hangi oranda hangi bölgedeki verilerle uyduğu, bu bölgeler arasındaki farklılıklar ve benzerliklerin oranı ile bölgelerarası etkileşim oranı sayısal yöntemlerle hesaplanmıştır. Temel özelliklerdeki benzerlik ve devamlılıklar insanların inanç dünyasındaki genel değerlerin, ayrıntılardaki benzerlik ve farklılıklar da yerel özelliklerin belirlenmesinde kullanılmıştır.
 - *Kültür Bölgeleri, Devamlılık ve Kesintiler*: Aynı ölçütler Yukarı Fırat, Kuzeybatı Suriye ve Yukarı Dicle Bölgeleri ile yapılan karşılaştırmalar sırasında da benzerlik-farklılık oranlarının hesaplanmasında kullanılmıştır. Karşılaştırma, çalışmaya konu olan dönemin öncesi ve sonrasındaki örnekleri de kapsamıştır. Böylece ölü gömme

uygulamalarında ortaya çıkan devamlılıklar ve kesintiler, farklılıklar ve benzerliklerin belirlenmesi için Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı geçiş dönemi, Erken Tunç Çağından Orta Tunç Çağına geçiş dönemlerine tarihlenen mezar ve mezarlıklarla da karşılaştırma yapılmıştır.

- Postmodern Arkeoloji Yaklaşımları Doğrultusunda Değerlendirmeler
 - *Kültürel Tanımlama*: Yukarıda tanımlanan 9 temel ölçütün bu bölgelerdeki farklılık ve benzerlikleri üzerinden elde edilen sonuçlar değerlendirilerek araştırmaya konu olan Orta Fırat Havzası'nın çevre bölgelerin kültürel yapılarından farklılaşp farklılaşmadığı sorgulanmış, bölgenin "Büyük Mezopotamya" kültür bölgesi içindeki yeri tanımlanmıştır.
 - *Psikanaliz*: Ölüm olgusunun bilişsel gelişimine ilişkin görüşler Psikanaliz ve Postmodern Arkeoloji yaklaşımları doğrultusunda değerlendirilmiştir.

4. Coğrafi Özellikler

Orta Fırat Havzası coğrafi anlamda Güneydoğu Toroslar'ın başladığı bölgeden Fırat Havzası üzerinden güneye doğru Mari'nin güneyindeki Ramadi'ye kadar uzanan alanı tanımlamaktadır (*Sansaville, 1985: 21 Buccellati, 1990: 91; Kuzucuoğlu vd. 2004*). Bu tanım kapsamında mezar ve mezarlıkları incelenen beş baraj gölünün yer aldığı bölge Orta Fırat Havzası'nın kuzey yarısında yer almaktadır.

Kuzeyde Güneydoğu Toros Dağları, batıda Amanos Dağları'yla sınırlanan alanın Türkiye sınırları içinde kalan bölümü coğrafi olarak Mezopotamya-Kuzey Suriye'nin bir uzantısıdır (*Yakar, 2007: 388*). Toros Dağları'ndan güneye doğru inildikçe yüksekliği 1000 m'den 500 m'ye kadar azalan bir plato yüzeyine sahiptir. 1938 m yükseltideki Volkanik Karacadağ Kütlesi Fırat Havzası'nı doğudan sınırlar (*Yakar, 1985: 305*).

Fırat Nehri Atatürk, Birecik ve Karkamış baraj gölü dolum alanlarından güneye, Tishrin ve Tabqa baraj alanlarının bulunduğu Suriye düzlüğüne doğru genişleyen bir alanda akar. Ebla metinlerinde *Purantim* olarak geçen Fırat Nehri 2350 km uzunluğuyla Önasya'ya yaşam veren iki nehirden biri olma özelliğini taşımaktadır (*Gordon, 1992: 67*). Orta Fırat Havzası'nın doğusunda Balih Nehri Havzası, batısında da Kveyk (Queik) Nehri Havzası yer alır (*Wilkinson, 2007: 29*).

Atatürk Baraj Gölü dolum alanının bulunduğu bölgenin batısında Görendik

Dağları ve Karababa Dağı bulunmaktadır. Bu alanda Fırat Nehri'nin batısından Kahta Çayı ve Ziyaret Çayı nehre ulaşırken, İncesu Deresi ise kaynağını nehrin doğusundan alır. Şanlıurfa ve Adıyaman arasındaki bölgeyi kapsayan alanın yer yüzü şekilleri çoğunlukla hafif engebeli platolardan oluşurken Fırat nehrinin kıyı şeridinde yükselti artmaktadır (*Serdaroğlu, 1977:10-13*).

Birecik ve Karkamış baraj gölü dolun alanlarının bulunduğu kesimde nehrin iki yakasında da tarım alanları ve yerleşim açısından sınırlı dar alanlar bulunmaktadır. Nehir Şanlıurfa ve Gaziantep arasında kalan hafif eğimler gösteren platolardan, Birecik'in 15 km kuzeyinde dar ve 300 m derinlikte, sarp kireçtaşı kayalıklar arasından geçer ve Birecik civarında vadinin genişliği, 0.5-2 km'yi bulur (*Algaze vd. 1994: 4*).

Halep ve Haseke arasından uzanan Fırat nehri, Türkiye Suriye sınırının güneyindeki Tishrin ve Tabqa baraj gölü dolun alanlarının bulunduğu bölgede Suriye platosu boyunca yer yer 4 ile 12 m genişleyerek 1400 km'lik kıvrımlı bir hat izleyerek Basra Körfezine doğru uzanır. Tishrin baraj alanında bulunan Sajur Nehri'nin, Jerablus'un güneyinden Fırat Nehri'ne doğru seyrettiği rota engebeldir.

Tishrin ve Tabqa dolun alanlarının bulunduğu bölgenin batısında, Ensariye Dağları, Cebel Şarkî ve Dürzî Dağları'nın bulunduğu bölgede yüzey şekilleri dalgalı hatlar çizirken, doğu kesimlerinde daha sade ve geniş plato düzlükleri bulunmaktadır.

Bölgenin hâkim iklimi yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve yağışlı karasal Akdeniz iklimidir, Orta Fırat Havzası'ndan güneye doğru inildikçe yağış miktarı azalmakta, kuzeye doğru çıkıldıkça yüksekliğe bağlı olarak yağış miktarı artmaktadır (*Meijer, 1986: 2*). Atatürk, Birecik, Karkamış ve Tishrin baraj alanlarının bulunduğu bölge 500-250 ml'lik bir yağış bölgesinde yer almaktadır (*Sanlaville, 1985: Fig.2*). Tabqa baraj gölü dolun alanında yıllık yağış miktarı 300-200 ml'lik bir oranda olması, yarı kurak iklim özellikleri yansıtmanın (*Danti ve Zettler, 1998: 211, 213*) yanı sıra bu oran baraj gölü dolun alanının güney sınırlarında 150 ml'ye kadar düşmektedir (*Miller, 1997: 124*).

5. Zamansal Süreç ve Kronolojik Terminoloji

Bu çalışmada esas alınacak kronoloji belirlenirken Orta Fırat Havzası ile ilgili bir kronoloji sorununun olduğu görülmüştür. Bu sorunların temelinde birkaç neden yatmaktadır (*Novak, 2015: 11*).

- 1- Dönemin yazılı kaynakları iç siyasi bilgiler içerdiğinden kronolojik bağlamın kurulmasını zorlaştırmaktadır.
- 2- Bölgede yapılan arkeolojik kazılar, gerek Türkiye gerek Suriye baraj dolum alanlarında kalan kurtarma kazıları projeleri kapsamında yapıldığından, kazı süreleri kısa tutulmuş buda kronolojik çalışmaların eksik kalmasına neden olmuştur.
- 3- Bu çalışmada incelenen mezarların baraj dolum alanlarındaki kurtarma kazıları kapsamında kazılmış olması ve kazıları yürüten ekiplerin kısmen eş zamanlı olarak başka projeleri de yürütmesi, bu kazıların raporlarının çok kısıtlı yayınlara dönüştürülmesine neden olmuştur. Bu nedenle, Orta Fırat Havzası'nda malzeme tabanlı bir kronoloji oluşturulamamıştır.
- 4- Bölgesel bazı kronolojik çalışmalar yayınlanmış olsa da bunlar Orta Fırat Havzası'nın Türkiye ve Suriye'de kalan bölümleri için ortak bir kronolojiye dönüşmemiştir. Suriye bölümü için Batı Suriye kronolojisine uygun dört evreli Erken Tunç Çağı kullanılırken, Türkiye'de kalan bölümü için Anadolu'nun genelinde kullanılan üç evreli Erken Tunç Çağı kullanılmıştır.

Orta Fırat Havzası'nı bir bütün olarak kapsayacak Güney Mezopotamya gibi diğer komşu bölgelere de adapte edilebilecek ortak bir kronolojik terminoloji, son on yıldır yürütülen uluslar arası bir proje (Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean) kapsamında oluşturulmuştur (*Finkbeiner ve Novák, 2015*). Bu çalışmada söz konusu Orta Fırat Kronolojisi kullanılmıştır (*Tablo 7*).

6. Araştırma Tarihçesi

Ölü gömme uygulamalarına ilişkin yayınların tamamı kazılardan elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Bunlardan pek çoğu mezarlık kazılarının raporlarından oluşmakla birlikte bölgesel ve dönemsel genellemeler yapılan monografik eserler de kaleme alınmıştır. Aşağıda öncelikle genellemeler yapılan eserlerden söz edilmiş, ardından Orta Fırat Havzası'nın MÖ 3. bin mezar ve mezarlıklarına ilişkin yayınlar ele alınmış, son olarak da ölüm olgusu ve ölüye uygulanan ritüellerin psikanalitik ve felsefi arka planını ele alan çalışmalar irdelenmiştir.

Ölü gömme uygulamalarına ilişkin Türkiye'de yapılan ilk kapsamlı çalışma 1914 yılında C. Leonard Woolley tarafından hazırlanan "Hittite Burial Customs" isimli

çalışmadır. Bu eser Karkamış kazıları ışığı altında, MÖ 2. bin ölü gömme adetlerini içerdiğinden, Orta Fırat Havzası için de ilk kapsamlı yayın olarak nitelenmektedir. 1938 yılında, Joseph Wiesner'in Ege Bölgesi ölü gömme adetlerini konu alan eserinden sonra 1940 yılında, Kurt Bittel Boğazköy kazıları ışığında, Hititler'de ölü gömme adetlerini konu alan bir kitap yayınlamıştır. Tahsin Özgüç tarafından 1948 yılında yayınlanan ve ağırlıklı olarak MÖ 3. binyılda Anadolu'da ölü gömme uygulamalarını kapsayan "Öntarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri" adlı eser uzun süre bu alandaki tek kapsamlı yayın özelliğini korumuştur.

Metin Akyurt, 1998 yılında yayınlanan "MÖ 2. binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri" adlı eserinde MÖ 2. binde Anadolu'daki 44 merkezde tanımlanmış 1000 mezara ilişkin verileri oluşturduğu tablolar aracılığıyla sunmuş ve bu kapsamda değerlendirmeler yapmıştır. Bu çalışma analitik yöntemleri bakımından örnek oluşturduğundan ve tarihsel süreçlerin birbirinden kopuk değerlendiremeyeceği ilkesi doğrultusunda çalışmada kullanılmıştır. Ahmet Uhri tarafından 2010 yılında yayınlanan "Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi" adlı eser, ölüm olgusunun tarih öncesinde ne gibi anlamlar taşıdığı, mezar biçimleri ve cinsiyete göre dağılımlarına dönük değerlendirmeler içermekte ve ölü gömme uygulamalarını çalışan araştırmacılar için bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Ölü Gömme uygulamalarına ilişkin yayınların pek çoğu mezarlık kazılarının raporlarından oluşmaktadır. Orta Fırat Havzası ölü gömme uygulamalarını kapsayan çeşitli yayınlar arasında 1980 yılında Winfried Orthmann'ın yayınladığı "Burial Customs in the Third Millennium BC in the Euphrates Valley" adlı eseri, yeni kazılardan elde edilen veriler ışığında MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası'nda uygulanan ölü gömme adetlerinin değerlendirmesini içermiştir. Bölgede kazılan mezarlık alanlarından bazılarının bulguları ayrıntılı monografik yayınlar halinde bilim dünyasına sunulmuştur.

Orta Fırat Havzası ölü gömme uygulamaları çeşitli lisansüstü tezler kapsamında da ele alınmıştır. 1996 yılında H. Kübra Ensert'in "Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları" başlıklı doktora tezi, bölgenin batısında kalan Orta Fırat Havzası'nın batı kesiminde uygulanan ölü gömme uygulamalarını ayrıntılı bir yayın taraması eşliğinde değerlendirmiştir. 2003 yılında Derya Yılmaz'ın "MÖ. III. Binde

Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri” konulu yüksek lisans tez çalışmasında o tarihe kadar yayını tamamlanmış mezar ve mezarlık verileri derlenmiş ve bu kapsamda Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki mezar biçimleri ve mezar tipleri tablo şeklinde verilmiştir. Bölgenin MÖ 3. bin ölü gömme uygulamaları kronolojik kapsamda ele alan bir diğer yayın, Monica Bouso tarafından 2015 yılında ARCANE projesi kapsamında yayınlanan “Middle Euphrates” cildinde yer almıştır.

MÖ 3. binde Fırat Havzası’nda görülen ölü gömme uygulamalarını arkeolojik ve filolojik belgeler üzerinden derleyen ve yorumlayan Mónica Bouso García’ya ait “Las prácticas funerarias en el Valle del Éufrates durante el tercer milenio y la primera mitad del segundo: estudio intertextual a partir de las evidencias arqueológicas y epigráficas” başlıklı doktora tezi 2012 yılında Universitat de Barcelona tarafından kabul edilmiştir.

Ölüm olgusu ve MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası’nın ölü gömme uygulamalarının toplumsal boyutlarını irdeleyen bir eser de Li Sang’in 2010 yılında Tübingen Üniversitesi tarafından kabul edilen “Burial Practices of the Third Millennium BCE in the Middle Euphrates Region: An Interpretation of Funerary Rituals” başlıklı doktora tezidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM OLGUSUNUN BİLİŞSEL GELİŞİMİ

Biyolojik olarak ölüm, organizmayı yaşatan biyolojik fonksiyonların durmasıdır. Yaşamın son bulmasını ifade eden ölüm, vücudun bütünlüğünü kaybetmesine neden olur ve bakterilerin etkisiyle doğaya karışmak kaçınılmaz hale gelir. Dünyanın her zamanında ve mekânında yaşanan bu ortak süreç, ölüm korkusu şeklinde zihinlere sirayet eder ve bu korkular ölüm olgusu karşısında toplumlarda ortak bir bellek yaratır.

Gelişen zihinler, olasılıkla ölüme karşı varlık mücadelesi vermek adına birtakım felsefi sorgulamalara yönelir. Psikolojik temelli bu yönelimler, bireyde ve toplumda olasılıkla ölüm karşısında inanç bağlamı öz savunma yaratmış olmalıdır. Bu öz savunma modelleri geride kalanların ölümlerini gömmeleri ve bunu zamanla biçimsel ve anlamsal bağlamda geliştirmeleri, birtakım fenomenler oluşturmaları şeklinde devam etmiştir. Sembolik anlamlar taşıdığı düşünülen bir dizi toplumsal davranışın gelişim süreçleri aşağıda ölü gömmenin tarihsel gelişimi, mitolojik ve etnolojik verilerde ölü bakımı ve öteki dünya inançları bağlamlarında araştırılmış ve nihayetinde tüm bunların psikolojik alt yapısı sorgulanmıştır.

1.1. Ölü Gömmenin Tarihsel Gelişimi

Ölü gömmenin insanın düşünsel gelişimi ve ölüsünü gömme eğilimi arasındaki uyum süreciyle paralel olarak geliştiği düşünülmektedir. Steven Mithen, bu sürecin denk düştüğü dönemin, akıllar arasındaki engellerin kalkmasıyla aynı döneme rastladığını vurgularken şu cümleleri kullanır (*Mithen, 1999: 200*):

“... mağara resimlerindeki antropomorfik resimler ve insanların eşyalarıyla birlikte gömülmesi, Üst Paleolitik Dönem insanların doğa üstü varlıklara ve olası öteki dünya ile ilgili inançlara sahip ilk bireyler olduklarını gösterir. Gerçekten de dinsel ideolojilerin ilk kez ortaya çıkmasına burada tanık oluruz. Bu durum, ilk insanların aklındaki çeşitli zekâlar arasında var olan bariyerlerin yıkılmasıyla açıklanabilir”.

Robert J. Braidwood, yaptığı kültürel sınıflandırmada insanların ölüsünü gömme fikrinin ortaya çıktığı Üst Paleolitik dönemi “sınıflandırılmış dolaşım evresi”

olarak tanımlamış ve bu evrenin göçerlik evresi olduğunu vurgulamıştır (*Braidwood, 1995: 40- 43*).

Tarihsel süreç içerisinde ölü gömme farkındalığının ilk arkeolojik kanıtları, günümüzden yaklaşık 150 bin yıl önce izlerine ulaşılan Neanderthal insanına aittir (*Solecki, 1975: 880-881; Leroi-Gourhan, 1975: 562-564*). Homo Neanderthalensis'in ölüsünü ilk kez gömen insan türü olması bu insan türünde önceki insan türlerine kıyasla farklı bir bilişsel evrenin de yaşandığını ortaya koymaktadır. Şu ana kadar bilinen ilk ölü gömme izleri, Zagros Dağları'ndaki Şanidar mağarasında "çiçek gömme" olarak kaydedilmiştir. 1957 yılında kazılmaya başlanan mağaradaki çalışmalar Ralph Solecki başkanlığında yürütülmüş ve bu gömme izlerine 1960 yılı kazı sezonunda Mousterien seviyelerinin orta kesimlerinde B7 karesinde ulaşılmıştır (*Solecki, 1975: 880-881; Leroi-Gourhan, 1975: 562-564*). Hoker pozisyonunda gömülmüş iskeletlerden birinin çevresindeki toprakta yapılan polinolojik analizler, bölgenin florasında halen yaşayan çiçek türleri ile gömülmüş olduğunu göstermektedir. Keşfedildiği dönemde ses getiren bu bulgu Neanderthal insanının bilişsel gelişmişlik düzeyi ile ilişkili çeşitli fikirlerin geliştirilmesini sağlamıştır. Öne sürülen tezler arasında, iskeletin yaşlı bir şamana ait olduğu fikri ön plana çıkmıştır.

Neanderthal insanı öncesinde yaşamış olan insan türlerinde ölü gömmenin bilinçli bir biçimde uygulandığına ilişkin herhangi bir veri bulunmamıştır¹. Neanderthal insanına ait yirmiden fazla tam iskelet bulunması bilinçli ölü gömme uygulamalarının Neanderthal insanı ile beraber gelişmeye başladığını ortaya koymaktadır. Yaklaşık 200 iskelet üzerinde yapılan çalışmalar² ışığında bu iskeletlerden en az 30 bireyin mezara eşyalar ve hayvan kemikleri ile birlikte yatırıldığı ve iskeletin etrafının taşlarla çevrelendiği belirlenmiştir. Bu uygulamalar bir ölü gömme biçiminin oluştuğunu gösteren diğer temel göstergelerdendir (*Lewin, 1998; 236*).

¹ Neanderthal insanı öncesinde yaşamış olan insan türlerine ait tüm halde korunmuş iskelet bulunmamış olması şimdilik bu bilginin değiştirilmesine olanak vermemektedir (*Özterzi, 2011: 7*). Bilinen insanı türlerinden Australopithecus Aferensis türünde olan ve 'Lucy' olarak popülerleşen iskeleti de kapsamak üzere üç milyon yıllık insanlık tarihinden kalma sadece iki tam veya tama yakın iskelet bulunmuştur (*Lewin, 1998; 233*).

²Neanderthal insanının ölüsünü ilk gömen canlı olduğuna dair diğer veriler, La Chapelle aux Saints, Le Moustier, La Ferrassie, Regourdou ve Desik-Tas mağaralarında açığa çıkan bulgularla da kanıtlanmıştır (*Lewin, 1998: 236*).

Ölü gömme uygulamalarının Anadolu'daki ilk izlerine Orta Anadolu'da Epi-paleolitik Dönem'e tarihlenen Pınarbaşı'nda olasılıkla göçebe bir grubun kısa ya da uzun vadede uğradığı (Baird vd., 2013: 207) kaya altı sığınağında rastlanmıştır. Bu bulgulara göre MÖ 11. bin yılda ölümler deniz dişi kabuğundan (Latince *dentalium*) üretilen ince-uzun boncuklarla birlikte gömülmüştür (Baird vd. 2013: 184, Fig., 10).

Höbek dağlarının doğal yamaçları üzerinde konumlanan Direkli Mağarası'nda, 2012 yılında iki no.lu mezar ve 2016 yılında açığa çıkarılan "Büyük Mezar" olarak adlandırılan mezarların bir kompleks olarak tasarlandığı ve Epi-paleolitik Dönem'e tarihlendikleri belirtilmiştir³. Üstü bir taş bloğuyla örtülen "Büyük Mezar"da hoker pozisyonunda yatırılan bir iskeletin kafatasının altında bir havaneli ve kaburgalarının üzerinde kemikten yapılmış bir balık olta iğnesi açığa çıkarılmış olmakla birlikte, daha önceki kazı dönemlerinde mezarla ilişkili olabilecek bir alanda kadın figürini bulunmuştur (Erek, 2014). Cevdet Merih Erek bu mezarlara ilişkin olarak Geç Epi-paleolitik yaşam modeli oluşturulurken yaşanan alanda ölüm ve yaşam arasında bir sınırın çizildiğini, buna karşın ölü ve yaşayanlar arasındaki bağın da tam olarak koparılmak istenmediğini belirtmektedir (Erek, 2017: 387). Erek bu düşüncesini ölümler için tasarlanan mezarların mağaranın batı yönündeki duvarları önüne, yaşam alanıyla ilişkili mimari birimlerin ise doğu yönünde bulunmasıyla gerekçelendirmektedir. Bununla birlikte yaşam alanının doğuda tasarlanmasının da güneşin doğuş yönüyle ilişkili olarak her gün hayatın yeniden başlamasını ifade ettiğini ve mezar alanlarının batı yönünde tasarlanmasını da güneşin batışıyla hayatın her gün son bulması şeklinde yorumlamaktadır.

Bunu izleyen dönemlerde ölü gömme uygulamalarına ilişkin veriler artmış ve insanın bu alandaki bilişsel düzeyi daha hızlı bir şekilde ilerlemiştir. İklimin ılımanlaşmasıyla birlikte geçim biçimindeki değişim yaşam biçimlerine yansımış ve yerleşik yaşam koşulları çevre koşulları doğrultusunda geliştirilmiştir. Yaşam biçimindeki söz konusu değişiklikler insanların kısa ya da uzun vadede barındıkları konutlar ve tapınak olarak tanımlanan kamusal yapılarında şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Buna paralel olarak incelenen bölge ve yakın çevresinde Göbeklitepe

³ Bkz. Erek, 2017: 381, 383. Dr. Öğr. Üyesi. Cevdet Merih Erek ile 17 Nisan 2018 tarihinde yapılan kişisel görüşmede "Büyük Mezar" olarak adlandırılan mezarla birlikte söz konusu mezar kompleksinin Epi-paleolitik Döneme tarihlendiği aktarılmıştır.

(Schmidt, 2007), Nevali Çori (Hauptman, 2007), Çayönü (Özdoğan, 1999) gibi merkezlerde konut ve/veya olasılıkla tapınmayla ilişkili yapılar açığa çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda ölümün farkındalığının yarattığı ölü gömme uygulamasının kurumsal bir yapı kazanması Neolitikleşme sürecinden bağımsız değildir.

Orta Fırat Havzası'nda Atatürk Barajı dolum alanında kalan Nevali Çori'de açığa çıkan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşiminde evlerin tabanları altına açılan çukurlara gömmeler yapılmıştır (Hauptman, 1992: 54; Yakar, 1991: 65). Nevali Çori'de açığa çıkarılan içinde 'T' biçimli dikilitaşların bulunduğu terrazzo tabanlı yapı Nevali Çori'nin ilk evlerine tarihlenmekle birlikte bu yapının yerleşim birimi olmaktan çok kült (Schmidt, 2007: 78) ile ilişkili bir yapı olduğu belirtilmektedir.

Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Körtik Tepe Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşiminde konutların altına gömülen bazı iskeletlere ait kemiklerin yumuşak dokudan arındırıldığı belirlenmiştir (Rosenberg ve Peasnell, 1998: 199). Birçok mezara çok sayıda kabuk, taş ve kemikten üretilen boncuk, obsidyen ve çakmak taşı alet, balta ve taş kaplardan oluşan mezar eşyaları bırakılmıştır (Özkaya ve San, 2002).

Bu dönemde söz konusu Neolitik merkezlerdeki mezarlar kafatası kültürü ile ilişkilendirilmiştir. Yukarı Dicle Havzası'nda Neolitik Dönem boyunca kesintisiz kullanılan Çayönü yerleşiminde açığa çıkan yaklaşık 450 iskelete ait kafatasının bir yapıda (Kafatası Binası) depolanması ve yapının avlusunda bulunan yassı taş üzerinde tespit edilen insan ve hayvanlara ait kan örneklerine göre söz konusu yassı taş sunak olarak değerlendirilmiştir (Özdoğan, 1993: 107-108).

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de mezar biçimleri çeşitlenmiştir. Orta Anadolu'nun güneyinde yer alan Çatalhöyük'te evlerin iç düzenlemelerinde kullanılan kerpiç sekilerin altına aile bireylerinin gömülmesi ve benzeri uygulamalar bu evlerden bazılarının kült yapısı olarak değerlendirilmesini (Mellaart, 1967: 204) sağlamıştır. Ian Hodder, Çatalhöyük'te yaşayan insanların bu uygulamalarını, kendilerinden önce yaşamış olan atalarına ulaşma arzusu şeklinde ifade etmektedir (Hodder, 2006:152).

Yukarı Dicle Havzası'nda yer alan Hakemi Use'de Geç Neolitik döneme tarihlendirilen mezarlar yerleşim içinde evlerin tabanları altında veya evler arasındaki boş alanlarda ortaya çıkarılmıştır. Bebek, çocuk ve erişkin bireylerin (Erdal, 2013: 218) gömüldüğü mezarlardan çoğunlukla tek renkli kapların yanı sıra kolye

tanelerinden oluşan süs eşyası bırakılmıştır (Tekin, 2013:111).

Kalkolitik dönemde Orta Fırat Havzası'nda yer alan Samsat Höyük Doğu Ocak'ta Kalkolitik Dönem'e tarihlenen yapı katlarının altında bebeklerin gömüldüğü çömlek ve küp mezarların yanı sıra basit toprak mezarlarda bulunmuştur (Özgüç, 1988: 294). Söz konusu mezarlara kireçtaşı ve hayvan kemiğinden üretilmiş boncuklar, volkanik cam ve kireçtaşından üretilmiş bilezikler bırakılmıştır. Kurban Höyük'te bu döneme tarihlenen tabakalarda ikili gömme yapılmış olan bir mezara rastlanmıştır (Alpagut, 1986: 149-173). Tabanı çakıl taşlarıyla döşenen basit toprak mezara bir kadın ve bir erkek birlikte gömülmüştür. Kurban Höyük'te sadece bir mezara rastlanması yerleşim dışı bir mezarlık alanının varlığını düşündürmüştür. Çavi Tarlası'nda yerleşim içinde bu döneme tarihlenen yapıların tabanları altında çoğunluğu çocuk iskeleti içeren 18 mezar bulunmuş (Wickede, 1984: 192-196) ve mezarlar genellikle seramik parçalarıyla örtülmüş ya da çevrelenmiştir (Wickede ve Mısır, 1985: 103-109). Mezarlardan birinde iskeletin yakınında taş balta ve omzunun üzerinde obsidyen aletler bulunmuştur. Jerablus Tahtani'de IB evresinde ortaya çıkarılan tek mezar, yerleşim içinde açığa çıkarılmıştır (Peltenburg, 2015: 225, 228).

Kalkolitik Dönem'de Fırat Havzası'nda Norşuntepe' de (Hauptmann, 1976: 54, Lev., 42:1,2), ve Değirmentepe'de (Esin, 1985: 15) çömlek mezarlara gömülen ölümler, yerleşim içinde evlerin tabanları altında açığa çıkmıştır. Korucutepe'de bu döneme tarihlenen yapı katlarında ikisi tabanı kerpiç döşeli olan basit toprak mezar, biride küp mezar olmak üzere üç mezar bulunmuştur (Van Loon ve Güterbock 1972: 80).

Balikh vadisinde yer alan Hammam et-Turkman'da Kalkolitik Dönem'e tarihlenen tabakalarda rastlanan erişkin bireylere ait iki iskeletten 84-B3 no.lu iskeletin dizlerinin önünde bir kâse bulunmuştur (Van Loon, 1988: 144). Söz konusu bu gömmeler toprak mezar biçiminde olmakla beraber AK plankaresinde olasılıkla bir konut ile ilişkili duvarlara yakın bir alanda taban altında, çocuk iskeleti içeren bir kerpiç sanduka mezar bulunmuştur.

Yukarıda kısaca verilen örnekler insanın Üst Paleolitik dönemden beri ölüme ilişkin farkındalığı yakalayacak düzeyde bilişsel gelişime sahip olduğunun en açık ifadesidir. Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de farklı gömme biçimleriyle gelişim göstermeye devam eden ölüme ilişkin farkındalık, farklı yapısal ve inançsal özellikler

göstermiştir. Bunu izleyen Erken Tunç Çağı'nda (Bkz. Böl. 2-3) kentleşme kavramının kurumsal bir kimlik kazanmasıyla birlikte ölü gömme uygulamaları daha da çeşitlenerek bölgeler arasında belirgin farklılaşmalar göstermektedir.

1.2. Öteki Dünya İnancı

Mezopotamyalılar ölümü tanrıların isteği olarak nitelemiş ve tanrılar tarafından verilen yaşam nefesinin geri alınması şeklinde yorumlamışlardır. Ruh anlamını taşıyan *etimmu* kişinin gölgesidir, ebedidir ve aynı zamanda *demon* (cin) anlamında da kullanılmıştır (*Bottéro, 1987: 298-299*). Bir Mezopotamyalı öldüğünde fiziki bedeni form değiştirir ve ruhsal bedene *etummu*'ya dönüşürdü. Bu bedensel değişimin gerçekleşmesi ve ölünün ölümler diyarına huzurlu bir şekilde kavuşması için çeşitli ritüeller eşliğinde gömülmesi gerekmiştir. Eğer ölen kişiler suçlu bireyler ise toprak üzerinde çürümeye terk edilip acı çeken hayaletler olarak dolaşmaya mahkûm edilmişlerdir (*Bottéro, 1987: 304*). Öteki dünya ve ölümün kasveti, ölünün yaşayan yakınlarının yapacağı yiyecek ve içecek sunuları sayesinde dağılır ve ölü öteki dünyada azda olsa huzura erebilirdi. Öteki dünyanın aşılmaz duvarları nedeniyle ölünün buradan kaçışının imkânsız olduğuna inanılmasına karşın bazı ruhların intikam için kötü ruhlu hayaletler olarak geri döndükleri ve öç almak istedikleri kişilerin rüyalarına girerek kulaklarına fısıldadıklarına da inanılmıştır (*Mcintosh, 2005: 226-227*).

Eski Mezopotamya inancında evren, iki yarı küreden oluşan uçsuz bucaksız bir disk biçimindedir (*Bottéro, 1987: 302*). Gökyüzü *An*, yer altı da *Ki* (ölüler ülkesi) olarak tanımlanmıştır. Ölüler ülkesi *Anunnakiler*'in Sarayı, *Apsu* ile *Apsu*'nun üstündeki mezar kapılarının açıldığı ve ölümlerin ruhlarının bulunduğu üç bölümlerden oluşmuş ve ölümler ülkesine güneşin battığı yönden girildiğine inanılmıştır.

Mezopotamya mitolojisinde yeraltı dünyasına ilişkin bilgiler gök kraliçesi, ışığın aşkın ve yaşamın tanrıçası *İnanna*'nın *Ölümler Diyarına İnişi*'ni anlatan mitosta yer almaktadır (*Kramer, 2001: 157-159*). Mitosta, *İnanna* kocası *Tammuz*'u kurtarmak için bütün kutsal yasalarını toplayıp, kraliçelere has giysi ve mücevherleriyle süslenip, dönüşü olmayan ülkeye gider. *İnanna*'nın kız kardeşi ölümün, karanlığın ve kasvetin tanrıçası *Ereškigal* ölümler diyarında lapis lazuli (lacivert taşı)'den yapılmış olan tapınağında oturmaktadır. Bu tapınağın ölümler diyarının ilk durağı olduğu anlaşılmakta ve bundan sonrası için yedi ayrı kapı ile yeraltı dünyasına iniş yolculuğu

gerçekleşmektedir. *İnanna* her kapıdan geçmek için değerli bir eşyasını vermek zorunda kalır ve yedinci kapıdan geçtiğinde artık çırılçıplaktır. Orada yer altı dünyasının korkunç yargıçları yedi *Anunnaki* bulunmaktadır ve bu yedilinin ölüm bakışlı oldukları *İnanna*'ya baktıklarında onu bir cesede çevirdikleri anlatılmaktadır. Mitosta öteki dünyaya ilişkin anlatılanların bir kısmı (*Bottéro ve Kramer, 2017: 316-324*):

*Bize bir şey bırakmalı!
İnanna Aşağıdaki Dünya'dan yukarı çıkarken
Şukur kamışlarına benzer küçük zebaniler
Dubban kamışlarına benzer büyük zebaniler
Eşlik ettiler ona
Yolu açan, komutan değildi ama
Elinde asası vardı
Eşlik edenler asker değildi ama
Kemerlerinde gürzleri vardı
Bu eşlik edenler, İnanna'ya eşlik edenler
Yiyecek ve içecek hediyesi kabul etmiyorlardı
Kurban sırasında serpilenden yemezlerdi
Ritüelde saçılan sudan içmezlerdi
Kocanın kolundan koparıp alabilirlerdi kadını
Ve emziren annesinden bebeğini...*

Aynı mitosun Babil versiyonunda yer altı dünyasına inen *İştar*⁴ şunlarla karşılaşmaktadır (*Bottéro ve Kramer, 2017: 361-362*):

*Geri gelinemeyen ülkeye, Ereş(kigal)'in mülküne
...
Karanlık meskenine, İrkalla'nın daimi ikametgahına
Gidişi var dönüşü yok yolundan
Varanların ışıktan yoksun kaldığı

Sadece humusla beslendiği
Toprak yiyerek yaşadıkları yere
Karanlıklara çöreklenmiş, asla gün ışığı görmeyen
...
Giyinmiş tüyden yapılmış elbiseyi, kuşlar gibi
Bir yandan toz birikir
Kapı kanatları ve kilitler üzerinde
Uçsuz-Bucaksız-Yer'in hükümdarı tanrıçanın evine
...
Gidenin geri gelmediği
Kimsenin ışığının olmadığı yere
Ölümlerin tozla kaplı olduğu*

⁴ Tanrıça *İnanna*'nın Akkad versiyonu *İştar* olarak geçmektedir (*Bottéro ve Kramer, 2017: 360*).

*Bu karanlık meskene
Yıldızların asla yükselmediği yere*

...

Mezopotamya’lıların öteki dünyaya ilişkin inançlarını anlatan diğer bir mitolojik öykü de Enkidu’nun yer altı dünyasına inişidir (Kramer, 2001: 72). Tanrıça *Inanna* “*Hullupu ağacı*”nın gövdesinden bir “*pukku*” ve dallarından bir “*mukku*” yaparak *Gilgamiş*’a armağan etmiştir.⁵ *Gilgamiş* bu hediyeleri ölüler diyarına düşürmüş ve dostu *Enkidu* onları geri almak için ölüler diyarına inmeden önce *Gilgamiş* ona birtakım öğütlerde bulunmuştur (Kramer, 2001: 73):

*Temiz giysiler giyme
Yoksa (ölü) kahramanlar düşman gibi üstüne gelirler,
Tastaki yağdan sürünme,
Yoksa kokusu onları sana çeker,
Ölüler diyarında atış sopasını fırlatma,
Yoksa değneğin değdiği her şey etrafını sarar
Elinde asa tutma
Yoksa gölgeler dört bir yanını kuşatır
Ayağına sandalet giyme,
Ölüler diyarında haykırma,
...
yoksa ölüler diyarının haykırışı seni yakalar,
...
orada yatan kadın için
kutsal gövdesini örten giysi olmayan
kutsal göğsünü saran örtü olmayan.*

Mitosun ölüler diyarına ilişkin bölümünde *Enkidu* ve *Gilgamiş* arasında geçen diyalog, Mezopotamya’lıların öteki dünyaya ilişkin inanışlarının esasını oluşturmaktadır (Kramer, 2001: 75-76):

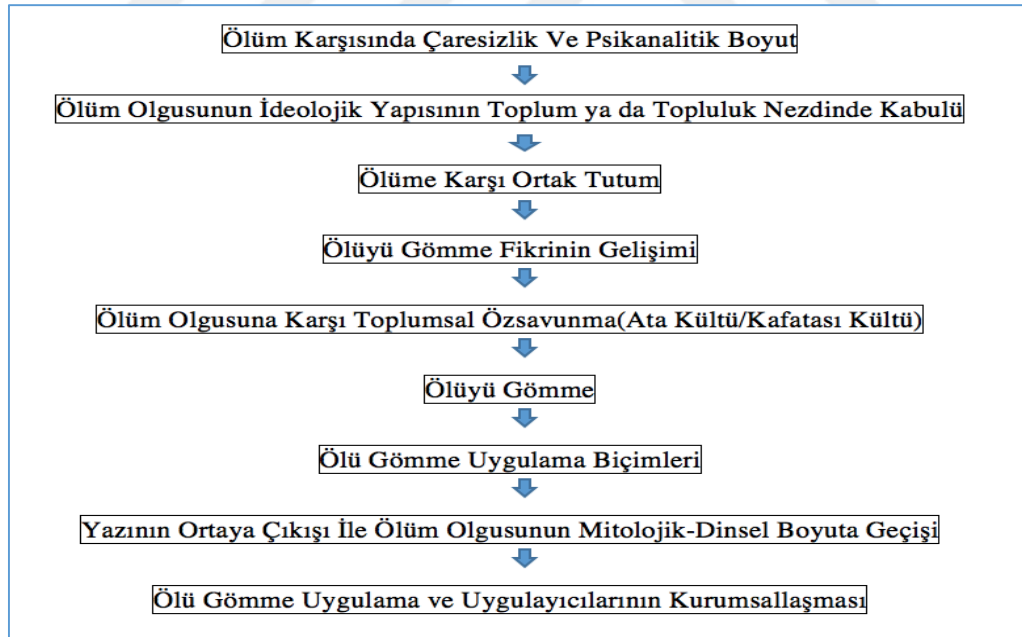
*Gilgamiş: Tek oğlu olanı gördün mü?
Enkidu: Gördüm.*
...
*Gilgamiş: Beş oğlu olanı gördün mü?
Enkidu: Gördüm.*
*Gilgamiş: Ona nasıl davranıyorlardı?
Enkidu: İyi bir katip gibi Saraya adalet getirir.*
*Gilgamiş: Altı oğlu olanı gördün mü?
Enkidu: Gördüm.*

⁵ *Huluppu* ağacının gövdesinden yapılan *pukku* olasılıkla bir davul ve dallarından yapılan ise tokmak anlamına gelmektedir (Kramer, 2001: 72).

Gilgamiş: Ona nasıl davranıyorlardı?
Enkidu: Saban süren biri gibi yüreği sevinç dolar.
Gilgamiş: Yedi oğlu olanı gördün mü?
Enkidu: Gördüm.
Gilgamiş: Ona nasıl davranıyorlardı?
Enkidu: Tanrılara yakın olan biri gibi.
...
Gilgamiş: Ölü bedeni ovada kalmış olanı gördün mü?
Enkidu: Gördüm.
Gilgamiş: Ona nasıl davranıyorlardı?
Enkidu: Gölgesi ölüler diyarında huzur bulmaz.

1.3. Ölü Bakımı

İnsanın ölüsünü gömmeye başlaması, insanın ve toplumun bilişsel gelişim süreçlerinden bağımsız olmadığı gibi paralellik arz etmektedir. Ölüyü gömme ile ilgili uygulamalarda bu süreçle aynı bağıntıları taşımaktadır. Ölüm fikrinin kendisi, ölüyü gömme işlemi ve gömme işleminin hangi biçimlerde yapılacağı, sonrasındaki törensel evre ile beraber tüm uygulamaların belli aşamalarla bir dizin halinde gerçekleştiği kurgulanabilir (Tablo 1).

Tablo 1: Ölüm Olgusunun Bilişsel Gelişim Süreci

Ölü bakımı, yukarıdaki tablo içerisinde yer alan belki de tüm önermelerde düşünsel olarak yer edinmiştir.

Mezopotamya halkları ölüleri için mezarlara çeşitli eşyalar bırakmışlardır (*Postgate, 1980: 77*). Yazılı kaynaklarda ölen Mezopotamyalıların, kendi cenaze törenleri sırasında özel bir yatağa yatırıldıkları ve ruhun bedenden rahatça ayrılabilmesi için yatağın etrafında yakınları tarafından çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiği anlatılmaktadır (*Macintosh, 2005: 224-226*). Ölen kişinin ruhunun gazabından korunmak için yakınlarının onun uygun şekilde gömülmesini ve gerekli ritüellerin yapılmasını sağlaması gerekmektedir. Ölü bedeni yıkandıktan sonra çeşitli yağlar ve kokular sürülerek giydirilmiştir. Mezara ölünün bazı eşyalarıyla birlikte kaplar içerisinde yiyecek ve içecek de bırakılmıştır.

1.3.1. Filolojik Belgelerde Ölü Bakımı

Mezopotamya toplumlarının yaşamlarında önemsedikleri üç konu üzerine oldukça fazla sayıda kayıt tuttukları görülmektedir. Bu konular doğum, evlilik ve ölümdür. Ebla yazılı belgelerinin bir kısmında ölüme dair üç temel konunun ön plana çıktığı görülmektedir. Örneğin kral ve aile üyelerinden birilerinin ölümü öldükleri yılların bu referansla anılmasını gerekli kılmış ve bu bir çeşit kronoloji oluşturmuştur (*Archi, 1996: 11-12*). Mal dağıtımı ile ilgili metinlerde yas ile ilgili birtakım bilgiler vardır. Bu bilgiler, yakını ölen kişilere (olasılıkla kral yakını) birtakım yiyecek ve giyecek dağıtıldığına dair bilgiler içermiştir. Bu belgeler içerisinde “Ölünün mezarının kişisel adı için çeşitli dokuma ve/veya değerli metal eşyalar” (*Biga, 2007/8: 252*) şeklinde bölümler bulunmaktadır. Örneğin Manuwat eyaletinin kraliçesinin ölümü üzerine Ebla’dan cenaze törenine hediye olarak gönderilen kumaş, iki iğne ve 20 şekel altın sevkiyatı yapılmıştır (*Biga, 1995: 44*):

75.G.1324 obv. IV 4-13:

1 zara-TÚG ú-háb 2 bu-TÚG ú-háb GIŠ-ir-zú2 níg-lá-ZI.ZI ú-hábud 2
bu-di GÄxLÁšú+šagín DILMUN kù-gima-lik-tum Ma-nu-wa-at^{ki}
ÉxPAPÎr-am-da-ar di-kuA-bu šu-mu “tak”

Bir başka Ebla yazılı belgesinde Burman kralı için cenaze hediyeleri olarak bir altın kemer, bir kılıç ve bir hançer, Ebla ile çok yakın ilişkisi olduğu belirtilen Emar kraliçesi Tišalim için kumaş, gümüş ve altın hediyeler gönderildiği belirtilmiştir (*Biga, 2007/2008: 258*).

Esnunna kralı Bilalama’ya gönderilen bu mektupta, Abda-El’in cenazesi için

alınması beklenen nesnelere bahsedilir, esas olarak altın, gümüş ve tunç kaplar ile mükemmel kalitede bir elbise beklenmektedir. Tüm Amortilerin bu cenaze törenine katılacaklarından ve bu nedenle oldukça görkemli geçmesi gerektiğinden bahseden belgeden cenaze törenlerindeki ihtişamın, bir prestij kaynağı olduğu anlaşılmaktadır (*Whiting, 1987: 48-50*).

Mezopotamya anlayışı, sonradan yaşamın ve ruhların varlığına ilişkin olarak, yaşamı hem özel alanda hem de kamusal alanda ölen kişiye yiyecek ve içecek sağlamak için gerekli kılmıştır. Ölenlerin onuruna özellikle de ölümünden sonra bir kült alan eski hükümdarlar ve liberallerin onuruna çeşitli törenler yapılmıştır. Mezopotamyalıların “atalarından kalma bir festival” olarak da tanımladıkları bu festivaller aslında ölümlerin ve ölümün önemsenmesinin en bariz göstergelerindedir. Bu törenlerden biri *kispum*dur. Akio Tsukimoto, Akkadca bir kelime olan *kispum*un çevirisini ‘ölü bakımı’ olarak yapmaktadır (*Tsukimoto, 2010: 101*). *Kispum*, Mezopotamyalıların dünyayla olan ilişkilerinde ölümlerle barış sağlamak için uyguladıkları bir törendir. Zira öldükten sonra gömülmemek ve bakılmamak ya da tüm bunların uygun bir şekilde yapılmaması demek Mezopotamyalılar için korkunç olayların baş göstermesi anlamına gelmiştir (*Tsukimoto, 2010: 107-108*).

Yılda bir kez tanrıça *İştar*’ın heykeli, büyük bir dini kutlamanın parçası olarak Orta Fırat’ta yer alan Mari’ye getirilmiş ve bu yolculuk sırasında katılımcılar koyun, keçi, un ve ekmek gibi hediyeler getirmiştir. Az sayıda katılımcının yer aldığı diğer etkinliklerden farklı olarak bu festival, krallığın tüm siyasi topluluğunu bir araya getirmiş ve Tanrıça *İştar* kente girdiğinde kurbanlar kesilmiş ve nihayetinde atalar için (*Jacquet, 2002; 2011: 21-24*) *kispum* uygulanmıştır. Bu bağlamda *Kispum* daha çok saraylarda, tapınaklarda ya da kırsal alanlardaki *kissukum* denilen mezarlık alanlarda gerçekleştirilmiştir (*Ristvet, 2015: 93*).

Ölü bakımının önemli bir bölümünü ölümlere yiyecek ve içecek sunulması oluşturmuştur. Ölü ruhunun huzur bulması ancak bu şekilde mümkün olabilmekle birlikte ölü bakımının belli aralıklarla tekrarlanması gerekmiştir (*Ökse, 2005a: 14*). Mezopotamya’da sonbaharda ölen ve ilkbaharda dirilen tanrıları sembolize ettikleri yeni bir yaşama gidecekleri inancıyla paralel olarak her yıl ölü ve bereket kültü çerçevesinde yas törenleri ve şenlikler düzenlenip tanrılar ve ölü ruhları için sunular yapılmış, yemekler yenmiştir (*Tsukimoto, 1985: 51*).

Mezopotamyalılar Babil ve Asur kentlerinde yılda iki kez *Akitu* festivalini ilkbahar ekinoksunda kutlamışlardır (*Ristvet, 2015: 153*). Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerinde farklı tarihlerde kutlanan *Akitu* bayramlarında tütsüler yakılmış, yemekler yenmiştir. Tütsünün yaydığı kokunun ölünün ruhunun bedenden çıkmasını ve göğe yükselişini sağladığına inanılmıştır (*Abusch, 1974: 256*). Yine aynı kokunun dirilişi de sağladığı ve ölünün bu koku sayesinde dünyaya gelerek törenlere katıldığına inanılmıştır (*Scurlock, 1995: 1889*).

Mezopotamya yazılı belgelerinde ölü bakımına dair bazı bilgiler Gılgamış Destanında Enkidu'nun cenaze törenini anlatan bölümde yer almaktadır. Destanda Enkidu'nun ölümü üzerine ağıtlar yaktığı bölümlerin ardından bir heykelinin yapılmasını emrettiği bölümde Gılgamış ülkesine şu şekilde seslenmektedir (*Bottéro, 2005: 153,159*):

Ey Demirci ustaları! (Ey cevahirciler)
Ey metal İşçileri!
Ey Kuyumcular!
Bir (heykelini) yapın
Dostumun!
Böylece Gılgamış
(...) boyutunda,
Göğsü lacivert taşından
Ve vücudunun geri kalan kısmı altından
Bir heykelini yaptırdı Enkidu'nun.

.....
Şahane bir yatakta
dinlendireceğim seni,
sol yanımda sana
değişmez bir yer
hazırladıktan sonra
rahat bir döşeğe yatıracağım seni,

.....
Uruk'un ahalisi
Gözyaşı döküp ağır yakacak sana!
Yas tutacağım senin için,

.....
Bu bölümden sonra tanrı Şamaş'a adakta bulunur,

Tanyeri ağardığında
Gılgamış (sarayının kapısını) açtı,
Elammaku ağacından yapılmış
Büyük bir tepsiye
İçi bal dolu
Kırmızı bir çanak koydu,

*Ve tereyağı ile doldurdu,
Mavi bir çanağı
Ve hepsini büyük bir özenle
Şamaş'a sundu.*

1.3.2. Etnolojik Verilerde Ölü Bakımı

Ölü bakımına dair etnolojik veriler, insan bilincinde tanımlı olan zaman kavramının adeta yeniden sorgulanmasının zeminini hazırlamaktadır. Fernand Braudel'in bildirdiği üzere geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağın anlaşılması, her şeyden önce insanlığın tümünü gündeme getiren uygarlık, zaman ve mekân içine dağılmış uygarlıkların anlaşılması ve sorgulanmasından geçmektedir (*Braudel, 2016: 87*). Braudel'in tarih yaklaşımı, günümüze değin gerçekleşen farklı toplumsal örgütlenme biçimlerinden farklı yerleşim sistemlerine kadar birçok değişkene rağmen ölü bakımının insanın bilişsel ve fiziki dünyasında devam etmesinin gerekçesinin tarihsel birikim ve toplumsal bellekle açıklanmasını mümkün kılmaktadır. Bu değişkenler farklı inanç yapılarını da beraberinde getireceğinden, uygulanma biçimlerinde değişiklikler görülecektir. Bu da tarihin birikirken zaman ve mekân bağlamları bakımından katkı farklarını da biriktirmesiyle açıklanabilir. Bu bağlamda Anadolu coğrafyasında ölü bakımına ilişkin veriler, Anadolu halkının ölümü sembolik anlamda ruh kavramıyla bütünleştirmesi ve kişinin yaşama gücünü bu uçucu cevhere bağlamasıyla birlikte, öldükten sonra da kişinin yaşayanlar arasındaki yerini korumasını amaçlamaktadır (*Örnek, 1979*).

Bir insanın ölümden söz etmesi ya da sevdiği birinin adını zikretmesi ve onu görmek istediğini belirtmesinin ölümlle ilişkilendirilmesi, ölümün psikolojik boyutunu da ortaya koymaktadır. Ölüyle ilişkili eşyaların ölüm getireceği korkusu, ölümü uzaklaştırmak için birtakım uygulamaları doğurmuş ve ölü evindeki yemeklerin boşaltılması, yiyecek ve içeceklerin dışarıya çıkartılması gerektiğine inanılmıştır. Şanlıurfa'nın Siverek ilçesinde bir mahallede ölen olursa o mahalledeki su dolu kaplar boşaltılır (*İnan, 1930: 143*), ölünün birinci dereceden yakınları kırk gün boyunca kıyafetlerini değiştirmez, saç ve sakallarını kesmezler. Perşembe akşamları ölü yakınları tüm ölen yakınları için evlerinin damlarına yiyecek ve içecek bırakır.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde türbe, yatır, ziyaret olarak adlandırılan, önemli bir zatın mezarı olduğuna inanılan yerlerde kurbanlar kesilmekte ve yemek yenmektedir (*Ökse, 2005c: 5*). Torosların bazı dağ köylerinde, ziyaret edilen mezara

buğday serpilmekte ya da Cuma günleri mezar üzerinde yem dökülmektedir (*Örnek, 1979: 73*).

Yezidiler 21 Martı dünyanın yaratılış günü olarak kabul etmektedirler ve her yılın nisan ayının ilk çarşamba gününü yeni yıl bayramı olarak kutlamaktadırlar (*Guest, 1987: 36*). Bu bayramda aile mezarları ziyaret edilir ve gelip geçen insanların yemesi için yiyecek bırakılır, yatırlarda ateş yakılarak yeni yılın başlangıcı kutlanırdı (*Ökse, 2005b: 20*).

İran ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde yaşayan Pars toplulukları ölülerinin cesetlerini doğaya bırakarak akbabalara sunmakta ve sonra kemiklerini gömmektedir (*Seeher, 1993: 11*).

Afrika'da insanlar yanlarında taşıdıkları taşlarda atalarının ruhu olduğunu kabul ederler (*Ronnberg, 2010*), Almanya'da ölen kişinin ruhunun mezar taşına geçtiğine inanılır.

Günümüzde insanlar eski inançlarında yaşanan değişimlere rağmen çoğunlukla neden uyguladıklarını bilmedikleri pek çok davranışlar sergilemektedirler (*Ökse, 2005a: 5*). Bu bağlamda arkeolojik bilgi ve belgelerle ulaşılan veriler doğrultusunda birtakım uygulamaların toplumsal şimdide devam ettiği görülmekle birlikte, bu uygulamaların toplumsal belleğin bir yansıması olduğu düşünülmektedir.

1.4. Kuramsal Arka Plan

Arkeolojik teoriler kısaca aynı ya da benzer bilimsel verilere ilişkin farklı yorumların yapılması şeklinde tanımlanabilir. Son elli yıllık süreçte kavram olarak tartışılmaya başlanan arkeolojik kuram, sistemsiz olarak tartışılmaya başlamadan önce arkeolojinin sadece uygulamaya dönük bir çalışma alanı olduğu düşünülmekteydi (*Renfrew ve Bahn, 2013: 9*). Kuramsal olarak arkeolojinin tartışılmaya başlaması 1979'da İngiltere'de Colin Renfrew ve Andrew Fleming öncülüğünde gerçekleşen Teorik Arkeoloji Toplantıları olarak kabul edilebilir (*Gaydarska, 2009: 1152-1162; Fleming ve Johnson, 1990: 304*). Söz konusu toplantılar dünyada başka ülkelerde de belli aralıklarla yapılmaya devam ederken Türkiye'de Teorik Arkeoloji Toplantıları'nın ilki 2013 yılında gerçekleştirilmiştir⁶.

⁶Teorik Arkeoloji Toplantı'larının Türkiye ayağı için ilk çalışmalar 2012 yılında Fahri Dikkaya ve Çiler

Kuramsal teoriler üretilmeye devam ederken her biri ayrı ayrı ve kendi içinde tartışmalar yaratmaya devam etmektedir. Birçok farklı kuram ve yaklaşımın burada tartışılması çalışmanın konusu ve kapsamı dışında olduğundan sadece üç genel yaklaşımın ana hatları üzerinde durulacaktır.

1.4.1. Kültür Tarihi Arkeolojisi

19. yüzyılın kültür tarihi arkeolojisi, batıda ve Avrupa'da teknolojik ilerlemelerin faydalarına yönelik çökmekte olan inanç tarafından kültürel evrimciliğe karşı çıkıldığı zamanda arkeolojik kayıttaki coğrafi değişkenlikle ilgili olarak gittikçe artan farkındalığa dönük bir tepki olarak tanımlanmaktadır (*Trigger, 2014: 201*). Bu gelişmelerle birlikte kültür tarihi arkeolojisi, etnisiteyi insanlık tarihinin şekillenmesindeki en önemli faktör olarak gören ulusalcılık ile ırkçılık akımlarını beslemiş ve bu bağlamda yayılcılık fikirleri geliştirilmiştir.

Yayılcılık fikirleri İngiliz antropolog Grafton Elliot Smith tarafından daha da ileri bir noktaya taşınmıştır (*Trigger, 2014: 209*). Örneğin mumyalamanın Mısır'da geliştirildiği ve dünyanın diğer yerlerine buradan yayıldığını öne sürmekle birlikte dünyanın birçok yerinde görülen megalitik anıt mezarların pramitlerin bozulmuş şekilleri oldukları ileri sürülmüştür (*Childe, 1939: 301-302*). 19. yüzyılın sonlarına doğru gelişmeye ve yayılmaya başlayan yayılcı entelektüel çevre, insan kapasitesinin sınırlı ve aldatıcı olduğunu savunmuştur (*Trigger, 2014: 210*). Bu düşünce, çömlekçilik ya da tunç işleme gibi temel keşiflerin insanlık tarihinde iki kez keşfedilemeyeceği gibi fikirlerle gerekçelendirilmiştir.

Arkeolojik buluntunun kronolojisi kadar bölgesel dağılımları ile ilgili temel hususların Gustaf Oscar Montelius gibi arkeologlar tarafından ısrarla vurgulanması, kültür tarihi yaklaşımlarından ağırda olsa uzaklaşan yeni yorumların gelişmesinin önünü açmıştır. Arkeolojik buluntunun sınıflandırılması, çeşitlilik ve farklılıklarının ortaya konması ile bir dizi bölgesel kronoloji geliştirilmiş ve bu kronolojiler arasında korelasyonlar kurulmaya başlanmıştır (*Trigger, 2014: 215*).

Çilingiroğlu tarafından başlatılmış olmakla beraber TAG- Türkiye grubu kurulmuştur.
<https://tagturkey.wordpress.com/>

Kültür Tarihi Arkeolojisi, tarih öncesi kültürleri ve bu kültürlerin kökenlerini belirlemede, çanak çömlek tipine dayanarak önceki halklarla ilişkilendirmeye çalışmıştır (*Trigger, 2014: 224*). Bu bağlamda bazen mezar biçimleri, yerleşim yerleri ve tarihsel veriler de dikkate alınarak benzeri ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Gustaf Kossina gibi isimler MÖ 100’de Ren ve Vistula nehri arasında yaşadıkları bilinen Alman kabilelerinin izinin Neolitik Dönem’e dayandığını savunmuştur. Gordon Childe ise arkeolojik kültürleri ve insanları Kossina gibi ele almakla birlikte, Hint-Avrupalı’ların kökenini (*Childe, 1950*), yakılmış ölümlerin küllerinin gömüldüğü Urnfield Kültürüyle ilişkilendirmiş ancak on yıl içinde bu özdeşleştirme fikri yine kendisi tarafından reddedilmiştir (*Childe, 1958: 73*).

Kültür tarihi arkeolojisinde kazı alanları tarihsel olayların fosilleri olarak görülmüş ve bu bağlamda hedeflenen yerler kazılmıştır (*Renfrew ve Bahn, 2013: 180*). Bu durum, arkeolojinin tarih öncesi kültürlerin nasıl bir faaliyet içerisinde olduklarını ve ortaya çıkarılan maddi buluntuların bu kültürlerdeki değişimlere olan etkisi ve işlevini tartışmada yetersiz kalmıştır (*Trigger, 2014: 297*). Bu yetersizlikler, 1960’lı yıllarda buluntuların işlevlerini de sorgulamayı hedefleyen Yeni Arkeoloji yaklaşımların ‘İşlevsel-Süreçsel’ akımlarının oluşmasına katkıda bulunmuştur⁷.

1.4.2. Yeni Arkeoloji

Kültür tarihçiliği yapan arkeologlar, tarih öncesi kültürlerdeki değişimleri salt dış etkilere, yayılmaya ve göçe atfederler. Aarne Michaël Tallgren’in ifade ettiği gibi (*Tallgren, 1937: 155*):

“şekiller ve tipler, yani ürünler, onları yaratan ve ihtiyaçları hayatın bu tezahürünü belirlemiş olan toplumdaki daha gerçek ve daha canlı olarak kabul edildi”.

Yeni Arkeoloji yaklaşımları tarih öncesi kültürlerdeki değişimleri, işlevsel ve süreçsel incelemeler yaparak, her bir kültürün karşılıklı olarak nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu, birbirlerini nasıl etkilediklerini belirleyerek toplumsal ve kültürel sistemleri açıklamayı hedeflemiştir (*Trigger, 2014: 297*).

⁷ Burada ‘katkı’ sözcüğünün özellikle tercih edilmesinin temel nedeni bir düşüncenin, yaklaşımın öze bir bakış açısının oluşabilmesi için kendinden önceki yaklaşımlardan beslenmesi gerektiği gerçeğinin vurgulanmasıdır.

Karl Marx kapitalist toplumları ve onların feodal toplumlardan nasıl geliştiklerini açıklarken, farklı ekonomik dönemleri birbirinden ayırmak için kullandığı cümleler dönemin arkeologlarının bakış açılarına düşünsel katkılar sağlamıştır. Marx'ın bu görüşleri Yeni Arkeoloji anlayışıyla bazı noktalarda özdeşleştirilmiştir (Marx, 1906: 200):

“Geçmiş çalışma/iş enstrümanlarının kalıntıları, toplumun ortadan kalkmış olan ekonomik şekillerinin incelenmesi hususunda, fosil kemiklerin hayvanların ortadan kalkmış türlerinin belirlenmesinde sahip olduğuna benzer bir öneme sahiptir. Bizim farklı ekonomik dönemleri birbirinden ayırmamızı mümkün kılan, onların yapılmış maddeler olması değil fakat onların nasıl ve hangi aletlerle yapılmış olduklarıdır. Çalışma aletleri, yalnızca beşeri çalışmanın varmış olduğu gelişme derecesinin bir ölçütünü vermez, aynı zamanda onlar, çalışmanın icra edildiği toplumsal şartların işaretleridir de”

Temel prensipleri bu ve benzer düşünceler üzerinden şekillenen Yeni Arkeoloji yaklaşımları kendi içinde farklı tartışmalar da yaşamıştır. Maddi kültürün, insan davranışının yalın ve dolaysız bir yansıması olamayacağıyla ilgili düşünceler (Binford, 1971), cenaze törenlerinin karmaşıklığı ile toplumsal örgütlenmenin karmaşıklığı arasında genel bir benzerlik olduğuna dönük fikirlerle pekişmiştir. Buna karşın güncel gömme uygulamalarına dönük çalışmalar, böylesi genellemelerin gömme uygulamaları ve insanlar arasındaki ilişkinin geçirdiği kültürel dönüşümlerin göz ardı edilmesine yol açmıştır (Pearson, 1982). Örneğin çeşitli dönüşümler geçirmiş ve farklılaşmış toplumsal sınıflardan oluşan bir toplum bile ölülerini eşitlikçi tarzda gömmeyi tercih edebilmektedir (Hodder ve Hutson, 2017: 31).

Yeni Arkeoloji'nin gelişimi nicel ve istatistiksel tekniklerin kullanımını yaygınlaştırmıştır (Hodder ve Hutson, 2017: 289). Çıkarılma, örnekleme, araştırma, tasarlama gibi alanlarla yoğun bir şekilde ilişkilenen bu yaklaşımların arkeolojiye “bilgi kuramı” ve “yöntem kuramı” (Meltzer, 1979; Keene, 1983: 4) gibi daha birçok katkısı olmuştur.

1.4.3. Postmodern Arkeoloji

1960'lardan itibaren yaşanan bu gelişmeler, arkeolojiyi süreçsel yaklaşımın (Binford, 1962; 1965; Flannery, 1967) ötesine taşıyan bir hareketlilik yaratmıştır. 1980'li yıllarda bu sürecin başka bir sürece evrildiği ve postsürecsel arkeolojiyi beslediği savunulmaktadır (Preucel, 1995; Schiffer, 2000). Postmodern düşünceden

etkilenen “Post Süreçsel Arkeoloji” ve “Yorumlamalı Arkeoloji” akımları (*Renfrew ve Bahn, 2013: 227*), yeni arkeolojinin bazı yetersizliklerine yapılan eleştirel tepkilerden doğmuştur (*Hodder, 1982; 1985; Shanks ve Tilley, 1982*). Yapılan eleştiriler arasında, Yeni Arkeoloji yaklaşımının arkeolojik araştırmalara uyarlanan teknolojilere odaklanması, tarihsel bağlamı göz ardı etmesi ve bunun yerine kültürlerarası antropolojiyi benimsemesi nedeniyle arkeolojiyi pozitivist⁸ anlayışla sınırlaması ağırlık kazanmaktadır.

Ian Hodder ve Scott Hutson, ölü gömme uygulamaları söz konusu olduğunda toplumların kendilerini farklı şekillerde temsil ve ifade ettiklerini, bunu bir yasa biçiminde kabul ettiklerini ifade eder (*Hodder ve Hutson, 2017: 31-32*). Bu fikirlerini, toplumsal tabaklaşmanın yüksek olduğu bir toplumun ilk evrelerinde toplumsal statünün abartılabileceği, hatta ölüm olgusunun kanıksatılabileceği şeklinde temellendirmişlerdir. Bununla birlikte aynı toplumun sonraki evrelerinde ölü gömme uygulamalarındaki çeşitlenme sayesinde bu tabaklaşmanın pekâlâ inkâr edilebileceği belirtilmektedir.

Post-modern anlayış temelde, dünyayı olduğu gibi nesnel ve duyuşal şekilde anlamaktan çok bireysel ve kültürel uyuşmalara göre anlamaya çalışmaktır (*Renfrew ve Bahn, 2013: 42*). Bu bağlamda standart epistemolojik konular reddedilmekle birlikte güç, eşitsizlik ve geleneksel olmayan farklı bakış açılarını içeren epistemolojik duruşlar sergilenir. Postsüreçsel arkeolojide de benzer biçimde, geçmişe ilişkin söylenen her şeye kuşkuyla yaklaşıp, geçmiş hakkındaki her hangi bir şeyin kesin olarak bilenemeyeceği savunulmaktadır. Ian Hodder ve Scott Hutson bu anlamda arkeoloğun görevini tanımlarken öncelikle maddi kültür ve toplum ilişkisini tanımlamıştır (*Hodder, 2017: 33*). Maddi kültür ile toplumsal örgütlenme arasındaki ilişkinin kısmen toplumsal bir ilişki olduğunu, fakat çevreye indirgenemeyecek veya çevreden hareketle öngörülemez bir kültürel tutum dizisine bağlı olduğunu vurgulamışlardır. Bu bağlamda arkeoloğun maddi kanıtın ardındaki toplum yapısının okuyabilmesi için kültürün bu indirgenemez bileşenini yorumlaması gerekmektedir. Bu temelde salt arkeolojik kalıntının kendisi arkeolojinin konusu değildir. Postsüreçsel Arkeoloji, katmanlarda ve bunlarla ilişkili odalar, alanlar, çukurlar, mezarlar,

⁸Arkeolojide pozitivism anlayışı, iddialar ve kuramların bağımsız ve nesnel verilerle sınanmasıyla öne sürülen bir anlayışı temsil eder (*Renfrew ve Bahn, 2013: 227*).

mezarlıklar vb. bağlamlarda nesnelere bulmakla ilgilenir ve bu şekilde söz konusu nesnelere tarihlerini ve anlamlarını yorumlar. Örneğin mezar bağlamlarındaki bir iskeletin boyun çevresinden ele geçen nesnelere kolye olarak yorumlanırken, yerleşim yerleri dışındaki gösterişli alanlarda açığa çıkarılan nesnelere ise genellikle ritüellerle ilişkilendirilir.

Bu yaklaşımda arkeolojik kayıt gerçekten de bir materyal kayıttır, bir başka deyişle, insan geçmişinin hayatta kalan maddi delilidir, ancak bu düşünce, materyal kaydın sadece maddi şeyler ile ilgili olduğunu göstermez (*Renfrew, 2016: 1-2*). Belirli bir topluluğun ölümü nasıl anladığı ve ölümün kendileri için ne anlama geldiğini arkeolojik kayıt üzerinden tespit etmek zor olsa da, materyalden yola çıkılarak, ölüme karşılık olarak ne gibi davranışlar sergilendiği kurgulanabilir.

Post-süreçsel görüşe göre geçmiş bize nesnelere olarak verilmemiştir dolayısıyla, arkeoloji de sadece gerçekleri tanımak ve geliştirilen hipotezlerin savunulması ya da çürütülmesi olarak tanımlanmamalıdır (*Hodder, 2017: 17*). Geçmişten günümüze ulaşmayı başarabilmiş bir mezar eşyasının bize ne anlattığı, geçmişin anlamsal bağlamının da sorgulanmasından geçmektedir. Buna karşın söz konusu anlama ulaşıp ulaşılamayacağı, cevabı olan bir soru olarak görülmemektedir. Ian Hodder, ölüm ve ölü gömmeye ilişkin arkeoloğun tutumunu belirtirken, ölüm olgusunun yaşamda kullanılan büyük bir duygusal gücün sembolik arenasını oluşturduğunu kabul etmeleri gerektiğini savunmaktadır (*Hodder, 1982: 10*).

Colin Renfrew kuramsal arkeolojinin ana hatlarını çizerken, her hangi bir maddenin (bu pekâlâ bir mezarın içinde bulunan bir iğne de olabilir) kendisiyle beraber geliştirilecek fikre karşı üstünlüğü olmadığı gibi, maddeden sonra gelişen fikrin de maddeye karşı üstünlüğü olmadığını vurgular (*Renfrew, 2004: 23-24*). Renfrew, sosyal gerçeklerin kurucusu olarak maddesel dünyanın tek başına ele alınmasından azade madde ve zihnin bir bütün haline gelmesinin söz konusu olduğu görüşündedir (*Renfrew, 2016*). Ian Hodder, hem insanların hem de şeylerin aynı ve farklı olduklarını ve ikisi arasındaki boşlukta ya da aralıkta beklenmedik etkileşimlerin gerçekleşebileceğini belirtmektedir (*Hodder, 2018: 166*). Şeyler bazen insanın kendisi bazen de madde olarak yorumlanabilir. Bir mezarın kendisi ile ölü arasında ve ölünün geride kalan yakınları arasındaki ilişki sarmalı eşit düzeyde ve tüm anlamsal

bağlantılarıyla ele alınmalı, zira birinin diğerinden üstün görülmesi, toplumsal gerçeğin boyutlarının göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir.

Bu yaklaşımlardan yola çıkarak bütünlüklü bir yaklaşım geliştirmenin hem ölü gömme uygulamalarının anlam bağlamının sorgulanmasında hem de bu uygulamaların zamansal ve mekânsal ilişkilerinin araştırılmasında fark yaratacak katkılarının olacağı düşünülmektedir. Aynı bütünlükçü yaklaşım, arkeolojide geliştirilen kuramlar için de sergilenmelidir. Günümüze kadar geliştirilmiş ve geliştirilmekte olan kuramların birbirini tamamlayan yönleri dikkate değer görülmeli ve hiç biri arkeolojinin kuramsal tarihinin düşünsel çöplüğüne atılmamalıdır.

Bu bakış açısından hareketle, ölü gömme uygulamalarının kültür, inanç ve toplum yapısı ile ilişkisi, kültür tarihi arkeolojisinin de katkısıyla şekillenen Yeni Arkeoloji yöntemleriyle çözümlenmeye çalışılmalıdır. Elde edilen veriler ile ulaşılan anlam bağlamlarının arkeolojik kayıtların ötesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, ölü gömme uygulamalarına ilişkin materyal kültürün (mezar biçimleri, mezar eşyaları vb. materyalin toplumla ilişkisi) tarihsel toplumla olan bağı, toplumsal şimdinin ideolojik şekillenişinin uzağında, objektif bir çerçevede sorgulanacaktır.

1.5. Ölüm Olgusu ve Psikanaliz

Psikanaliz kuramını geliştiren Sigmund Freud, yakınlarının kaybindan sonra yaşadığı nevrozları anlamaya çalışırken “tüm yaşamın hedefi ölümdür” tespitini yapmıştır (*Dönmez, 2017: 58*). Ölümü “Dilsiz teslimiyet” olarak yorumlayarak belki de varlığın yitirilmesine karşı duyduğu çaresizliği ifade etmektedir. Freud, insanın yakınlarını ölüm yüzünden yitirdiği gibi, kendisi de ölmek zorunda olduğu için, ölümün kaçınılmaz bir rastlantı değil, acımasız bir doğa yasası olduğunu ifade etmektedir (*Freud, 1920*).

Dünyayı anlamamanın temel ölçütü kendi varlığımızı anlamamızdır. Varlığın son bulması ise biyolojik olarak ölüm halinin gerçekleşmesi olarak tanımlanmıştır. Tanımlanmış bir gerçek olarak biyolojik ölümün tersine çevrilmesi olanaksız olmakla birlikte ölüm olgusu simgesel anlamda yaşamın ölüme, ölümün de yaşama döndüğü bir devrim olarak da yorumlanmıştır (*Braudrillard, 2002:252*).

Ölüm kaygısı insanın tüm korkularının temellendiği soyut bir alandır. İnsanın varoluş sürecinin sona erecek olması düşüncesi, ölüm kaygısının izdüşümüdür. Psikanaliz kuramının “ölüm bir kaygı mıdır” sorusuna verdiği farklı cevaplar, ölümün tüm diğer bağıntıları ile beraber bir kaygı olduğu sonucunu değiştirmemiştir. Bunun yanı sıra ölümü düşünmek, düşüncenin doğasına aykırı olmakla birlikte düşüncenin kavrayamadığı tek şeyin kendi var olmayış hali olduğu da akılda tutulmalıdır (*Padar, 2017: 37*). Sigmund Freud, ölüm gibi olumsuz içerikli bir kavramın, zihinsel dünyada kendine bir alan yaratmasının mümkün olamayacağı düşüncesindedir (*Freud, 1915: 273-300*). Freud’un ölüm kaygısının bir tür hadım edilme kaygısı olduğuna ilişkin görüşleri, bu kaygının da ölüm sonrasında genetik anlamda yaşama devam edememe korkusunu yarattığı biçiminde yorumlanabilir. Bu bağlamda birey, ölümünün ardından bir sonraki kuşakta var olmaya devam edebileceğine inanmak ister.

Ölümden sonra yaşanacak sürecin belirsizliği ve bu belirsizlikten doğan gizem, insanın ölüm kavramını zihninde sürekli canlı tutmasını sağlamış ve insan bu konuda çeşitli deneyimler yaşamıştır. Bu deneyimler ölüm olgusuna karşı bir çeşit olumlu ya da olumsuz tepkiye neden olabilmektedir.

Ölü ile yaşayan arasındaki ilişkide birincil bağlantı toplumsal bellektir. Ölüler, hatırlanırken, geride kalan insanların yaşamında hala önemli bir rol oynamaktadır. Ölüler varlıklarını sadece yaşayan insanların anısında koruyabilirler. Ölüm deneyimi, hatırlamanın birincil tetikleyicisidir. Buna paralel olarak psikolojik olarak ölüme ve kayıplara verilen duygusal yanıtın yanı sıra ölümü anlama, kaybı anlama ve kabullenme süreçleri yas olarak tanımlanmaktadır (*Köşkdere, 2016: 107*). Ölen kişilerin iç dünyalarındaki tasarımları ve dış dünyadaki varlıkları ile vedalaşırken bir yandan da ölünün birtakım özellikleri ile özdeşlik bağı kurulduğu belirtilmektedir. Yas sırasında ölüm ve ölümden sonraki sürece dair sorular yaşayanların zihin dünyalarını meşgul etmeye devam etmektedir. Geride kalanlar bu süreçte çeşitli içsel değişimler yaşamakta ve ruhsal yatırımlar yapmaktadır.

Sigmund Freud, insanların bağlanabileceği başka bir nesne olsa bile, belli bir ruhsal enerji ya da yaşam enerjisi olarak tanımlanan libidinal yatırımdan (*Freud, 1917*) bilinçli olarak hiçbir zaman vazgeçemediklerini gözlemlemiştir. Freud’un gözlemlediği bu süreç, ölen yakınların birtakım özellikleri ile kurulan bağın bilinçli olarak

yaşatılmaya çalışılması çabası olarak değerlendirebilir ve belki de birikimsel psikolojik toplumsal bellek şeklinde kavramlaştırılabilir. Toplumsal bellek, deneyimsel ve düşünsel kayıtların tutulduğu bir çeşit soyut alan olarak görelî mekân ve zaman oluştuğunda davranışsal olarak açığa çıkar. Toplumsal belleğin tuttuğu kayıtlarda deneyim ve düşünce yer alıyorsa, bunların psikolojik temellerini de eşzamanlı kayıt altına alıyor olmalıdır. Bu bağlamda birikimsel psikolojik toplumsal bellek kavramı bu süreci özetlemek adına üretilmiştir.

Freud'un bu konu hakkındaki bir diğeri gözlemi de patolojik yas sürecidir ve bu da kaybın ardından gelişen duygu ve düşüncelerin kişiyi rahatsız edecek, yaşamını ve ilişkilerini bozacak düzeye gelmesi şeklinde tanımlanır (*Köşkdere, 2016: 108*). Bu durumun yaşayanlar için ölümler tarafından bir terk ediliş sürecine dönüştüğü ve yaşayanların ölen kişiye önceden yaptığı libidinal yatırımının boşa çıktığı, dolayısıyla patolojik bir hale büründüğü belirtilmektedir.

Ölen kişi ile ilgili suçlulukların ve yerine getirilmemiş sorumlulukların yas sürecini patolojik bir evreye yönlendirdiğini belirten Sigmund Freud, bu suçluluğun kaynağını insanın öldürme arzusunda aramaktadır (*Freud, 1917*). Freud, ölüye karşı hissedilen tüm bu düşmanca duyguların ölünün ruhundan korkmaya dönüştüğü görüşündedir. Mezopotamya'luların ölünün ruhundan duydukları korku da bu bağlamda değerlendirilebilecektir.

Yukarıda anlatılanların yanı sıra ölüme dair geliştirilen psikanalist yorumlar oldukça geniş bir yelpazededir. Ölüm ve yıkıcılık konularına dair ilk düşünen psikanalistlerden biri olan Sabina Spielrein, günlüklerinde aşk ve ölümün karmaşık ilişkisini aktarırken, "sevgilide kaybolup gitmek" gibi tanımlamalar kullanmıştır. Bu ifade ölümü, benliğin silinmesini ve iki kişinin birbirine karışarak eriyip gitmelerini tarif etmektedir (*Brinton, 2004: 36-37*). Spielrein yaratıcı kuvvetin yıkıcı niteliğinin çoğu zaman göz ardı edildiğini vurgulamaktadır. Bu düşünceler, aşkın ölüm yoluyla bütün ayrılıklara son verileceğine ilişkin duygunun anlaşılması ve nihayetinde öteki dünya tasarımının aynı duygusal temelde geliştirileceği fikrinin zihinde kurgulanmasıdır.

Konuyla ilgili bir başka tasarımda çok sevilen kişinin kaybıyla beraber ruhsal

dünyanın duygusal ve tasarımsal yeni bir düzenlemeye girmek zorunda olduğudur (*Padar, 2017: 34*). Bu tasarım, ölümden sonraki hayata işaret ediyor olabileceği gibi, yaşayan bireyin düşüncesi de içinde kendisinin olmadığı bir zaman-uzay tasarlayamayacaktır. Bir başka deyişle, insan ölümü düşleyebilmek için, ancak içinde kendisinin de olduğu bir öteki dünya tasarlayabilir. Öteki dünyanın olmadığını varsayan bir düşünce, ölümü düşlemekte yetersiz kalacaktır. Bu nedenle insanlar, ölümle ortaya çıkan yokluk halini olumlu yapmak için, varlıklarını öteki dünyada sürdürebileceklerini düşünür.

Ölüm her ne kadar kişiliğin, insan olmanın ve değerli olanın yok oluşunu temsil etse de (*Malpas ve Solomon, 2006: 17*), ölümün tam anlamıyla bir sonu temsil ettiği ya da yok olma anlamına geldiği de kesin değildir. Bireyin ölüm üzerine düşünceleri, esasında başkalarının ölümünün kendisinde yarattığı duygusal ve düşünsel yansımadır (*Lévinas, 2006:12-13*). İnsanın ölümle ilişkisi, esasında unutmama ve hatırlama üzerinedir. Bu belleksele uğraş hatırlayanlar için mezar ya da mezarlık alanları ile düşünceyi eyleme dönüştürüp bir dizi anma ritüelinin kapılarını aralar (*Padar, 2017: 34*). Mezarlar, yaşanan hiçlik karşısında yaşayan için hayata tutunmanın en aktif yoludur ve bir çeşit ölüm sonrası libidinal yatırımdır. Ölüm karşısındaki çaresizlik, ölünün bir anı olarak yeniden tasarlanmasını ve mezarının ziyaret edilmesiyle yeni bir ilişkinin düzenlenmesine zemin hazırlamaktadır. Bu düşünceler, ölümden sonraki yaşama ilişkin inançlar, insanoğlunun ölümleri için mezar yapmak fikrini doğurmuş olmalıdır (*Seeher, 1993: 9; Özgüç, 1948: 98*). Mezarlar aynı zamanda soyun devam etmesi içinde elzem alanlar olarak görülmüştür (*Padar, 2017: 39*). Mezarsızlık, soyun belleğine vuruluna bir darbe olarak yorumlanmakta ve geleceğin ancak geçmişin devamlılığıyla korunabileceği vurgulanmaktadır. Gömme eylemi, ölü ve ölümün evrenselliği ile olan ilişkisinin en mutlak ve somut halini temsil etmektedir (*Lévinas, 2006: 105*).

Ölüm, sadece ölen kişiyi içine çeken karanlık bir dehliz olmaktan çok, ölen kişinin yakınlarının da içinde bulunduğu düşünsel ve fiziki sonuçları olan bir durumdur. Düşünsel olarak meşguliyet doğuran durum, bilince çıkarılmış ya da bilinçaltında henüz tanımlanmamış olan düşüncenin, bireyde ölen yakınıyla birlikte ölümle mücadele sürecinin izdüşümüdür. Fiziksel olarak içinde bulunulan durum ise ölen kişi gömülmeden önce ve gömüldükten sonra yakınları tarafından gerçekleştirilen

ritüellerin toplamıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEZAR VE MEZARLIKLAR

Bu bölümde mezar ve/veya mezarlık alanlarının görüldüğü merkezlerin konumları baraj dolun alanlarına göre kuzeyden güneye sıralanmış ve bu merkezlerde açığa çıkarılan mezar ve/veya mezarlıklarla ilgili genel bilgiler verilmiş, mezarlara ilişkin ayrıntılar bir sonraki bölümde ele alınmıştır (*Harita 1*)(*Tablo 7*).

2.1. ATATÜRK BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI

Fırat Havzası'nın kuzey kesimlerinde 1974 yılından itibaren 1986 yılında su tutmaya başladığı döneme kadar arkeolojik alanların kurtarılmasına dönük yürütülen projeler bu bölgedeki arkeolojik alanların % 3.5 kadarının araştırılmasını sağlamış, % 96.5 oranındaki arkeolojik alan ise araştırılmadan Atatürk Baraj Gölü suları altında kalmıştır (*Ökse, 2015: 112*). Bu alanda MÖ 3. bin yerleşimleri kuzeyden güneye Hassek Höyük, Gritille, Nevali Çori, Lidar Höyük, Samsat, Hayaz Höyük ve Titriş Höyük olarak sıralanır (*Harita 3*).

2.1.1. Hassek Höyük

Atatürk Baraj Gölü suları altında kalmadan önce Şanlıurfa İli; Siverek İlçesi'ne bağlı Yukarı Tillâkin ile Aşağı Tillâkin köylerinin arasında; Fırat Nehri'nin güneyinde yer almakta idi (*Harita 3*) (*Behm-Blancke, 1987: 117*). Atatürk Baraj Gölü dolun alanının en kuzeyinde yer alan Hassek Höyük'te ilk kazılar B. Hrouda başkanlığında M. R. Behm-Blancke tarafından yürütülmüştür. Höyükte bulunan toplam 62 adet yerleşim içi mezarın 60'ı küp mezar ikisi sanduka mezar şeklindedir. Yerleşim içinden açığa çıkarılan küp mezarlara hem çocuklar hem de erişkinler gömülmüştür (*Behm-Blancke, 1981: 108*). Kemikler oldukça kötü durumda olmasına rağmen yatırılış biçimlerinin takip edilebileceği bazı iyi durumda olan küp mezarlardan ölülerin başlarının gömme kaplarının ağız kısmına getirilecek şekilde yerleştirildiği anlaşılmaktadır (*Behm-Blancke, 1984: 57*). Hassek Höyük'teki ölülerin, ağız çapları 27-30 cm arasında değişen dar boyunlu küplere gömme küpleri kırıldıktan sonra gömüldükleri anlaşılmaktadır. Yerleşim içi 60 mezar içerisinden ele geçen iskeletlerden 39 birey tanımlanmış olmakla birlikte bunların yaşa göre dağılımları incelendiğinde 26 çocuk, 1 genç ve 12 yetişkin birey tespit edilmiştir (*Ziegelmayr ve*

Parcshe, 1984; 100-103). Hassek Höyük yerleşim içi mezarları Erken Orta Fırat 2b'ye tarihlenmekle birlikte, iskelet yapılarının antropolojik analizleri tarihleme ile ilgili olmadığından bu mezarların Erken Orta Fırat 2a'ya ait olma ihtimalleri de göz önünde bulundurulmalıdır (*Bouso, 2015:397*). Hassek Höyük'te ki tüm mezarlarda ölümler ceset halinde, hoker pozisyonunda gömülmüş, sağa ya da sola yatırılmışlardır (*Şekil 3a*).

Hassek Höyük'te ki mezarlık Fırat Nehri'nin doğu yakasındaki yayvan bir vadinin güneybatı yönünde uzanan düz bir teras üzerinde açığa çıkarılmıştır (*Behm-Blancke, 1984; 53-56*). Teras üzerindeki mezarlık alanı kuzey-güney yönünde uzanan, ovale yakın bir alan oluşturmuştur. Mezarlık alanında bulunan 97 mezarın 94'ü küp üçü ise sanduka mezar biçimindedir (*Behm-Blancke, 1992:4*). İskelet kalıntıları sadece 64 mezarda tespit edilmiş olup bunların 42'si yetişkin, beşi genç yetişkin ve üçü çocuk şeklindedir (*Ziegelmayr ve Parsche, 1984: 92-103*). Yerleşim içi mezarlardaki çocuk ve genç bireylerin aksine mezarlık alanında bireylerin %94'ü yetişkin ve genç nüfustan oluşmaktayken çocukların ise sadece % 6'lık bir dilimi oluşturdukları görülmektedir. Batı mezarlık alanındaki küp mezarların tamamı ağızları doğuya bakar biçimde doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Bu mezarlık alanı Erken Orta Fırat 2 evresine tarihlendirilmiştir (*Bouso, 2015:379*).

2.1.2. Gritille

Adıyaman ili Samsat ilçesine bağlı Biriman köyünün 3 km kuzeydoğusunda bulunan Gritille höyük Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer almaktadır (*Harita 3*) (*Ellis ve Voigt, 1981; Ellis, 1998: 651-654*). Höyükteki ilk kazılar R. Ellis başkanlığında, 1981-1985 yılları arasında yapılmıştır. MÖ 3. bin tabakalarında yerleşim içi iki mezar saptanmıştır (*Ellis, 1983: 118-119*). Mezarlardan biri basit toprak mezar diğeri kerpiç sanduka mezar biçimindedir. Basit toprak mezarda saptanan iskelet 20 yaşlarında bir kadın iskeleti olarak kaydedilmiştir (*Ellis, 1983: 119*). Çoklu gömmenin görüldüğü kerpiç sanduka mezarda tespit edilen iki iskeletten biri 8-10 yaşlarında bir çocuk diğeri ise cinsiyeti belirtilmemiş olan bir erişkine aittir.

2.1.3. Nevali Çori

Şanlıurfa ili Hilvan ilçesi, Güluşığı Köyü'nün yaklaşık 750 m kuzeybatısında yer alan merkez, Atatürk Baraj gölü suları altında kalmadan önce Fırat Nehri'nin bir

kolu olan Kantara deresi tarafından ikiye bölünmüş durumda idi (*Harita 3*) (*Hauptmann, 1982a*). Nevali Çori'de ilk kazılar Şanlıurfa müzesi adına A. Mısır ve Heidelberg Üniversitesi'nden H. Hauptmann başkanlığında 1983 yılında başlayıp, 1991 yılına kadar devam etmiştir (*Becker, 2007:118*). Yerleşim içi mezarların sayısı 10 olarak verilmekte olup bunların altısı sanduka, üçü çömlek diğeri ise çukur mezar biçimindedir (*Mısır, 1992: 201-202*). HJ açmasındaki taş sanduka mezar, çok odalı bir evin ön odasında, içinde cinsiyeti belirtilmemiş olan hoker pozisyonunda yatırılmış bir iskelet ile birlikte açığa çıkarılmıştır. H9 açmasında kuzey-güney yönde taştan inşa edilmiş iki sanduka mezara birer kadın gömülmüştür.

Mezarlık alanında sekiz sanduka mezar, dört küp mezar açığa çıkarılmıştır (*Mısır, 1992: 201*). Mezarlık alanında açığa çıkarılan 11 iskeletten dokuzu yetişkin, biri genç, biri de çocuğa aittir. Nevali Çori Erken Orta Fırat 2a evresine tarihlenen yerleşim içi mezarların, yerleşim dışı mezarlık alan ile eşzamanlı kullanıldıkları düşünülmektedir (*Becker, 2007: 118; Bouso, 2015: 380*).

2.1.4. Lidar Höyük

Şanlıurfa ili Bozova ilçesine bağlı olan, Fırat Nehri'nin batı yakasında kalan Lidar köyünün güneybatısında yer almaktadır (*Harita 3*). Höyük, H. Hauptmann başkanlığında 1979-1986 yılları arasında kazılmıştır (*Hauptmann, 1982b: 94-97*). Modern köyün doğusunda iki mezarlık alan ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün doğusundaki mezarlıkta çömlek, sanduka ve basit toprak mezarlardan oluşan 205 mezar bulunmuştur. Modern köy mezarlığının güney kesimindeki mezarlık alanında soyulmuş olan ve taştan inşa edilmiş 13 oda mezar açığa çıkarılmıştır (*Şekil 4b*) (*Hauptmann, 1984: 228; 1987: 205; Marro ve Helwing, 1995: 361*). Bir başka mezarlık, modern köyün batı terasında tespit edilmiştir. Bu alanda tespit edilen birbirine bitişik taştan inşa edilmiş iki oda mezar dromoslu girişlere sahiptir. Güneybatı-kuzeybatı doğrultusunda olan bu mezarların güneydeki girişi büyük taşlarla kapatılmış olup her birinin giriş kısmının önüne taş basamak yapılmıştır. 6 no.lu oda mezarın dromosu içinde ikincil gömmelere ait 26 iskelet dört çocuk, 10 kadın, 12 erkek bireye aittir (*Hauptmann, 1982b: 96-97; Carter ve Parker, 1995: 108; Backofen, 1988: 193-194*). 5 no.lu oda mezarda altı yetişkin (iki erkek, dört kadın) ve bir çocuğa

ait iskelet tespit edilmiştir. Lidar Höyükte tespit edilen bu mezarlıklar Erken Orta Fırat 3 ve 4 evrelerine tarihlendirilmiştir (*Bouso, 2015:381*).

2.1.5. Samsat

Atatürk Baraj Gölü suları altında kalmadan önce Adıyaman ili Samsat ilçe merkezinin kuzeydoğusunda, Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer almaktaydı (*Harita 3*) (*Özgüç, 1988: 292-294*). Höyükte ilk kazılar 1964 yılında Th. Goell başkanlığında sürdürülmüştür. 1978-1987 yılları arasında N. Özgüç başkanlığında yeniden kazılmıştır. MÖ 3. bine tarihlenen XVI-XIX yapı katlarında 12 adet basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır (*Özgüç, 2009: 73, 75, 82, 85*). XVI. yapı katı kaldırıldıktan sonra taban altından biri çocuk içeren üç toprak mezar açığa çıkarılmıştır. XVIII. yapı katı tabanı altında biri yetişkin diğeri çocuk bireye ait iki toprak mezar açığa çıkarılmıştır. XIX. yapı katında evlerin tabanları altında biri yetişkin diğeri çocuk gömmesi içeren iki toprak mezar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarlardaki iskeletlerin gömme biçimleri ceset gömme olmakla birlikte yatırılış biçimleri hokerdir. Höyükte genellikle çocukların gömüldüğü ve konutların zeminleri altında açığa çıkarılan 14 çömlek mezar ile altı küp mezar bulunmuştur (*Özgüç, 1988: 294*).

2.1.6. Hayaz Höyük

Adıyaman ilinin 35 km güneyinde Fırat nehrinin batısında Samsat ilçesine bağlı Hayaz köyünün içinde yer almaktadır (*Harita 3*). Höyükte yapılan ilk kazılar, J. J. Roodenberg başkanlığında yürütülmüştür. Höyükte yerleşim içi dört mezar saptanmıştır (*Roodenberg, 1981:93-94*). Bu mezarların biri çukur, biri oda ikisi taş sanduka mezar biçimindedir. MÖ 3. binin başlarına tarihlenen ve toprağa açılan bir çukur mezar içerisinde bir iskelet saptanmış, bozulmuş durumda olan iki taş sanduka mezar hakkında ise detaylı bilgi verilmemiştir (*Roodenberg, 1981: 94; 1982: 29-30*). Kuzeydoğu-güneybatı yönünde konumlandırılmış oda mezar dromoslu, basamaklı bir girişe sahip olmakla birlikte mezarın girişi doğudadır (*Şekil 4c*). İskeletler toprak taban üzerine düzensiz bir şekilde yerleştirilmiştir. J. J. Roodenberg bu mezar geleneğinin Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binin sonlarında ve 2. binin başlarında yaygın olarak sürdürüldüğünü belirtmektedir.

2.1.7. Titriş Höyük

Şanlıurfa il merkezinin 45 km kuzeyinde Bozova İlçesi'nin 18 km kuzeydoğusunda, Bahçeli (Titriş) Köyü'nün hemen batısında yer almaktadır (*Harita 3*) (*Algaze ve Mısır, 1992: 155*). 1990 yılında T. J. Wilkinson tarafından yapılan yüzey araştırmasında belgelendikten sonra höyükteki ilk kazılar 1991 yılında Şanlıurfa Müzesi adına A. Mısır ve San Diego California Üniversitesi'nden G. Algaze ve T. J. Wilkinson tarafından başlatılmış ve 1998 yılına kadar devam etmiştir. Kazı raporlarında, mezar olarak kullanılan çukurların ETC'nin geç evrelerine tarihlenen konutların inşa edildiği ilk evreden itibaren tasarlanmış olduğu belirtilmiştir. Çukur mezarların sadece aileye ait olabileceği önerilmiş olsa da sayıları oldukça fazla, çeşitli yaş ve cinsiyette iskelet parçasının bulunmuş olması, aileden daha büyük bir sosyal kuruma ait olabileceği öne sürülmüştür (*Algaze vd., 2000: 145-157; 2001:69; Matney ve Algaze, 1995:42,44-45; Matney vd., 1997: 66-67; Honça ve Algaze, 1998: 107-108*).

1998 yılı kazılarında Erken Orta Fırat 5'e tarihlenen bir yapıya ait odada bulunan B98.87 no.lu mezardaki toplu gömme (*Şekil 24*), buna örnek gösterilmiştir. Bu mezarın bulunduğu odanın ev ile bağlantısını sağlayan girişinin ilerleyen evrelerde kapatıldığı ve evden izole edilerek, iki sokağın kesiştiği noktada dışarıdan yeni bir giriş açıldığı görülmektedir. Bu mezarın üzerine yerleştirildiği yapı, 1,5x2,0 m boyutlarında, üzeri beyaz sıvalı nehir taşları döşeli içbükey bir platform şeklinde tasarlanmıştır. Bu nedenle odanın gömmeler için kullanılmadan önce, konut içinde başka bir işleve sahip olabileceği öne sürülmüştür. Bu mezardaki iskelet kalıntılarına göre, üzerine oturtulduğu yapının dışına bakar şekilde yerleştirilen 19 kafatası ile merkezde yığılmış uzun kemikler ve diğer vücut parçaları açığa çıkmıştır (*Algaze vd., 2001:69-70, fig:29; Laneri, 2007a: 256, fig.,7; Erdal, 2012: 1-21*). Kemiklerin nispeten iyi korunmuş olması, kalıntıların bu alana konduktan hemen sonra kapatıldığını göstermektedir. Bununla birlikte kemiklerin üzerinde saptanan kesme işaretleri ikinci bir ceset gömmeyi kanıtlar niteliktedir (*Laneri, 2011a: 127*).

Höyükte açığa çıkan 21 çukur mezarda ikili ve üçlü gömmeler söz konusu olmakla birlikte, iskeletlerin çoğunun (sayısı belirtilmemiş) seramik kaplar içine gömüldüğü belirtilmiştir. Yayınlarda, bu mezarlarda anatomik bütünlük gösteren 11 genç birey ve 9 yetişkin birey saptandığından söz edilmektedir (Honça ve Algaze,

1998:107-108). Bu mezarlar Erken Orta Fırat 6 evresine tarihlendirilmiştir (*Bouso, 2015:391*).

Aşağı şehirde bir evin odasına yerleştirilen bir oda mezarda yetişkin birer kadın, erkek ve çocuk iskeleti bulunmuştur. Mezarın, evin ilk yapıldığı dönemde inşa edilmiş olduğu ve evde yaşayan insanların gömülmesi için kullanıldığı belirtilmiştir (*Matney vd., 1997: 66*). Bu mezarın bulunduğu açmada yer alan terk edilmiş bir evin yıkıntılarının üzerine, evin avlusunun bir köşesine inşa edilen 34-13:017 no.lu oda mezara da toplu gömme yapılmıştır.

1991-1999 yıllarında yapılan kazılarda dış ve aşağı şehirde yapılan araştırmalar, dış şehrin doğusunda ve aşağı şehrin batısında yeni mezarlık alanlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır (*Algaze ve Mısır, 1996:134-135*). Yerleşimin 400 m kuzeybatısında yer alan mezarlık alanı 1'de açığa çıkarılan beş oda mezar Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015:387*). Bu yıllarda 21 mezar arasında sanduka mezarlar, oda mezarlar ve geçiş yolu üzerinde bir çukur mezar kazılmıştır. Dış şehrin doğusunda yer alan Mezarlık Alanı 2'de içlerine ceset gömme yapılan 24 sanduka mezar açığa çıkmıştır (*Marro ve Helwing, 1995: 358-360*). Bu mezarlara yetişkinler ve çocuklar 1-3 kişi arasında değişen sayılarda gömülmüştür. Söz konusu mezarlar Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:382*). Aşağı şehirdeki yerleşim dışı mezarlık alanında 95.60 no.lu taş sanduka mezarda kötü korunmuş bir çocuk iskeleti açığa çıkarılmıştır (*Honça ve Algaze, 1998:107*). 94.53 no.lu oda mezar doğu-batı yönünde konumlandırılmış ve mezara 5-6 yaşlarında iki çocuk, genç bir kadın ve bir erkek olmak üzere dört birey gömülmüştür (*Algaze, 1995:27*).

2.2. BİRECİK-KARKAMIŞ BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanı, kuzeyde Horum Höyük'ten güneyde Şaraga'ya ve Karkamış'a kadar olan coğrafi alanı kapsamaktadır. Birecik Barajı 1996-2001 yılları arasında, Karkamış Barajı ise Karkamış ve Ilısu barajlarının etki sahasındaki yerleşimlerin kurtarılması adına, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Kültür Bakanlığı ve Devlet Su İşleri arasında 1998'de imzalanan üçlü protokol ile Ortadoğu Teknik Üniversitesi Tarihi Çevre Araştırmaları ve Değerlendirme Merkezi yönetiminde çalışmalar başlamış ve 2002 yılına kadar sürdürülmüştür. Bu alanda MÖ 3. bin yerleşimleri kuzeyden güneye Horum Höyük, Tilbeş Höyük, Hacinebi, Birecik

ETÇ Mezarlığı, Zeytinli Bahçe, Mezraa Höyük, Gre Virike, Şaraga ve Karkamış olarak sıralanır (*Harita 4*).

2.2.1. Horum Höyük

Fırat Nehri'nin batısında yer alan höyük, Gaziantep ili Birecik batısında, Nizip ilçesinin yaklaşık 15 km kuzeyinde yer almaktadır (*Harita 4*)(*Marro vd., 1998: 252*). Kazılar, 1996-1999 yılları arasında A. Tibet, C. Marro tarafından yürütülmüştür (*Tibet vd., 1999: 219*). MÖ 3. bine tarihlenen tabakalar, MÖ. 2. binin 2. çeyreğine tarihlenen mezarlığın hemen altında yer almaktadır. MÖ 3. bin tabakalarındaki evlerin tabanları altından, yerleşim içi altı çömlek mezar ve bir sanduka mezar saptanmıştır (*Tibet vd., 2001: 140, res.3,4*). Çömlek mezarların çocuk ya da bebekler için kullanıldıkları görülmektedir. Yerleşim içindeki bir evin tabanı altından ele geçen ve bir çocuk iskeletini içeren çömlek mezar Erken Orta Fırat 6 olarak tarihlendirilmekte, evlerin tabanı altından ortaya çıkan üç çömlek mezar ve sanduka mezar ise Erken Orta Fırat 5 evresine tarihlendirilmektedir (*Marro vd., 2000: 265; 2007a: 387; Bouso, 2015: 390-391*).

2.2.2. Tilbeş Höyük

Şanlıurfa ili Birecik ilçesinin 20 km kuzeyinde, Tilmusa Köyü'nün 2 km kuzeybatısında Fırat Nehri'nin doğusunda yer alır (*Harita 4*). Höyük, 1989 yılında G. Algaze ve ekibi tarafından bölgede yapılan araştırmalar esnasında kaydedilmiştir (*Algaze vd., 1994: 32*). İlk kazılar 1996 yılında, G. Fuensanta başkanlığında başlamış ve 2000 yılına kadar devam etmiştir. MÖ 3. binin başlarına tarihlenen tabakalar arasında yerleşim içi beş mezar saptanmıştır. Yerleşim içi mezarlardan ikisi yanık bina olarak adlandırılan yapı içerisinde, biri AE1-5 açmasının kuzeyinde büyük bir çukur içerisinde, biri E4b açmasındaki Geç Kalkolitik tabakalarının altında ve diğeri bir başka evin tabanı altında saptanmıştır (*Fuensanta, 2007: 283*). Mezarların biçimleri ve iskeletlerin durumu hakkında detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Lisa Cooper mezar tipleri ile ilgili çalışmasında kaya oyma mezarlara örnek olarak Tilbeş Höyük'teki mezara da işaret etmektedir (*Cooper, 2007: 128*). Buna karşın bu mezarın biçimine ilişkin bilgiye yayınlarda ulaşılamamış, sadece bir iskelete ilişkin antropolojik veriler detaylı bir şekilde belirtilmiştir (*Fuensanta vd. 1999:207; 2002: 136*). Bir evin altında birkaç gömme içeren bir çukur mezarda kemik ameliyatı geçiren iskeletin 40 yaşında

bir kadına ait olduğu tespit edilmiş olup, yaşamını doğal sebeplerden yitirdiği ortaya çıkarılmıştır (*Fuensanta vd., 2000a: 87; 2000b*).

2.2.3. Hacinebi

Şanlıurfa ili Birecik ilçesinin 5 km kuzeyinde Fırat nehrinin doğu yakasında yer almaktadır (*Harita 4*). Höyükteki kazılar 1992-1997 yılları arasında G.J. Stein yönetiminde yapılmıştır (*Stein, 1998: 183-184*). Höyükteki yerleşim içi mezarlar, Geç Kalkolitik Dönem'e ait olmakla birlikte höyüğün kuzey ve güney kesimlerinde yerleşim dışı iki mezarlık alan ortaya çıkarılmıştır. Güneydeki mezarlık alan MÖ 3100-2700 tarih aralığına kuzeydeki yerleşim dışı mezarlık alan ise MÖ 3000-2800'e tarihlendirilmektedir. Güneydeki mezarlık alanında bulunan sekiz mezardan, 129, 135, 140 ve 201 no.lu mezarlar bebeklerin gömüldüğü çömlek mezar, 128, 141 no.lu mezarlar basit toprak mezar ve 145, 153 no.lu mezarlar ise taş sanduka mezardır. 128 no.lu basit toprak mezardaki erişkine ait iskelet hoker; 141 no.lu mezardaki erişkine ait iskelet ise dorsal durumda yatırılmıştır. Taş sanduka mezarlardan birinin iki duvarı taştan bir duvarı ise kerpiçtendir. Son duvar açma duvarı içinde kaldığı için anlaşılmamıştır. Mezarın üstü iki adet büyük taş levha ile örtülmüştür. İçindeki iskelet yaklaşık kuzeybatı-güneydoğu yönde yatırılmıştır.

Açma 18'de bulunan dört adet taş sanduka mezar yaklaşık kuzeydoğu-güneybatı yönündedir (*Stein, 1997a: 117; 1997b*). Mezarların tümü, yassı levha taşların dikine konması ile oluşturulmuş küçük dikdörtgen mekanlar şeklinde olmakla birlikte mezarların üzerleri de aynı tip taşlarla örtülmüştür. Mezarların yüzeye çok yakın olmaları mezarların tahrip edilmesine neden olmuş sadece bir mezarda gömme biçimi saptanabilmiştir.

12 no.lu açmada erişkin ve çocuk gömmelerinin görüldüğü çömlek mezar, basit toprak mezar ve sanduka mezar olmak üzere üç tip mezar ortaya çıkarılmıştır (*Stein, 1997a: 115-156*). Çömlek mezarların ağızları olasılıkla çocuklar gömüldükten sonra bir kâse ile örtülmüştür. Boyutları birbirinden farklı olan çömleklerin günlük hayatta yemek pişirme ve depolama kapları olduğu, gömüt için özel yapılmadıkları kazıcısı tarafından belirtilmektedir. Hacinebi Höyükte'ki söz konusu mezarlar Erken Orta Fırat 2 evresine tarihlenmektedir.

2.2.4. Birecik ETÇ Mezarlığı

Şanlıurfa ili Birecik ilçesine 8 km mesafede bulunan mezarlık, Fırat Nehri'nin batı yakasında yer almaktadır (*Harita 4*). 1997 yılında Gaziantep Müzesi adına K. Sertok tarafından yürütülen kazıların yönetimi 1998 yılında F. Filomena ile paylaşılmıştır (*Sertok ve Ergeç, 1999: 87-89*). Üç hektarlık bir alanı kaplayan mezarlıkta 312 mezar açığa çıkarılmıştır (*Şekil 1, 5a*).

Mezarların çoğu taş sanduka biçiminde olup, çoğunlukla kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yönlendirilmiştir (*Sertok, 2003: 53-55*). Toprağa açılan dikdörtgen çukurların çevresi düz kireçtaşı levhalarla çevrelenmiş ve üzerleri birer kireçtaşı levha ile kapatılmıştır. Araziye dağılmış olan sanduka mezarların arasına, düzensiz biçimde yerleştirilen 13 çömlek mezarın ağzı düz bir taş ya da çömlek parçası ile kapatılmıştır. Çömlek mezarlardan bazıları sanduka mezarlar gibi enine yerleştirilmiş taş levhalarla çevrelenmiştir. Bazı mezarlarda hiç iskelete rastlanmazken, bazılarında çoklu gömmeler yapılmıştır. Mezarların çoğunda iskeletlerin yatırılış düzeni bozulmuş olduğundan bazı iyi durumda olan tekli gömmeler sayesinde iskeletlerin hoker pozisyonunda yatırıldıkları saptanmıştır. Çoklu gömmelerde iskeletler çoğunlukla mezarların doğu duvarı yakınına yatırılmıştır. Sanduka mezarların bazılarında dokuz bireye kadar gömme yapılmıştır (*Sertok ve Ergeç, 1999: 97, Tab., 1*). İskeletlerden sadece 37'si incelenmiş olup çoğu 24-25 yaş aralığındaki yetişkin erkek bireylere aittir (*Sertok ve Ergeç, 1999: 90-94*). Sertok ve Ergeç, bebek iskeletlerinin oldukça az sayıda ele geçmesini, mezarların yüzeye çok yakın olmaları nedeniyle tahrip oldukları şeklinde açıklamıştır. Birecik ETÇ Mezarlığı Erken Orta Fırat 2 evresine tarihlendirilmektedir (*Bouso, 2015:380*).

2.2.5. Zeytinli Bahçe

Şanlıurfa ili, Birecik ilçesinin yaklaşık 3 km güneyinde, Fırat Nehri'nin doğu kıyısında yer almaktadır (*Harita 4*) (*Frangipane ve Bucak, 2001: 65*). İlk kazılar 1999 yılında Şanlıurfa müze müdürü E. Bucak ve M. Frangipane tarafından başlatılmıştır. Zeytinli Bahçe'de belgelenen yerleşim içi mezarlar, bebek iskeletleri içeren iki çömlek mezardan oluşmaktadır (*Frangipane ve Bucak, 2001: 115; Frangipane vd., 2004: 41; Frangipane, 2007: 132*). Çömlek mezarlardan biri beklendiğinin aksine zemin altında değil, odanın içinde, zemin üzerine yerleştirilmiş ve bir seramik parçası ile

örtülmüştür. Diğer çömlek mezar ise bir başka odanın kuzey duvarına yakın bir alanda bulunmuştur. Çömleğin ağız ve boyun kısmı kerpiç çamur ile sıvanmıştır. Bu mezarlar Erken Orta Fırat 2'ye tarihlenmektedir (*Bouso, 2015:380*).

2.2.6. Mezraa Höyük

Şanlıurfa ili, Birecik ilçesinin yaklaşık 7 km güneyinde Mezraa Beldesi sınırları içerisinde kalan höyük, Fırat Nehri'nin doğu kıyısındadır (*Harita 4*). Höyük, Fırat Vadisi'nin alüvyon dolgusunun oluşturduğu düzlük alan üzerinde, ova seviyesinden 13 m yükseklikte bulunmaktadır (*Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: 188-189*). Höyükteki ilk araştırmalar, 1989 yılında G. Algaze ve ekibi tarafından, Karkamış baraj gölünün etki sahasında yapılan araştırmalar esnasında yapılmıştır (*Algaze vd.,1994: 48*). Höyükteki kazılar, 2000-2007 yılları arasında, D. Yalçıklı'nın bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür (*Yalçıklı ve Tekinalp, 2004; 2011*). Höyükte biri sanduka mezar ve üçü çömlek mezar olmak üzere dört yerleşim içi mezar saptanmıştır. Sanduka mezar MÖ 3. binin temsil edildiği mimari tabakalardan kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiş olan III. mimari tabakaya ait yapının tabanı altında açığa çıkarılmıştır. Yassı bir kapak taşı ile kapatılmış olan mezarın içinden ağız çanakla kapatılan bir çömlek mezar ele geçmiştir (*Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: 175-176*). Çömlek mezar içerisinde yeni doğmuş bir bebeğe ait olduğu anlaşılan iskelet hoker pozisyonunda yatırılmıştır. IV. mimari tabakada da kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yerleştirilmiş dört mekânlı bir yapının güneybatı tabanı altında iki çömlek mezar tespit edilmiştir.

2.2.7. Gre Virike

Karkamış Baraj Gölü dolun alanında kalan merkez, Şanlıurfa ili Birecik ilçesine bağlı Akarçay Köyü'nün 1.1 km kuzeybatısında, Fırat Nehri'nin doğu kıyısında yer almaktadır (*Harita 4*) (*Ökse ve Bucak, 2001: 191; Ökse, 2001: 263; 2002a-b; Ökse, 2006b: 1; 2007a: 549; 2007b: 139; 2007c: 94*). Gre Virike'de kazılar 1999-2001 yıllarında Şanlıurfa Müze müdürü E. Bucak ve A. T. Ökse tarafından yürütülmüştür. 1999-2001 yılları arasında açığa çıkarılan mezarlar küp mezar, toprak mezar, kerpiç sanduka mezar, taş sanduka mezar, çömlek mezar, dairesel kuyu mezar ve oda mezar olmak üzere 7 farklı tiptedir (*Ökse, 2006b: Fig.,2*). Mezar yapılarının giriş yönlerinin bilinçli bir şekilde belirlendiği düşünülmektedir. K9 açmasındaki oda

mezarın ana odasına doğudan giriş sağlayan bir ön oda bulunmaktadır (*Şekil 6*) (*Ökse ve Bucak, 2001: 152; 2005c:25, fig.,4*). K9 oda mezarının kuzey duvarını bozarak, kerpiç döşeme içine kireçtaşı levhalarla inşa edilen taş sanduka mezarın 1.00 x 0.70 x 0.16 m ölçülerindeki bazalt kapak taşı kaçak kazıcılar tarafından mezarın güneyine itilmiştir (*Şekil 5b*) (*Ökse, 2005c: 24*).

K8 açmasının kuzeydoğusunda bir kerpiç sanduka mezar açığa çıkarılmıştır. Sandukanın içerisinde kuzey, doğu ve güney duvarlarına bitişik olan taş çevrili bir mezar iskelet kalıntıları ile birlikte bulunmuştur (*Ökse ve Bucak, 2002: 154*). I9 açmasının güneydoğu kesiminde kerpiç döşemenin içine yerleştirilmiş olan ve 9 aylık bir bebek iskeleti içeren çömlek mezarın batıya yönlendirilmiş olan ağız kısmı yassı bir taş ile kapatılmıştır (*Ökse, 2006b: 11-14, Fig., 22*). I8 açmasının güneybatı kesiminde açığa çıkarılan oval kireçtaşı oda mezarın girişi güneydedir. L8 açmasının güneybatı kesiminde tespit edilen küp mezarın çevresi kireçtaşlarıyla doldurulmuş, üzerlerine de sıvalı çukur yapılmıştır (*Ökse, 2006b: 12, fig., 15, 16, 17*).

İskeletlerin yatırılış yönlerine dair bilgiler kemiklerin büyük ölçüde erimiş olmasından dolayı, sınırlıdır. Gre Virike’de beş bebek, iki çocuk, bir kadın, üç erkek ve cinsiyeti belirlenemeyen iki iskelet ile birlikte toplam 13 birey bulunmuştur (*Uysal, 2006: 759-761*). I9 açmasında kerpiç döşemeye açılan iki basit toprak mezara bebekler gömülmüştür (*Uysal, 2001: 274*). J-9/0092-028 no.lu kuyu mezarda 2 çocuk iskeleti üzerine pişmiş toprak tekne (Larnax) içinde üçüncü bir çocuk gömülmüştür. Mezar tabanına yatırılan iskeletler başları güneyde, ayakları kuzeyde olacak şekilde yatırılmış, pişmiş toprak tekne ve içerisindeki iskelet de başı batıya gelecek şekilde, doğu-batı yönünde yerleştirilmiştir. K8 açmasının kuzeydoğusunda ortaya çıkarılan kerpiç sanduka mezarların üst seviyesine erişkin bir erkek ile alt seviyesine bir çocuk yatırılmıştır. Gre Virike mezarları Erken Orta Fırat 3 ve 4 evrelerine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:382,387*).

2.2.8. Şaraga

Gaziantep ili Karkamış ilçesine bağlı Kelekli (Şara) köyünün yaklaşık 800 m kuzeydoğusunda, Fırat Nehri’nin batısında yer almaktadır (*Harita 4*). Höyüğün batı kesimi dışında kalan tüm etekleri Fırat Nehri tarafından çevrelenmiştir (*Sertok ve Kulakoğlu, 2002: 107*). Höyükteki ilk kazılar 1999 yılında K. Sertok ve F. Kulakoğlu

tarafından yürütülmüştür. Höyükte, K açmasının kuzeyinden, çocuk mezarı olarak kullanılmış, baş aşağı vaziyette yerleştirilmiş bir çömlek mezar (*Sertok ve Kulakoğlu, 2001: 453-456*), Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlendirilmiştir (*Bouso, 2015: 382*). Höyükte yerleşim içinde ETÇ tabakalarına K sondajı açmasında rastlanmıştır. Bu alanda kuzey-güney doğrultuda ve birbirine paralel yerleştirilmiş iki duvara ait temel açığa çıkarılmıştır. Duvar temellerinin kuzey kesiminden bir çömlek mezar bulunmuştur.

Mezarlık alanı sulu tarım uygulamaları nedeniyle tahrip olmuştur (*Sertok ve Kulakoğlu, 2002: 110*). İki taş sanduka mezarda iskelet kalıntısına rastlanmamıştır. Mezarlardan birinin kuzey ve güney duvarları doğu girişi kapatmak için kullanılan kireçtaşı blok taşlarla çevrelenmiş olup batı duvarına taş yerleştirilmemiştir. Bu mezarlar Erken Orta Fırat 2 evresine tarihlendirilmiştir (*Bouso, 2015: 380*).

2.2.9. Karkamış

Gaziantep ili, Karkamış ilçesinde Fırat Nehri'nin Suriye sınırı ile birleştiği hattın batı kesiminde yer alan höyüğün yukarı şehri Türkiye sınırlarında, aşağı şehri ise Suriye sınırları içerisinde bulunmaktadır (*Harita 4*) (*Algaze vd., 1991: 232; Algaze; 1994*). Kazılar 1911 de D. G. Hogarth ve 1914-1920 yıllarında C. L. Woolley başkanlığında yürütülmüştür.

Höyüğün güneydoğusunda yapılan arkeolojik çalışmalar ışığında, evlerin tabanları altında kuzey-güney yönünde 15 adet sanduka mezar saptanmıştır (*Woolley ve Barnett, 1952: 214-219*). Sanduka mezarlardan ikisinde hem taş hem kerpiç malzeme bir arada kullanılmıştır. İyi korunmuş bir odanın tabanı altında açığa çıkarılan 1 no.lu sanduka mezar kuzeydoğu-güneybatı ve 2 no.lu sanduka mezar (*Şekil 5c*) kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundadır. 4 ve 5 no.lu sanduka mezarlar ise kuzey-güney yönündedir. 7, 8 ve 9 no.lu mezarlarda birden fazla iskeletin olduğu çoklu gömmeler görülmesine karşın diğer mezarların çoğuna tekil gömme yapılmıştır (*Woolley, 1952: 214-219; Orthmann, 1979: 101*). 7 no.lu taş sanduka mezarda üç, tabanı seramik ve taşlarla kaplanmış olan 8 no.lu mezarda iki iskelete rastlanmıştır. Zemini düz taşlarla kaplanan ve üst örtüsü içine çökmüş olan 9 no.lu mezarda bir iskelet ortaya çıkarılmıştır. Höyükte tespit edilen 21 kap mezardan 2, 6, 10, 13, 14, 15, 21 no.lu yedisi küp mezar, 13'ü çömlek mezardır. Erişkin bir erkek iskeleti içeren 6

ve 13 no.lu küp mezarlarda iskeletin kafatası yukarda, gövdesine ait kemikler alttadır (*Woolley ve Barnett, 1952: 216*). 14 no.lu küp mezarda tespit edilen iskeletin yaşlı bir erkeğe ait olduğu belirtilmiştir. 10 no.lu küp mezarda cinsiyeti belirtilmemiş olan erişkine ait iskeletin kafatası doğuda olmak üzere, sol tarafına hoker pozisyonda yatırılmıştır. Küp mezarlardan bazılarının dikey, bazılarının yatay olarak yerleştirildiği görölmektedir.

Paola Sconzo, küp mezarların bazılarını yeniden inceleyip, ilk kazı sezonunun üç kazıcısından ikisi olan Hogarth ve Campbell' in bazı mezarlara ait çizimlerinde ve notlarında stratigrafik bağlamı bir ayrıntıda tasvir ettiklerini belirtmekte ve söz konusu mezarların MÖ 3 binin 3. çeyreğine tarihlenebileceğini önermektedir (*Sconzo, 2014a: 13*). Bu tarihlere göre Karkamış'taki söz konusu küp mezarlar, Erken Orta Fırat 3 ve 4 evreleriyle temsil edilebilir.

2.3. TİSHRİN BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI

Tishrin Baraj Gölü dolum alanı, kuzeyde Jerablus Tahtani'den güneyde Tell Banat'a kadar olan alanı kapsamaktadır. Suriye hükümeti tarafından 1988 yılında Tishrin Barajı Projesi kapsamında kurtarma kazıları başlatılmıştır. Bu alanda MÖ 3. bin merkezleri kuzeyden güneye Jerablus Tahtani, Shiyukh Fawqani, Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar, Qara Quzaq ve Tell Banat olarak sıralanmıştır (*Harita 4*).

2.3.1. Jerablus Tahtani

Türkiye Suriye sınır hattında ve Karkamış'ın 5 km güneyinde yer alan Jerablus Tahtani, Fırat Nehri'nin batı kıyısında yer almaktadır (*Harita 4*) (*Peltenburg, 2016a: 131*). Höyükteki kazılar 1992 yılında başlamış olup, 2003 yılına kadar 13 sezon boyunca sürdürülmüştür.

Höyükteki kalenin sur duvarlarının iç kesiminde duvar içi olarak sınıflandırılmış olan toprak, küp, sanduka ve oda mezar biçimlerinde 44 mezar belgelenmiş olmakla birlikte duvarların dışında aynı türlerde 17 mezar açığa çıkarılmıştır (*Peltenburg, 2015: 228. Fig., 13.1*) Erken Orta Fırat 2'ye tarihlenen yerleşim içi mezarlardan T-1610 numaralı mezar, zemine açılan dar bir çukura bırakılan seramik kap içine yerleştirilmiş çocuk gömmesidir (*Peltenburg, 1996: 70; 1997: 3; 1999a: 100*). Mezar bir çömlek parçası ile örtülmüştür. Yerleşim yerinde

Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenen çeşitli türlerde yerleşim içi mezarlar açığa çıkarılmıştır. Bunlar tekli ve çoklu gömmelerin görüldüğü çoğunlukla çukur mezar, küp mezarlar ve daha az sayıdaki sanduka ve tonozlu oda mezarlardan oluşmuştur (*Peltenburg vd., 1996: 10-13; 1997: 7-8; 1999a: 102; 2000: 71*). Erken Orta Fırat 3 ya da 4'e tarihlendiği henüz kesinlik kazanmamış olan taşla inşa edilmiş tonozlu T.787 no.lu oda mezar, tek bir girintiye sahip olan bina B1000'in 826 no.lu odasının altına hizalanmıştır (*Peltenburg, 1995: 71; Peltenburg vd., 1996: 10*). Raporlarda IV. alan olarak kaydedilmiş bölgenin güneyinde T.1518 ve T.1526 no.lu mezarlardan T.1518 no.lu mezar yapısal olarak küçük taşlardan inşa edilmiş bir oda mezar görüntüsü vermektedir. İçinde en az beş bireyin gömülü olduğu ve bunlardan birinin bir küpün içine gömülü olduğu bildirilmektedir (*Peltenburg, 1996: 71; Peltenburg vd., 2000: 71*). Erken Orta Fırat 3'e tarihlendiği anlaşılan T.956 çukur mezarına dair detaylı bilgiye ulaşılamamıştır (*Peltenburg, 1996: 11*).

Kalenin güney tarafındaki yolda taş temelli destekli duvarlara sahip T.302 numaralı kuyu girişli oda mezar keşfedilmiştir (*Peltenburg, 2013; 2015*)(*Şekil 7*). Mezarın doğu tarafına dikdörtgen yapıda bir oda eklenmiş olup girişinin ise batı tarafında olduğu görülmektedir. Giriş bölümüne iki sıra duvar yerleştirilmiştir (*Peltenburg, 2007a: 253, fig., 4*). Mezar Erken Orta Fırat 3 evresinde inşa edilmiş olup muhtemelen Erken Orta Fırat 4 evresine kadar kullanımda kalmıştır. Mezarın kullanıma başladığı ilk süreçlerde giriş koridorunun güney duvarına yerleştirilmiş 11 birey tespit edilmiştir (*Peltenburg, 1995: 71; 1996: 13-14; 1999a: 102-103; 1999b: 428-433; 2007/2008: 230-231; Peltenburg vd., 1995: 7-14*). Mezar eşyaları mezarların üst katmanlarına yerleştirilmiştir. Olasılıkla bu son aşamada, T.302 no.lu (*Şekil 7*) mezarın güneyine bir dizi mezar yerleştirilmiştir. Söz konusu mezarların (T.573, T.582, T.612 ve T. 643) çoğunlukla küp mezarlar oldukları görülmektedir (*Peltenburg, 1995: 14,25; 1996: 17*). Bununla birlikte T.2618 numaralı mezar gibi içinde 2-3 yaşlarında, dağılmış iskeletiyle bir çocuk gömüsü olan çukur mezarlarda görülmektedir (*Peltenburg vd., 2000: 71; Peltenburg, 2007a: 254; 2007b:24*).

Höyükte yerleşim içi mezar ve yerleşim dışı mezarlık alanlarında yeni doğan, çocuk, genç ve yetişkinlerden oluşan 78 birey saptanmış olup bunlar arasında çocuklar yerleşim içi ve yerleşim dışına neredeyse eşit oranda gömülmüştür (*Peltenburg, 2015: 229, fig.,13.2*).

Kalenin dışında, iki mezar bulunan 4 no.lu alanın kuzeyindeki bölgenin de mezarlık olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir (*Peltenburg vd., 2000: 72-73*). Bu iki mezardan T.2330 numaralı mezarda bulunan çömlek ve kâse setleri, bu mezarı ve T. 302 mezarının son evresini Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015:380*).

2.3.2. Shiyukh Fawqani

Jerablus Tahtani'nin karşı tarafında konumlanan yerleşim, Fırat Nehri'nin doğusunda Shiyukh Tahtani'nin 5 km kuzeyinde yer almaktadır (*Harita 4*) (*Bonacossi, 2004: 4*). Höyüğün kuzeybatı kesiminde E alanı olarak kaydedilen bölgede, yüzeyin hemen altında üç yerleşim içi mezara rastlanmıştır (*Capet, 2005; Canci, 2005: 1111*). Bunlardan ikisi bebek iskeleti içeren çömlek mezarlardır, üçüncü mezar da aşındığından sadece yarısı korunmuş durumdadır. İki duvarın kesiştiği alanda ortaya çıkan mezarda iki yetişkin ve dört genç birey saptanmıştır. Mezarlar Erken Orta Fırat 3 ve 4 evrelerine tarihlendirilmiştir (*Bouso, 2015:383*).

2.3.3. Shiyukh Tahtani

Karkamış'ın yaklaşık 12 km güneyinde, Tell Ahmar ve Karkamış'ın arasında kalan geniş bir alüvyon düzlüğün merkezinde konumlanan höyük, Fırat nehrinin solunda Kobani ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır (*Falsone ve Sconzo, 2016: 277; 2012: 167; Sconzo, 2007a: 274*).

Yerleşim içi mezarların genel olarak oval çukurlarda birincil gömmeler şeklinde hoker pozisyonunda yatırılmış bir veya iki yetişkin birey içermiştir. Bununla birlikte, bir ya da iki kişinin gömüldüğü mezarlar dışında, birkaç büyük çukurda yetişkinlerin yanı sıra çocuklar da yetişkinlerle birlikte gömülmüştür. En fazla beş bireyden oluşan ve aile grubu olduğu değerlendirilen çoklu gömmeler de söz konusudur (*Sconzo, 2007a: 268*). Erken Orta Fırat 2a evresine tarihlendirilen pişirme kapları içerisinde iki bebeğe ait iskelet tespit edilmiş ve bu alanda herhangi bir mezar eşyasına rastlanmamıştır.

Höyüğün batı kesiminde B alanında oval bir çukur içerisine yerleştirilmiş küp içinde bir bebek tespit edilmiş olup, mezar Erken Orta Fırat 2b evresine tarihlendirilmiştir. Aynı alanda, önceki yapıların kalıntıları üzerinde bulunan Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlendirilen dört çukur mezar (T.11, T.12, T.63, T.67)

bulunmuştur. İki yetişkin ve bir çocuğun tespit edildiği T.12 çukur mezarı dışında tekli ve ikili gömmeler de bulunmaktadır. Hoker pozisyonunda bir yetişkin içeren T. 79 mezarı bir odanın tabanı altında açığa çıkarılmıştır (Sconzo, 2007a: 280). Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlendirilen T.87 mezarında bir yetişkin ve bir çocuk iskeleti bulunmuştur. Höyükte tespit edilen ve yayınlanan yerleşim içi mezarlar, Erken Orta Fırat 2a-2b, 3 ve 4 evrelerine tarihlenmiştir (Bouso, 2015: 381-387).

Bu dönemde kullanılmayan C ve D alanlarında genç bireyleri içeren (birey sayısı belirtilmemiş) iki küp mezar ve çömlek mezarda (T.116) bir bebek tespit edilmiştir (Falsonne ve Sconzo, 2012: 175-176). Aynı alanda bir çocuk iskeleti içeren T.107 no.lu kuyu mezar ortaya çıkarılmıştır (Sconzo ve Falsonne, 2008: 13, fig.,26, 28). Alanın doğu tarafında ortaya çıkarılan üç karmaşık yapının çocuk gömmeleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. T.83 mezarı küçük boyutlu bir odanın tabanı altına yerleştirilmiştir.

Höyüğün doğu tarafındaki yerleşime ait son yapılarının bulunduğu eğimin hemen sonrasında mezarlık alanına rastlanmıştır (Falsonne, 1998: 30-32; Sconzo, 2007a: 274). Bu alanda bulunan otuza yakın oval biçimli çukur mezarda yetişkin bireyler ve çocuklar birlikte, 2 ile 5 arasında değişen sayıdaki birey bir arada gömülmüştür (Sconzo, 2006: 344). Çocuklar bu mezarlar içinde bir çeşit cenaze sehpaş şeklinde kullanıldığı düşünülen çömlek parçaları üzerine yatırılmışlardır. T.35 numaralı mezar içerisinden çıkan buluntulara göre bu mezarlık alan Erken Orta Fırat 4-5 evrelerinde kullanılmıştır (Bouso, 2015:387).

2.3.4. Tell Ahmar

Karkamış höyüğünün ve Türkiye Suriye sınırının 20 km güneyinde, Fırat nehrinin doğusunda yer almaktadır (Harita 4) (Bunnens, 2016: 239). İlk kazılar, F. Thureau-Dangin ve M. Dunand tarafından 1929-1931 yılları arasında yapılmış, Tishrin Baraj Projesi ile 1988'de G. Bunnens başkanlığında yeniden kazılmaya başlanmıştır.

Erken Orta Fırat 2'ye tarihlenen ve yerleşim içi mezar olarak kaydedilen iskelet bir duvarın altında ortaya çıkmasına karşın, iskelete ait herhangi bir gömme çukuru tespit edilememiştir (Bunnens, 1990: 12-13; 1991: 164). Tell Ahmar'da Erken Orta Fırat 4'e tarihlenen beş sanduka mezarın dördü taş sanduka biri de kerpiç sanduka

mezar şeklindedir ve bu alanda ikincil gömülerin söz konusu olduğu belirtilmektedir (*Şekil 5e*) (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: 96-119*). Tell Ahmar Doğu binasının orta kesiminde, diğer mezarlardan ayırt etmek için ‘Hypogeum’ olarak adlandırılan oda mezar 1 m kalınlığında taş duvarlarla örülmüş dikdörtgen biçimli bir yapıdır (*Şekil 8*). Bu mezarın kuzey ve batıdaki diğer odalarla ilişkili olduğu bildirilmiştir (*Bunnens, 2003: 40-43; Dugay, 2005: 37*). Son dönem kazılarında ise oda mezarın kuzey ve güney yönünde kurulmuş iki kerpiç duvarla yapıldığı ortaya konmuş, aynı zamanda diğer binalarda da ilişkili olduğu saptanmıştır. Kuzey Oda’nın güneydoğu kısmında, B evresine ait tabanın altında mezar eşyaları bakımından zengin olan altı çocuk gömmesi bulunmuştur (*Baccarin, 2012: 142*). Pişirme kaplarına yapılan bu gömmelerin, çukur mezarlar ve çukurun dibinde kemiklerin biriktirilmesi gibi farklı uygulamalarının yanı sıra sanduka mezarlarda da (*Baccarin, 2014: 217*) pişirme kaplarında çocuk gömmeleri ortaya çıkarılmıştır. Tell Ahmar’daki yerleşim içi mezarlar, Erken Orta Fırat 2 ve 4 evrelerine tarihlendirilmektedir (*Bouso, 2015: 381-388*).

2.3.5. Qara Quzaq

Türkiye Suriye sınırının yaklaşık 30 km güneyinde, Fırat nehrinin sol kıyısında yer almaktadır (*Harita 4*) (*Del Olmo Lete vd., 1998: 295*). İlk kazılar 1989 yılında Tishrin Barajı projesi kapsamında G. Del Olmo Lete tarafından başlatılmıştır. Höyüğün batı yamacında, ilk evrelerinde tek bir birim olarak kullanılan ve daha sonra ikiye bölünerek işlevini sürdüren, kerpiçle inşa edilmiş olan odanın cenaze törenleriyle ilişkili olduğu saptanmış ve bu alanda birincil gömü niteliği taşıyan iki mezar ortaya çıkarılmıştır (*Valdés, 1999: 120*). Bu odanın ilk evrelerde tek birim olarak tasarlanması ve daha sonra eklenen duvarlarla işlevinin değişmiş olabileceği yönünde görüşler bulunmakla birlikte orijinal yapının mezar alanı olarak kullanılmadığı düşünülmektedir (*Del Olmo Lete vd., 2001: 137-138*). Orta üst düzlemin ise, gömme biçimi ceset gömme olarak kaydedilmiş olup bebek gömmeleri içeren mezarlardan biri sanduka mezar diğeri çömlek mezardır. Bu yerleşim içi mezarlar Erken Orta Fırat 2b evresine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:381*).

2.3.6. Tell Banat

Fırat Nehri'nin sol kıyısında yer alan höyük, Karkamış'ın 50 km güneyinde yer almaktadır (*Harita 4*) (*McClellan ve Porter, 1998: 11*). Höyükteki kazılar 1999 yılına kadar T. McClellan ve A. Porter tarafından yürütülmüştür. Tell Banat'ta Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenen 7 no.lu oda mezar kompleksi, MÖ 3. bin yılın dikkat çekici mezar yapılarından biridir (*Porter ve McClellan, 2016: 109*). Doğu-batı yönünde taşla inşa edilmiş, üçlü planı (tripartit plan) ve Merkezi A-B mezar odaları, F kuzey oda mezarı ve C-D güney mezar odaları olmak üzere beş odaya geçiş sağlayan bir yapıya sahiptir. Kireç taşı bloklardan yapılmış duvarların iç kısımları bitümen ile kaplanmış, üst örtüsü ise masif kalker döşeme dizisinden oluşturulmuştur. İlk kullanım aşamasında, odaların açık bir avluya açıldığı veya açık alanla bütünleşmiş olduğu düşünülmektedir (*McClellan ve Porter, 1999: 109-111; McClellan, 1999: 413-425; Porter, 2000: 357-362; 2002a: 18-20; 2002b: 158*). Höyükte "Beyaz Anıt" olarak kaydedilen anıtla çağdaş gibi görünen bu yapıda antropolojik kalıntılar bulunamamıştır. 7 no.lu mezarın Erken Orta Fırat 4 tarihinde son kullanımını geçirdiği belirtilmektedir (*Porter, 2002b: 170*). Bu evrede D mezar odasının kuzey yarısından bir bireye ait iskelet kalıntıları toplanmıştır. Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenen, gömme çukuru ya da herhangi bir sandukanın bulunmadığı ikili gömmede C.136 olarak kaydedilen bir yetişkin kadın bireye ait iskelet ve C 135 olarak kaydedilen bir çocuk iskeleti saptanmıştır. Aynı alanda bulunan yoğun insan iskeletleri bu alanda üçüncü bir bireyin varlığına işaret etmektedir (*McClellan ve Porter, 1999: 109-111; Porter, 2000: 364-367; 2002a:19; Wilhelm, 2006:362-364*).

7 no.lu mezarın doğusunda oldukça kötü durumda aşınmış bir şekilde saptanan 5 no.lu mezar ve iki aşamalı olarak inşa edildiği anlaşılmış olan taş temelli 6 no.lu mezar Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlendirilmiştir (*Porter, 2000: 362-363; 2002a: 18*). 6 no.lu mezarın ikinci aşamasında duvarla çevrelenmiş avlu olarak yorumlanan bir alan açığa çıkarılmıştır. Bu alandan en az üç bireye ait dağılmış durumda iskelet kalıntıları ele geçmiştir. Bu mezarların hemen güneyinde ise taş temelli 4 no.lu oda mezarda, tek bir bireye ait dağılmış durumda iskelet parçaları bulunmuştur (*Şekil 18*). 7 no.lu mezarın doğusunda Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlendirilen 3 no.lu mezar D alanında açığa çıkarılmış olup, içinde herhangi bir iskelet kalıntısı saptanmamıştır. Tell Banat'ta tespit edilmiş olan yerleşim içi mezarlar Erken Orta Fırat 3 ve 4 evresine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:383-389*).

Höyüğün batı yamacında tespit edilen 1 no.lu mezar bir ön odaya ve iki merkezi odaya sahiptir. Çoklu gömmenin görüldüğü mezarda en az beş birey ortaya çıkarılmıştır. Bu bireylerin üçü yetişkin, biri genç ve biri çocuktur (*Porter, 2000: 371-372; 2002a: 17; 2002b: 164; Wilhelm, 2006: 364-365*). Bu bireylere ait iskelet parçalarının oda mezar içerisinde yer açmak için bir araya toplandığı alanlarda görülen en belirgin özellik, çeşitli parmak kemiklerinin ya da diğer küçük kemik parçalarının aynı alandan ele geçen kâseler içinde tespit edilmesidir (*Porter, 1995: 5*). Birkaç iskeletten alınan kemiklerin bir arada bulunması, mezar içerisine gömülen kişilerin kemiklerinin ayırım yapılmaksızın toplandığını düşündürmektedir. Bu mezar Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlendirilmektedir. Kuzey Banat olarak belgelenen alanın güneydoğusunda iki nişe sahip kuyu girişli oda mezar açığa çıkarılmıştır. 2 no.lu mezar olarak kaydedilen bu mezarın içinde kemiklerin dağınık halde görüldüğü üç birey tespit edilmiştir. Söz konusu mezar, Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenmektedir (*McClellan ve Porter, 1999: 108; Porter, 2002a: 17; 2002b: 164; Wilhelm, 2006: 364-365; Bouso, 2015: 383*).

Kuzey Banat, Tell Banat'ın yaklaşık 200 m kuzeydoğusundaki 100 m çapında ve 20 m yüksekliğinde koni şeklindeki bir tepede yer almaktadır. Kuzey Banat'da, Beyaz Anıt A, B ve C olarak adlandırılan bir dizi anıt mezar yapısı tespit edilmiştir (*Şekil 22*). MÖ 3. binde yapımı olasılıkla birkaç yüzyıl süren bu yapılar bir dizi ardışık höyükten oluşmakta ve Beyaz Anıt B evresindeki mezarlar tümülüs olarak (*Cooper, 2007: 131*) değerlendirilmektedir (*Şekil 22*). Bu yapıların çapı yaklaşık 100 m., yükseklikleri 20 m. civarındadır (*McClellan, 1998, 243-245*). Dış yüzeyi yatay oluklu bantlarla inşa edilmiş olup, üzeri beyaz kil ile sıvanmıştır. Beyaz Anıt'ta tam bir mezar odası bulunmamasıyla birlikte bazı insan ve hayvan kemiklerinin yanı sıra çanak çömlek parçaları anıtın eğimli kesimlerindeki marn tabakasında ele geçmiştir (*Porter, 2002b: 160-161*). Beyaz Anıt C ve B (B2) en eski evreleri, Beyaz Anıt A en yeni evreyi temsil etmektedir. Beyaz Anıt A'da ele geçen insan kalıntılarının her yaş grubu ve cinsiyeti barındırdığı gibi mezar anıtta ikincil gömmelere de rastlanmaktadır (*McClellan ve Porter, 1999: 107-108; Porter, 2000: 332; 2002a: 11-16; 2002b: 160-162; Wilhelm, 2006: 366-370*). Beyaz Anıt B evresindeki üç tümülüse, iki çocuk, iki genç, iki kadın, iki erkek birey ile beraber cinsiyeti belirlenemeyen toplam 11 birey

gömülmüştür. 3 evreli olan bu mezar yapılarının Erken Orta Fırat 3 ve 4 evrelerinde inşa edildikleri ve kullanıldıkları belirtilmektedir (*Şekil 22*) (*Bouso, 2015: 383-384*).

2.4. TABQA BARAJ GÖLÜ DOLUM ALANI

Tabqa Barajı, 1968-1973 yılları arasında Tabqa yakınlarında inşa edilmiş olup, baraj dolum alanında yapılan kurtarma kazı projelerine 1960'lı yıllarda başlanmıştır. Bu alanda MÖ 3. bin yerleşimleri kuzeyden güneye Tell es-Sweyhat, Tell Hadidi, Shamseddin, Tell el-Abd, Tell Munbaqa, Habuba Kabira, Tawi, Tell Halawa, Tell Selenkahiye, Wreide, Tell Bi'a, Abu Hamad olarak sıralanmaktadır (*Harita 5*).

2.4.1. Tell es-Sweyhat

Karkamış'ın yaklaşık 60 km güneyinde, Halep kentinin 95 km kuzeydoğusunda ve Fırat Nehri'nin doğusunda yer almaktadır (*Harita 5*) (*Wilkinson, 2004: 1; Holland, 2006: 10*). Höyükteki ilk kazılar 1973-1975 yılları arasında T.A. Holland başkanlığında başlamış, 1989-1991 yılları arasında R. Zettler başkanlığında yürütülmüş ve daha sonra 2008 yılına kadar M. D. Danti başkanlığında sürdürülmüştür (*Holland, 1979: 170; Holland ve Zettler, 1991: 717-719; Danti ve Zettler, 2007*). Tell es-Sweyhat'ta yerleşim içinde Alan III adı verilen bölgede 17 no.lu odanın güneyinde bulunan, bir çocuk iskeleti içeren çömlek mezar (*Wilkinson, 2004:80; Holland, 2006:74,147*) Erken Orta Fırat 5 evresine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:390*).

Dış şehrin kuzeybatısında yer alan mezarlık yağmalanmış olmasına rağmen bu alanda iki oda mezar yapısı ortaya çıkarılabilmektedir. 1 ve 2 no.lu (T1 ve T2) olarak kaydedilmiş bu mezarlar en az iki birey içermektedir (*Zettler ve Weber, 1996: 18-19; Zettler, 1997: 51-53; Wilkinson, 2004: 79-81*). 1 no.lu kuyu girişli oda mezarın MÖ 3. bin yılın sonunda inşa edildiği bilinen dış şehrin tahkimat duvarı ile engellendiği anlaşılmaktadır (*Zettler, 1997: 53*). İki basamaklı bir girişe sahip olan 1 no.lu mezar 5 m. çapında, kubbeli ve höyük zemininden 2.5 m. derinliktedir. Mezarların ikisinde de insan ve hayvan kemikleri bulunmuştur. 1995 yılı kazı sezonunda açığa çıkarılan 5 no.lu kuyu girişli oda mezar yaklaşık 4.50 m derinlikte ve odanın zemini yaklaşık 3.9 x 4.9 m ölçülerinde kabaca oval bir yapıya sahip ve neredeyse düzleşmiş bir kubbeye sahiptir. Mezarda bulunan iki iskeletten birinin (kadın) girişe yakın bir alanda ortaya çıkarılması, son gömülen birey olabileceği yönünde değerlendirilmekle birlikte mezarın en az on birey içerdiği belirtilmektedir.

Tell es-Sweyhat yerleşimi ilk evrelerinde yaklaşık 5-6 ha. bir alanı kaplarken MÖ 3. bin yılın 3. çeyreğinde ise höyüğün kuzey ve doğusundaki yerleşimlerin en fazla 10 ya da 15 ha bir alanı kapladığı tespit edilmiştir. Yerleşimdeki bu dağılım yerleşiklerle yarı yerleşiklerin bir arada yaşamış olduğu fikirlerini doğurmuştur. Yerleşimin kuzeybatı kesiminde bulunan mezarlık alan yaklaşık 1 ha'lık bir alanı kaplamakta ve buradaki mezarların boyutlarına ve dağılımlarına dayanılarak yaklaşık 100-150 mezar içerebileceği tahmin edilmektedir (*Danti ve Zettler, 1998: 219*). Mezarlık alanı Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015: 384*).

2.4.2. Tell Hadidi

Halep kentinin 110 km doğusunda, Fırat Nehri'nin batısında yer almaktadır (*Harita 5*) (*Dornemann, 1978a: 20-26*). Kazılar 1974-1977 yıllarında R. H. Dornemann başkanlığında yürütülmüştür. Kazılardan önce höyüğün doğusunda ve batısında yağmalanmış yüzlerce mezar tespit edilmiş ve bunlardan beşi kazılmıştır. Oda mezar tipinde olan bu mezarlar taştan inşa edilmiş ya da konglomera içine oyulmuştur. Mezarların bulunduğu alanların büyük bir bölümü sonradan doldurularak tarıma açıldığından, ayrıntılı bilgi edinilememiştir. Bununla birlikte bazı mezarlardan elde edilen seramik parçalarından elde edilen bilgilere dayanarak bu mezarların uzunca bir süre kullanıldığı belirtilmektedir (*Dornemann, 1978a: 25; 1978b: 113-151; 1985: 49-59*).

Aşağı höyükte C alanı olarak adlandırılan alanda birer bebek iskeleti içeren iki çömlek mezar bulunmuştur (*Dornemann, 1979: 116-118, 120-126*). Mezarlıkta ikincil gömmeler belirlenmiştir. K Alanındaki mezarda sekiz birey, E I Alanındaki oda mezar kompleksinin odalarından birinde bir kadın ve fetüs iskeleti bulunmuştur (*Boor, 2012: 61*). D Alanındaki oda mezar kompleksi merdivenli bir girişe sahiptir. Merdivenli giriş dikdörtgen bir odaya açılmakta ve buradan da doğu, kuzey ve güneydeki mezar odalarına ulaşılmaktadır. Kuzey güney yönde 15 m uzunlukta olan bu mezar kompleksinin büyük taş levhalarla inşa edilmiş olup mezarın girişi de aynı malzeme ile kapatılmıştır. Tell Hadidi'deki mezarlık alanı Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015: 388*).

2.4.3. Shamseddin

Höyük, Shamseddin köyünün batısında, Fırat nehrinin doğusunda yer almaktadır (*Harita 5*). İlk kazılar 1975 yılında W. Orthmann yönetimindeki bir ekip tarafından yapılmıştır. A, B ve C olmak üzere üç yerleşim dışı mezarlık tespit edilmiştir. Bu mezarlıklar Fırat Vadisi'nin doğu kıyısında, Shamseddin köyünün güneybatısında yer almaktadır. A Mezarlığında 56, B Mezarlığında 3 ve C Mezarlığında 50 mezar bulunmuştur (*Meyer, 1991: 58-61; Wilkinson, 2004: 210-211*). Bu mezarlardan güneydoğu kesimde kalan A Mezarlığı'nda 47 (*Şekil 2*) (1-40, 50-56 no.lu mezarlar), güneyindeki B Mezarlığı'nda üç, C Mezarlığı'nda ise yüzey altına kireç taşı kaya içine oyulan 24 mezar (70-93 no.lu mezarlar) açığa çıkarılmıştır (*Meyer, 1991: 11-16*).

A Mezarlığında oyularak inşa edilmiş oda ve sanduka mezarlar (no. 41-49) tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönde 200 m uzunluğunda, doğu-batı yönde 140 m genişliğinde olan A Mezarlığında oda mezarlar, mezarlığın güneybatısına yerleştirilmiştir. B Mezarlığındaki araştırmalar ise 60 numaralı mezarın kazısı ile sınırlı kalmıştır (*Şekil 10*). C Mezarlığı kuzey-güney yönünde 150 m uzunlukta, doğu-batı yönde 70 m genişliktedir. A, B ve C alanındaki kuyu girişli oda mezarlar yumuşak bir yapıya sahip olan kireçtaşı kayaya oyulmuştur. J. W. Meyer bu mezarlara ait odaları dikdörtgen ve yuvarlak planlı olarak iki tipe ayırmıştır (*Meyer, 1991: 58*). Çalışmamızda bu mezarlar kaya oyma mezarlar olarak değerlendirilmiştir (*Şekil 10*). Mezarlık alanındaki mezarların hepsi yağmalandığından mezar eşyaları ya da iskelet kalıntılarına dair bulgular oldukça az sayıdadır. Mezarlık alanlardaki kuyu girişli oda mezarların bazılarında yatakların olduğu görülmektedir (*Şekil 10*). J. W. Meyer bu yatakların sayılarının ölü sayılarıyla ilişkili olması gerektiğini, iç düzenlemelerinde yatak bulunmayan kuyu girişli oda mezarlarda ise ölülerin yere yatırılmış olabileceklerini öne sürmektedir. Mezarlık alanlarındaki mezarların eş zamanlı olarak kullanılıp kullanılmadıklarını belirlemek güçtür. Buna karşın 7, 9, 19 ve 60 no.lu mezarlar Erken Orta Fırat 3-4 evrelerine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:384*).

2.4.4. Tell el-Abd

Zreyjeh Chams-ed-dine köyünün 2.5 km kuzeyinde, Al Thawra'nın (Tabqa) yaklaşık 50 km kuzeybatısında, Fırat Nehri'nin doğu kıyısında yer almaktadır (*Harita*

5). Höyükteki ilk kazılar 1971-1972 yıllarında, A. Bounni başkanlığında yapılmıştır (*Bounni, 1979: 55; Orthmann, 1979: 99*). 1992 ve 1994 yılları arasında ise U. Finkbeiner tarafından sürdürülmüştür (*Finkbeiner, 2016: 143*).

Höyüğün doğu eteğinde MÖ 3. bine tarihlenen III. seviyede bir mezarlık alanı tespit edilmiştir (*Bounni, 1979: 55*). Bu alandan doğu-batı yönde konumlandırılmış olan ikili gömmenin görüldüğü ona yakın sanduka mezar ve toprağa oyulmuş oda mezarlar açığa çıkmıştır. Sanduka mezarlar kireçtaşı levhalarla çevrelenmiş ve üzerleri aynı malzemeyle örtülmüştür. Bu alanın daha doğusunda vadinin yamacında ana kayaya oyularak inşa edilmiş ve yağmalanmış en az iki oda mezar ortaya çıkarılmıştır (*Orthmann, 1980: 99; Meyer, 1991: 8-9*). Sanduka mezarlar kabaca yontulmuş kireçtaşı ile çevrelenmiş ve aynı malzemeyle bazılarının zeminleri döşenmiş ve üzerleri örtülmüştür (*Bounni, 1979: 55*). Tell Abd'da ki mezarlık alanı Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmiştir (*Bouso, 2015:384*).

2.4.5. Tell Munbaqa

Fırat'ın doğusunda yer alan höyük, vadinin dik yamacı üzerinde, Halep kentinin 90 km doğusunda yer almaktadır (*Harita 5*) (*Frank vd., 1982: 7; Machule, 2016: 139*). 1964 yılında keşfedilen Tell Munbaqa'da 1969 yılından 2010 yılına kadar sürdürülmüş olan kazılar ilk olarak 1969-1970 yıllarında E. Heinrich başkanlığında yürütülmüş (*Heinrich vd., 1970: 78*), 1973 ve 1974 yıllarında W. Orthmann, 1977 yılında A. W. Maurer ve 1979 yılından itibaren D. Machule tarafından sürdürülmüştür.

Munbaqa'nın kuzeyinde yağmalanmış bir dizi mezar odasının bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Kuzey oda mezar yaklaşık 4.5 m uzunlukta, 1.5 m genişlikte olup, mezar tabanı yüzeyin 2-2.5 m altındadır. Oda mezarın girişi güneyden olup üzeri büyük taş plakalarla örülmüştür (*Orthmann, 1976: 38*). Kuzey mezar yağmalandığından, iskelet veya buluntuya ulaşılamamıştır. Bu alanın çevresindeki yığıntı toprak içerisinden gelen çok sayıda seramik parçası, mezar odasına çok sayıda gömme yapıldığına işaret etmektedir. Bu seramik parçalarının benzerlerinin Munbaqa'nın en eski yerleşim alanlarında da bulunması, bu mezarların MÖ 3. binyıla ait olduğunu göstermektedir.

Bir başka mezarlık alanı da Munbaqa'nın hemen güneyinde, İbrahim Tarlası adlı alanda yer almaktadır. Bu mezarlar Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmekle birlikte, son araştırmalara göre alanda tespit edilen 3 oda mezar Erken Orta Fırat 4 evresine aittir (*Bouso, 2015: 388-389*). Bunlardan 5/14 ve 13/16 numaralı kuyu girişli oda

mezarda birer erişkine ait kalıntılar ele geçmiştir. Alan 2/12'deki mezarın tipi ağır erozyon nedeniyle belirlenemese de olasılıkla bir oda mezar olduğu düşünölmektedir (*Czichon ve Werner, 2008: 20-26*).

2.4.6. Habuba Kabira

Fırat Nehri'nin sağ tarafında kalan höyükteki kazılar 1969-1975 yılları arasında E. Heinrich ve E. Strommenger tarafından yürütölmüştür (*Harita 5*) (*Heinrich vd., 1969; 1970; 1971; 1973*). Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenen iki mezar Habuba Kabira Güney' de terk edilmiş yerleşim yerlerinin kalıntıları üzerinde açığa çıkarılmıştır (*Bouso, 2015: 389*). Bu mezarlardan biri iskeleti dağılmış olan toprak mezar iken, diğeri ise ikili gömme biçimi görölen kerpiçten inşa edilmiş oda mezardır (*Heinrich, 1973: 33*). Heinrich, bu mezarların Habuba Kabira sakinlerinin mezarlığı olabileceğini önermiştir.

2.4.7. Tawi

Tawi köyünün doğusunda, Fırat Nehri'nin sağında yer alan höyük ilk olarak baraj dolun alanı çevresinde yapılan araştırmalar sonucunda M. Van. Loon tarafından kaydedilmiştir (*Harita 5*) (*Van-Loon, 1968: 21*). Höyükteki ilk kazılar 1975-1978 yılları arasında I. Kampschulte ve W. Orthmann tarafından gerçekleştirilmiş ve bu kazı sezonlarına ait veriler 1984 yılında yayınlanmıştır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: 110*). Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenen 30 çukur mezar, 10 sanduka mezar, iki taş çevrili oda mezar açığa çıkarılmıştır (*Orthmann, 1979:101; Kampschulte ve Orthmann, 1984:63-75, 78-91*). Tawi'de, aşınma nedeniyle yüzeye çok yakın olan ve yağmalanmış 16 basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır. Sadece 12 mezarda ulaşılabilen iskelet kalıntıları toplam 18 bireye aittir. Genellikle tekli gömme yapılmasına karşın, T16 no.lu kuyu girişli iki odalı mezar ile T 70 numaralı oda mezara ikili gömme yapılmış, T5 no.lu mezara ise beş birey gömülmüştür (*Şekil 17*) (*Kunter, 1984: 13-14, Şek., 4*).

Tawi'de 6 ve 9 no.lu kuyu girişli oda mezarlar sert toprak tabakası içine oyulmuştur. 6 no.lu kuyu girişli oda mezar doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş, A odası ve açığa çıkarılamamış olan B odalarından oluşur. A odasından edinilen bilgilerden bu mezarın kubbeli olduğu görölmüştür. Kuyu tabanının yüzeyden 2.25 m derinde olduğu ve kuyunun her iki tarafından açılan kapı girişleri ile mezar odalarına

girişin sağlandığı görülmektedir. 9 no.lu kuyu girişli oda mezarında iki mezar odasına sahip olduğu belirtilmektedir. Oval planlı olan A odasının tabanı 4x5 m. boyutlarında ve yüzeyden 3.5 m derinliktedir. Kuyuda açığa çıkarılan kerpiç parçaları olasılıkla girişi engellemek için kullanılan malzemenin kalıntısıdır. 5 no.lu oda mezar 7/P plankaresinde açığa çıkarılmış ve taştan inşa edilmiştir. 12/H ve 13/L plankarelerinde doğu-batı yönünde yönlendirilmiş üzeri kapak taşı ile örtülmüş 6 oda mezar (no. 19, 20, 21, 22, 70, 71) kazılmıştır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984:9-10, 31-44, 93-98*). Dikdörtgen planlı 22 no.lu mezar kuyulu girişi ile beraber 7.80 m uzunluğunda olmakla birlikte mezar odasının 6 m. uzunlukta olduğu görülmektedir. Mezarın üç basamaklı girişinin en altta kalan basamağının diğerlerine göre daha geniştir. Tawi mezarları Erken Orta Fırat 3 evresinde inşa edilmiş olmakla birlikte Erken Orta Fırat 4-5 evrelerinde de kullanılmıştır (*Bouso, 2015:385*).

2.4.8. Tell Halawa

Assad gölü rezervuar alanının ve Fırat Nehri'nin doğusunda kalan Halawa, Tawi'nin güneyinde yer almaktadır (*Harita 5*) (*Orthmann, 1978: 157-159*). Höyükteki ilk kazılar 1977 yılında W. Orthmann tarafından başlamış ve 1986 yılına kadar dokuz sezon kazılmıştır (*Meyer ve Orthmann, 2016; 272*). Halawa'da yerleşim dışı mezarlık alanları yaklaşık 8 hektarlık bir alana yayılmıştır. Halawa A, şehir duvarının doğu ve güneyinde kuyu girişli tek ya da iki odalı 75 oda mezar yağmalanmıştır (*Orthmann, 1978: 159; 1981: 49-59; 1982: 143-176*). Ortalama 3-7 m uzunlukta, 2-3.30 m genişlikte ve 1.5-2 m derinlikte olan bu mezarlar, az çakıllı balçık tabakasına oyulmuştur (*Kunter ve Wahl, 1981: 67-76*). Mezarların iç tasarımında banklar ve nişler bulunmaktadır (*Meyer ve Orthmann, 2016; 276*). Yayınlarda yeterli bilgi bulunmamasıyla birlikte 11 mezarda yapılan antropolojik çalışmalara göre 82 bireyin 62'si erişkin, yedisi genç birey ve 13'ü çocuktur. Bu mezarlardan ikisinde ikili gömme, diğerlerinde sayıları 25'i bulan çoklu gömmeler görülmektedir. Mezarlar Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015: 385*). CH plankaresinde oyularak yapılmış ve kısmen korunmuş H-119 numaralı oda mezarda en az 10 bireyin gömüldüğü çoklu gömmeler söz konusudur. Tekli gömmelerin görüldüğü H-64 ve H-123 no.lu iki çukur mezarın her birinde birer yetişkin birey tespit edilmiş olup bu mezarlar Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenmektedir (*Orthmann, 1981:55-58; Kunter ve Wahl, 1981:85-86*).

Halawa B kuzey çevresinde tespit edilen 10 çukur mezarda saptanan 12 bireyin dördü yetişkin (biri kadın), altısı çocuk ve ikisi de yeni doğandır. Halawa B'de Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenen bu mezarlarda bir kadın bir erkek ve bir yeni doğan bebek birlikte gömülmüş, diğer mezarlara ise tekli gömme yapılmıştır (*Orthmann, 1981: 53-54; Kunter ve Wahl, 1981:77-82*). Höyük B çevresinde de Halawa A ile aynı türde oda mezarlar tespit edilmiştir. Kuyu girişli ve yan odalı 73 ve 74 numaralı mezar yapıları Q plankaresindeki kireçtaşı kayalığın içine oyulmuş ve tavanları çökmüş birçok mezardan ikisidir. En iyi korunmuş olan 70 no.lu mezarda iki iskelet açığa çıkarılmıştır. Biri kadın diğeri erkek iki yetişkin bireye ait iskeletler hoker tarzında gömülmüş olarak yüzleri güneybatıya bakar vaziyette yatırılmışlardır.

2.4.9. Tell Selenkahiye

Fırat Nehri'nin bıraktığı birikinti ile oluşmuş doğal bir set görünümdeki yükseltinin güney ucunda yer alan höyük, nehrin sağ kıyısında ve günümüz Halep kentinin 83 km doğusunda yer almaktadır (*Harita 5*) (*Van Loon, 1968: 21-36*). İlk dönem kazıları, 1967-1972 ve 1974-1975 yıllarında, M. Van Loon başkanlığında yapılmıştır. Baraj gölü sularının 1976'da yükselmesiyle birlikte tüm alanın sular altında kalması çalışmaları sonlandırmıştır (*Meijer, 1980; 2016: 191*).

Yerleşim içi mezarların bir kısmı konutlarda ve sokağın altında görülmekte iken diğerlerinin yıkılmış ve karışmış olan seviyelerde olduğu belirtilmiştir. (*Van Loon, 2001: 166-191*). Höyükte tespit edilen kuyu girişli üç odalı mezarın girişi, iki yana yerleştirilmiş kerpiçlerle kapatılmıştır. Bu tip dışında, çukur mezarlar da kaydedilmiştir. Bu çukurların sadece bir tanesinde çömlek saptanmıştır. Çukurların olduğu alanda çukurlarla ilişkilendirilebilecek iskelet kalıntısına rastlanmamıştır. Yerleşim içi mezarlara tekli ceset gömmelerin yanı sıra ikincil ya da üçüncül gömmeler de yapılmıştır (*Van Loon, 2001: 166-191*). Bunların dışında, höyüğü doğudan batıya ikiye bölen iki sulama kanalından birinde, kötü durumda olan çoğunlukla bireysel ceset gömmenin görüldüğü 10 oda mezar daha bulunmuştur (*Van Loon, 1975: 21-23; Van Loon ve Meijer, 2001: 192-197*).

W12-W13 plankarelerinde ortaya çıkarılan evin avlusunun tabanından konglomera içine oyulmuş iki oda mezardan batıda kalan oda mezara iki yetişkin birey gömülmüştür. Güneyde kalan diğer oda mezar ise daha derinde ve bir çocuk iskeleti

içermektedir (*Van Loon, 1978: 166-167; Van Loon ve Meijer, 2001: 192-197*). W43 plankaresinde bir oda mezar, U22 plankaresinde bir evin tabanına yerleştirilmiş iki oda mezar tespit edilmiştir. Q26 plankaresinde avlunun içinde açığa çıkarılan oda mezarda bir çocuk iskeleti bulunmuştur (*Van Loon, 1978: 166-170*). Höyüğün batı kısmında, eski bir sulama kanalının kent surunu kestiği alanda küçük çaptaki odaların tabanları altından mezarlar açığa çıkartılmıştır. Höyüğün orta kesimlerinde bir mezarın kuyu girişi, bir başka evreye ait taş döşeli kuzey-güney sokağı ile kapanmıştır. Bu sokağın kullanım dışı kalmasından sonra içine bir başka mezarın açıldığı görülmektedir. Tell Selenkahiye'deki yerleşim içi mezarlar Erken Orta Fırat 4 ve 5 evresine tarihlendirilmiştirlerdir (*Bouso, 2015: 389*).

2.4.10. Wreide

Fırat Nehri'nin batısında kalan Wreide, Selenkahiye'nin 1.5 km güneyinde yer almaktadır (*Harita 5*) (*Van Loon, 1968: 26*). Höyükteki kazılar 1979 yılında Saarland Üniversitesi'nden W. Orthmann yönetimindeki bir ekip tarafından yapılmış ve 1991 yılında kazı sonuçları yayınlanmıştır (*Orthmann, 1991a: 63-70; 1991b: 2-62; Orthmann ve Rova, 1991: 71-179*). Wreide köyü ile Selenkahiye arasında, nehir terasının yamacı boyunca oyularak inşa edilmiş çok sayıda mezar bulunmaktadır. Bu mezarlardan yaklaşık onu Wreide köyü için yapılan bir sulama kanalı inşaatı sırasında bulunmuş, beşi de sistemli kazılarla açığa çıkarılmıştır (*Van Loon, 2001: 127-166*). Kubbeli olduğu düşünülen bu mezarların kubbe tavanları yamacın aşınması sonucu yok olmuştur. Ayrıca, bir mezar odasının dikdörtgen kapı girişinin kerpiç engelinin ikinci kez gömü yapılması için açıldığı ve döküntü kerpiç ile tekrar kapatıldığı belirlenmiştir. Bu mezarın kubbeli yapısının izleri korunmuş olup, diğer mezarların da aynı yapıda olduğu düşüncesini geliştirmiştir.

Wreide mezarlığında üç tip oda mezar saptanmıştır (*Orthmann, 1991a: 9-62*). Ayrıntılı olarak yayınlanmış olan mezar 16 ve 66 no.lu mezarlar tek odalı, 11 ve 56 no.lu mezarlar iki odalı kuyu girişli, 54 no.lu mezar ise üç odalı kuyu girişli tiplerdedir. 11 no.lu mezarın A odasında iki, B odasında da beş iskelet kalıntısı saptanmıştır (*Orthmann ve Rova, 1991: 9-10*). 66 no.lu mezarda ince bir çakıl tabakası üzerine sağ tarafına hoker pozisyonunda yatırılmış, yüzü güneye bakar vaziyette bir birey saptanmıştır (*Orthmann ve Rova, 1991: 34*). 16 no.lu mezarda da sağ tarafına hoker

pozisyonunda, yüzü güneye bakar vaziyette yatırılmış bir çocuk bulunmuştur (*Orthmann ve Rova, 1991: 15*). 54 no.lu mezarın A ve B odalarında birer birey sağ tarafına hoker pozisyonunda, yüzleri güneye bakar vaziyette yatırılmıştır (*Orthmann ve Rova, 1991: 15-18*). 54 no.lu mezarın C odasında yeterince korunmamış olan dört iskelet açığa çıkarılmıştır. Wreide'deki mezarlık alanı Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015: 389*).

2.4.10. Tell Bi'a (Tuttul)

Rakka kentinin doğusunda yer alan höyükteki kazılar, 1980 ve 1996 yılları arasında E. Strommenger başkanlığında yürütülmüştür (*Harita 5*) (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: 1*). Yerleşim içinde, höyüğün merkezine kadar uzanan, kerpiçten inşa edilmiş oda mezar kompleksleri E alanında ortaya çıkarılmıştır (*Şekil 19*) (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: 47-77*). Kompleks, kuzey-güney ve doğu-batıdan geçen bir ara sokakla ayrılmış, yer üstüne inşa edilmiş bir dizi mezardan oluşmaktadır. 1-4 no.lu mezarlar daha erken bir evrede inşa edilmişken (*Finkbeiner, 2015: 26*) 3, 4 ve 6 no.lu mezarlar üçlü (tripartid) planda ve daha geç bir evrede inşa edilmişlerdir. Her bir duvarında birer niş bulunan 3 no.lu mezar ve duvarları sıvalı olan 5 no.lu mezarın tabanı taşlarla döşenmiştir. 5 no.lu mezarın kuzey ve güneye doğru uzanan iki ayrı odaya erişimi bulunmaktadır. Söz konusu mezarlar Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015:385*).

Bazı odalarda sadece parçalanmış iskelet kalıntıları bulunmasına karşın 6 no.lu odada genç bireye ait iskelet bulunmuştur (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*). Bununla birlikte 6 no.lu mezarın doğu duvarında da dağılmış durumda iskeletler ortaya çıkarılmıştır. 2 ve 3 no.lu mezarlarda üç genç, iki yetişkin ve bir yaşlı bireyden oluşan altı iskelet ortaya çıkarılmıştır. Çoklu gömme görülen 4 no.lu mezarda dört yetişkin erkek iskeleti saptanmıştır.

B, C, E ve M alanlarında Erken Orta Fırat 5 evresine tarihlenen yerleşim içi mezarlar tespit edilmiştir (*Bouso, 2015:391; Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*). B alanında bebeklerin gömüldüğü dört toprak mezar ve bir yetişkin birey içeren kuyu girişli iki odalı mezar yapısı ortaya çıkarılmıştır. C alanında çocukların gömüldüğü altı M alanında ise bir toprak mezar bulunmuştur. E alanında ortaya çıkarılan 10 toprak mezarda altı yetişkin, bir genç, 15 çocuk ve bir bebekten oluşan 23 birey saptanmıştır.

Erken Orta Fırat 6 evresine tarihlenen (Bouso, 2015:391) 22 toprak mezar ve bir çömlek mezar ortaya çıkarılmıştır (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998). Bu mezarlar genellikle tekli gömme biçimde çocukların gömüldüğü mezarlar olmanın yanı sıra mezarlardan ikisinde ikili gömme görülmektedir. İkili gömme görülen mezarların birinde bir çocuk ve yetişkin iskeleti bulunmuştur.

Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenen iki mezarlık alan bulunmuştur. Bu mezarlıklar, bu evreye tarihlenen tekli gömme içeren beş mezara sahip olan Mezarlık V ve konglomeraya oyulmuş 26, kerpiçten inşa edilmiş kuyu girişli 22 oda mezara sahip olan Mezarlık U'dur. Mezarlık U kent surlarının dışında yer almaktadır (Bouso, 2015: 385). Söz konusu mezarlığın Erken Orta Fırat 5 evresine kadar kullanılmaya devam ettiği belirtilmektedir. Mezarlık alanlarında tespit edilen 20 bireyin, 12'si yetişkin, ikisi genç, dördü çocuk, ikisi bebektir. Tekli gömmelerin yanı sıra çoklu gömmelerde söz konusudur (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: 82-118).

Mezarlık U'da Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenen (Bouso, 2015: 389), sekiz kuyu girişli oda mezar bulunmuştur (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: 82-117). Bu mezarlar genellikle tekli gömmeler içeren mezarlar olmakla birlikte mezarlarda, dört yetişkin ve bir çocuk olmak üzere altı iskelet saptanmıştır. Mezarlık U'da Erken Orta Fırat 5 evresine tarihlenen (Bouso, 2015: 389), genellikle çoklu gömmelerin görüldüğü 13 kuyu girişli oda mezar açığa çıkarılmıştır (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: 82-117).

2.4.13. Abu Hamad

Rakka'nın 40 km doğusundaki Abu Hamad köyü yakınlarında, yoğun tarım için uygun olmayan bir platonun kenarında bulunan mezarlık alanında kazılar 1990 yılında M. el-Halafi ve J. W. Meyer tarafından yürütülmüştür (Harita 5) (Meyer, 2010). Mezarlarının çoğu yağmalanmış olan mezarlık, Fırat Vadisi'nin üzerindeki erozyona uğramış nehir terası üzerindedir. Mezarlık yaklaşık 3 km²lik bir alana yayılmış olup, bu alan kuzeyden güneye yaklaşık 2 km, doğudan batıya 1.5 km uzunluktadır. Bununla birlikte, mezarlar tüm araziyi kaplamış, ayrı alanlarda küçük gruplar halinde kümelenmiştir. A ve M olarak adlandırılan mezarlıklar doğal yükseklikler üzerinde yer alırken J ve Z mezarlıkları düz arazi üzerindedir. Herhangi bir yerleşimle ilişkili olmayan bu mezarlık alanları arasında en iyi korunmuş mezar

kompleksleri A, B, E, J ve M alanlarında açığa çıkmıştır. Mezarlık alanın Erken Orta Fırat 3 ve 4 evreleri boyunca kullanımında kaldığı belirtilmektedir (*Bouso, 2015:389*).

A alanında çoğunlukla kuyu girişli oda mezarlardan oluşan 112 mezar (*Falb vd., 2005: 13-29*), B alanında beş tümülüs ve kuyu girişli bir ya da daha fazla odalı oda mezarlardan oluşan 89 mezar açığa çıkarılmıştır (*Falb vd., 2005: 30-37*). M alanında kireçtaşlarıyla çevrili yaklaşık kare biçimli iki taş yapıdan oluşan mezar kompleksi ve bir tümülüs saptanırken (*Falb vd., 2005: 46-51*), J alanında iki tümülüs içindeki mezar kompleksinde dört iskelet bulunmuştur (*Falb vd., 2005: 37-45*).

Z alanında üzeri taşlarla kaplı iki kuyulu ve iki odalı bir tümülüs açığa çıkarılmış olup bu alanda sadece üç mezarda iskelet kalıntısına rastlanmıştır (*Falb vd., 2005: 55-74*). Z6 no.lu kuyu girişli oda mezarın (*Şekil 23*) iki odasında birer iskelet bulunurken, Z4 no.lu mezarda iki, Z2 no.lu mezarda da üç yetişkin birey saptanmıştır.

2.4.13. Terqa (Tell Ashara)

Fırat Nehri'nin sağ tarafında kalan merkez, modern Deir-ez-Zor'un yaklaşık 80 km güneyinde yer almaktadır (*Harita 5*). Terqa'daki kazılar ilk kez 1923 yılında F. Thureau-Dangin ve E. Dhorme tarafından yapılmıştır (*Thureau-Dangin ve Dhorme, 1924*). 1977 yılında G. Buccellati (*Kelly-Buccellati, 1978*), 1987-1997 yıllarında O. Rouault (*Rouault, 1997*), 2005-2010 yılları arasında ise Y. Al Showan tarafından kazılmıştır (*Finkbeiner, 2015: 27*).

Terqa'da yerleşim içinde terk edilmiş bir alanda ortaya çıkarılan (*Rouault ve Mora, 2007; 2008*) yer altı oda mezar, Erken Orta Fırat 3 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015:386*). Ön hazırlık raporlarına göre mezar, mezar alanı ile geçiş yolu arasında iletişim kuran uzun bir salona erişim sağlayan bir kuyulu girişe sahiptir. Bir sütun ile iki tonozlu odaya bölünen yer altı oda mezarda iki erişkin birey bulunmuştur (*Tomczyk vd., 2010*).

Yerleşim içinde B alanında terk edilmiş olan bölümde açığa çıkarılan birer yetişkin kadının gömüldüğü iki toprak mezar (*Kelly-Buccellati, 1978*), Erken Orta Fırat 4 evresine tarihlenmektedir (*Bouso, 2015:389*). F alanında bir ev ile ilişkili olan toprak mezarda bir yetişkin birey bulunmuştur.

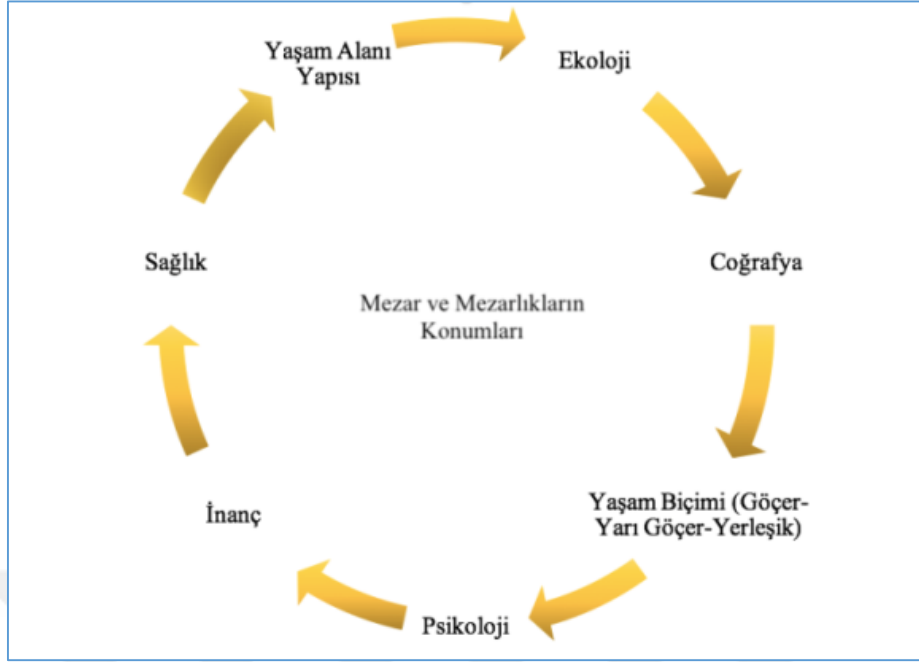
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜ GÖMME UYGULAMALARI

3.1. MEZAR VE MEZARLIKLARIN KONUMU

İnsanın ölüsünü gömdüğü alan mezar olarak tanımlanmakta ve bu alanın bilinen ilk izlerine göçebe yaşam biçiminin hüküm sürdüğü Paleolitik Dönem’de rastlanmaktadır. Olasılıkla geçim biçimindeki değişiklikler yaşam biçiminde değişiklik ve yenilikleri beraberinde getirmiş ve insanın ölüsünü gömdüğü alanda çeşitlilik sağlanmış, ölümler yaşam alanından belli bir uzaklıkta gömülmeye başlamıştır. Bir arada yaşayan insanların ölümlerini gömmek için kullandıkları bu ortak alanlar mezarlık olarak değerlendirilmektedir.

Mezar yapımı ile ilgili seçilen yerler tesadüfi değildir. Toplumlar olasılıkla birçok pratikten sonra inanç biçimleriyle aynı doğrultuda ölüsünü gömeceği yer ile ilgili çeşitli konumlar belirlemişlerdir. İnsanın ölüsünü gömeceği konumu belirlemede salt inanç yeterli bir gösterge olmayabilir. Bu süreci şekillendiren diğer etmenler; coğrafya, ekoloji, yaşam biçimi (göçer, yarı göçer, yerleşik), inanç ve sağlık şeklinde sıralanabilir. Bu etmenlerin, birinin diğerinin nedeni olmasından ziyade hepsinin kendi arasında ve toplumla geçişken bir ilişki içinde olduğu düşünülmektedir. Nihayetinde mezar ve mezarlıkların konumlarının belirlenmesi durumu, göçer, yarı göçer ya da yerleşik toplumlarca yukarıda saydığımız etmenlerin bir sonucudur. Bu çalışmada incelenen dönem ve bölgede mezar ya da mezarlık alanlarının konumları çoğunlukla, yerleşik yaşam koşullarına göre belirlenmiştir. Orta Fırat Havzası’ndaki mezar ve mezarlıkların konumları incelenirken bölgedeki 5 baraj alanı üzerinden bir ayırım yapılmıştır. Orta Fırat Havzası’nda baraj dolum alanlarında kalan merkezlerdeki arkeolojik veriler ışığında mezar ya da mezarlıkların yerleşim dışında (ekstramural) ve yerleşim içinde (intramural) konumlandıkları görülmektedir. Yerleşim dışı mezarlıklarda yapılan antropolojik çalışmalar ışığında geniş kitlelere hitap ettikleri görülüyorken yerleşim içi mezarların ise yoğunluklu olarak bebek, çocuk, aile üyelerine ait gömmeler yapılmıştır. Bu çalışmada mezar ve mezarlıkların konumları baraj dolum alanları içinde kalan yerleşimlerle sınırlandırılarak mezarların konumlarına göre iki ana başlık altında değerlendirilmiştir.

Tablo 2: Mezar ve Mezarlıkların Konumlarını Belirleyen Unsurlar

3.1.1. Yerleşim İçi Mezarlar

İnsanlar ölümlerini günlük yaşamlarının geçtiği evlerinin odalarına ya da yaşam alanları içerisinde aktif olarak kullanmadıkları alanlardaki yapıların zeminlerine gömmüşlerdir (Akyurt, 2014:3). Bu uygulama, yerleşim yerinde yaşayanlar ve ölümler için ayrılan alanların belirlenmesi açısından önemli bir ölçüt oluşturur. Yerleşimin nüfusa ya da diğer faktörlere bağlı olarak genişlemesi, yerleşim içi mezarlarında zaman içinde geçirdiği değişikliklerin irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Tarih öncesi dönemlerden bu yana yaşam alanlarında inşa edilmiş mezarların kullanımı, farklı coğrafyalarda benzeri uygulamaların ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Laneri, 2011b: 43). Yerleşim içi mezarlar bu çalışma kapsamında incelen merkezlerin üçte ikisinde görülmektedir.

Yerleşim içi mezarların yerleşim içindeki konumları dört grup altında toplanabilir:

- Konut içi ya da hemen dışına gömme (taban altı, ocak ya da duvar altı),
- Artık kullanılmayan bir alana gömme,
- Ölü için kurulan binaya gömme,

- Kamusal bir binanın, sokağın, caddenin ya da sur duvarlarının altına gömme.

Atatürk Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Hassek Höyük'te 62 adet mezar yerleşim içinde bulunmuştur (*Behm-Blancke, 1981: 108*). Yerleşim içindeki sanduka mezarlardan biri Geç Kalkolitik Dönem'e ait 1. no.lu konutun kerpiç kalıntı dolgusu içinde açığa çıkarılmıştır. Nevali Çori'de yerleşim içinde açığa çıkarılan 10 mezardan biri çok odalı bir konutun ön odasında saptanmıştır (*Mısır, 1992: 201-202*). Gritille'de ortaya çıkarılan iki mezar MÖ 3. bin tabakalarında yerleşim içinde yer almaktadır (*Ellis, 1983: 118-119*). Basit toprak mezar, XVI ve XVII no.lu açmaların arasında kalan kesitte, üzeri taşla kapatılmış olan bir çukur içerisinde ortaya çıkarılmıştır. Kerpiç sanduka mezar, yerleşim içinde yuvarlak bir çukurun içinde saptanmıştır. Samsat Höyük'de yerleşim içinde açığa çıkarılan MÖ 3. bin tabakalarındaki 21 mezardan dokuzu XVIII-XIX yapı katlarının tabanları altında, 14 çömlek mezar ve altı küp mezar çoğunlukla konutların zeminleri altında yer almaktadır (*Özgüç, 1988: 294*).

Titriş Höyük kazı raporlarında, ETC geç evrelerine tarihlenen konutların yapım safhasının başlangıcından itibaren yerleşim içi çukurlar için planlama yapıldığı ve bu çukurların ortak gömmeler için kullanıldığı bildirilmiştir (*Şekil 24*) (*Algaze vd., 1996:133-134; 2001: 69; Matney ve Algaze, 1995: 42,44-45; Matney vd., 1997: 66-67; Honça ve Algaze, 1998:107-108*). 1998 yılı kazılarında Erken Orta Fırat 5'e tarihlenen bir yapıya ait odada, B98.87 no.lu mezarın bulunduğu odanın ev ile bağlantısını sağlayan girişinin ilerleyen safhalarda kapatıldığı ve evden izole, dışarıdan iki sokağın kesiştiği noktada yeni bir giriş açıldığı görülmektedir (*Şekil 24*). Bu mezarın üzerine konumlandığı yapı biriminin, odanın gömme alanı olarak kullanılmadan önce olasılıkla konut içinde başka bir işleve sahip olduğu ve 1.5x2.0 m boyutlarında, üzeri beyaz sıvalı nehir taşları döşeli içbükey bir platform şeklinde tasarlandığı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra bu özel sıvalı alanın üzerine konumlanan mezarın odanın kuzey ve doğu duvarlarının kesiştiği alanda duvarlara yakın bir konumda olduğu görülmektedir (*Şekil 24*) (*Laneri, 2004: 252-253, Lev., 21,22*).

99.91 no.lu oda mezar, dış şehirde MÖ 3. bin yerleşimine ait geniş bir alana yayılan evin IV-11 ile IV-9 no.lu odalarının girişlerinin yakınında ortaya çıkarılmıştır

(Algaze, 2001: 27). 92.39 no.lu oda mezar dış şehirde açığa çıkarılan idari özellikler gösteren yapının avlusunda zemin altında ortaya çıkarılmıştır (Algaze ve Mısır, 1993: 156; Laneri, 2004: 233, Şek., 3). 91.11 no.lu taş sanduka mezar idari bir bina olarak düşünülen yapının bir odasının güneyinde zemin altında açığa çıkarılmıştır (Algaze, 1992: 38). 96.72 no.lu sanduka mezar aşağı şehirde yerleşimin batısında, 94.57 no.lu sanduka mezar aşağı şehir yerleşiminin batısında 35-18 açmasında önceki evrenin evlerinin üzerinde açığa çıkarılmıştır (Honça ve Algaze, 1998: 106). 96.73 no.lu oda idari mezar aşağı şehirde yerleşim içinde açığa çıkarılmıştır (Şekil 4a).

91.27 no.lu çömlek mezar 96.65 no.lu oda mezarın içinde duvara bitişik bir şekilde, 91.25 ve onun karşısında açığa çıkarılan 91.26 no.lu çömlek mezarlar ise 93.77 no.lu oda mezarın güney girişinin önünde bulunmuştur (Laneri, 2004: 247, 250, Şek., 16, 19). 96.66 ve 96.78 no.lu çömlek mezarlar 96.65 no.lu oda mezarın güneyinde 96.67 no.lu çömlek mezar ise 96.65 no.lu oda mezarın dıştan doğu duvarına yakın bir mesafede ortaya çıkarılmıştır.

Roodenberg, Hayaz Höyük’de yerleşim içi dört mezardan ikisinin (oda mezar ve çukur mezar) açığa çıktığı alanın sonraki dönemlerde yerleşim yeri olarak kullanılmadığını, artık malzemenin atıldığı alanlar ve işlik yerleri olarak kullanıldığı belirtmektedir (Roodenberg, 1981: 93-94). Buna ilişkin olarak Hayaz Höyük’de ölülerin, yerleşim içinde artık kullanılmayan bir alana gömüldükleri düşünülmektedir.

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Horum Höyük’te F 0158, F 0207, F 0242 no.lu çömlek mezarlar yerleşim içinde, MÖ 3. bin tabakalarındaki evlerin tabanları altında bulunmuştur (Tibet vd., 2001: 140, res.3,4). F 0217 no.lu mezar, MÖ 3. bin tabakalarındaki evlerin dışında höyüğün yamacında diğer mezarlardan farklı bir konumda saptanmıştır. Tilbeş Höyük’de MÖ 3. binin başlarına tarihlenen tabakalar arasında yerleşim içinde saptanan beş mezardan ikisi yanık bina olarak adlandırılan yapı içerisinde, biri AE1-5 açmasının kuzeyinde biri evin tabanı altında saptanmıştır (Fuensanta vd. 1999: 207; 2000a: 87; Fuensanta, 2002: 136). Bir diğer mezarın E4b açmasındaki Geç Kalkolitik tabakalarına ait bir yapıya ait duvarın dışında güneyde olduğu, yayınlanan fotoğraflardan anlaşılmıştır (Fuensanta vd., 2002: 138, Fig.,2).

Zeytinli Bahçe’de yerleşim içinde belgelenmiş olan iki çömlek mezardan biri odanın içinde zemin üzerinden diğeri ise bir başka odanın kuzey duvarına yakın bir alanda saptanmıştır (*Frangipane vd., 2004: 41; Frangipane, 2007: 132*). Höyükte yerleşim içinde saptanan dört mezardan sanduka mezar, III. mimari tabakaya ait yapının tabanı altında çömlek mezarlar ise dört mekânlı bir yapının güneybatı tabanı altında açığa çıkarılmıştır (*Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: 175-176*). Şaraga’da çömlek mezar yerleşim içinde K sondajı açmasında açığa çıkarılan kuzey-güney doğrultuda birbirine paralel yerleştirilmiş iki duvara ait temellerin kuzey kesiminde saptanmıştır (*Sertok ve Kulakoğlu, 2001:453-456*). Karkamış’ta açığa çıkarılan 15 adet sanduka mezar höyüğün güneydoğusunda, evlerin tabanları altına gömülmüştür (*Woolley ve Barnett, 1952:214-218*).

Tishrin Baraj Gölü dolun alanında kalan Jerablus Tahtani’de yerleşim içinde altı mezar saptanmıştır. T-1610 no.lu mezarın zemine açılan dar bir çukura bırakılan seramik kap şeklinde tasarlandığı ve üzerinin bir çömlek parçasıyla örtülmüştür (*Peltenburg, 1996:70; 1997:3; 1999a:100*). Taşla inşa edilmiş tonozlu T.787 no.lu oda mezar, tek bir girintiye sahip olan bina B1000’in 826 no.lu odasının altında ortaya çıkarılmıştır (*Peltenburg, 1995:71; Peltenburg vd., 1996:10*). Shiyukh Fawqani’de höyüğün kuzeybatı kesiminde E alanı olarak kaydedilen bölgede ortaya çıkarılan üç mezar, yüzeyin hemen altında bulunmuştur (*Capet ve Canci, 2005: 1111*). Shiyukh Tahtani’de höyüğün batı kesiminde bulunan B alanında açığa çıkarılan T.11, T.12, T.63, T.67 no.lu çukur mezarlar önceki yapıların kalıntıları üzerinde bulunmuştur. Yerleşim içinde açığa çıkarılan küp mezarlardan biri, B alanında oval bir çukur içerisinde, iki küp mezar ise mezarların gömüldüğü dönemde kullanılmayan C ve D alanlarında ortaya çıkarılmıştır (*Falsone ve Sconzo, 2012: 175-176*). Alanın doğu tarafında ortaya çıkarılan üç karmaşık yapının çocuk gömmeleriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir (T 103). T.83 mezarı küçük boyutlu bir odanın tabanı altına yerleştirilmiştir.

Tell Ahmar’da Erken Orta Fırat 2’ye tarihlenen ve yerleşim içi mezar olarak kaydedilen iskelet, bir duvarın altında ortaya çıkmasına karşın, iskelete ait herhangi bir gömme çukuru tespit edilememiştir (*Bunnens, 1990: 12-13; 1991: 164*). ‘Hypogeum’ olarak adlandırılan oda mezar doğu binasının avlusunda ortaya

çıkarılmıştır (*Thureau-Dangin, 1929: 24*). Son dönem kazılarında ise bu mezarın kuzey ve batıdaki diğer odalarla ilişkili olduğu bildirilmiştir.

Qara Quzaq'da höyüğün batı yamacında, cenaze törenleriyle ilişkili olduğu düşünülen ilk evrelerinde tek bir birim olarak kullanılan ve daha sonra ikiye bölünerek işlevini sürdüren yapının olduğu alanda iki mezar ortaya çıkarılmıştır (*Valdés, 1999:120*). Yerleşim içi çömlek mezarlardan biri yerleşim içindeki yapı birimine ait duvarın altında çukur içerisinde ortaya çıkarılmıştır (*Del Olmo Lete vd., 2001: 137-138,487*).

Tell Banat'da yerleşim içinde konumlanan tripartit planda inşa edilmiş 7 no.lu oda mezar kompleksi (*Şekil 9*), merkezi A-B mezar odaları, F kuzey oda mezarı ve C-D güney mezar odaları olmak üzere beş odaya geçiş sağlayan bir yapıya sahiptir. 7 no.lu oda mezar yapay bir teras üzerine inşa edilmiş ve ağırlıklı olarak bitümen ile harç haline getirilmiş tuğla döşenmiş olan bir merkezi avlunun çevresinde düzenlenmiştir. İlk kullanım aşamasında, odaların açık bir avluya açıldığı veya açık alanla bütünleşmiş olduğu düşünülmektedir (*McClellan ve Porter, 1999: 109-111; Porter, 2000: 357-362; 2002a: 18-20; 2002b: 158*). 5 no.lu mezar ve iki aşamalı olarak inşa edildiği anlaşılmış olan taş temelli 6 no.lu mezar 7 no.lu mezar kompleksinin doğusunda 3 no.lu mezar D alanında açığa çıkarılmıştır (*Porter, 2000: 362-363; 2002a: 18*).

Tabqa Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Tell es-Sweyhat'ta yerleşim içindeki çömlek mezar, III no.lu alanda açığa çıkarılan 17 no.lu odanın güneyinde ortaya çıkarılmıştır (*Wilkinson, 2004: 80; Holland, 2006: 74,147*). Tell Hadidi'de höyüğün doğusunda ve batısında yağmalanmış yüzlerce oda mezarın bir kısmı taştan inşa edilmiş bir kısmı ise konglomera içine oyularak yapılmıştır (*Dornemann, 1979: 226-228*). Aşağı höyükte tespit edilen iki çömlek mezar C alanında ortaya çıkarılmıştır. Tell Selenkahiye'de ölülerin yerleşim dolgusunun içine oyulmuş oda mezarlara ya da ana toprağın içine oyulmuş oda mezarlara gömüldükleri görülmektedir (*Van Loon, 1968: 25-26*). Yerleşim içi mezarların bir kısmı konutlarda ve sokağın altında görülmekte iken diğerlerinin yıkılmış ve karışmış olan seviyelerde olduğu düşünülmektedir (*Van Loon, 2001: 166-191*). W12-W13 plankarelerinde ortaya çıkarılan iki oda mezar evin avlusunun tabanında konglomera içine oyulmuştur (*Van Loon, 1978: 166-167*). W43 plankaresinde bir oda mezar, U22 plankaresinde iki oda

mezar evin tabanında açığa çıkarılmıştır. Q26 plankaresinde açığa çıkarılan oda mezar avlunun içindedir (*Van Loon, 1978: 166-170*). Höyüğün batı kısmında, eski bir sulama kanalının kent surunu kestiği alanda küçük çaptaki odaların tabanları altından mezarlar açığa çıkartılmıştır. Yerleşim içindeki oda mezarlardan birinin kuyulu girişi, bir başka evreye ait taş döşeli kuzey-güney sokağı ile kapanmıştır. Bu sokağın kullanım dışı kaldıktan sonra içine bir başka mezarın açıldığı belirtilmiştir.

Tell Bi'a yerleşim içi mezarları B, C, E ve M alanlarında ortaya çıkarılmıştır (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*). Bunların altısı höyüğün merkezine kadar uzanmakla birlikte iki sokağın çevresinde bir dizi oluşturmaktadırlar (*Şekil 19*). Terqa'da yerleşim içinde açığa çıkarılan yer altı oda mezar terk edilmiş, artık kullanılmayan bir alanda ortaya çıkarılmıştır (*Rouault ve Mora, 2008; 2009*). İki toprak mezarın yerleşim içinde B alanında, bir toprak mezarın ise yerleşim içinde F alanında bir ev ile ilişkili olduğu görülmektedir (*Kelly-Buccellati, 1978*).

3.1.2. Yerleşim Dışı Mezarlıklar

Orta Fırat Havzası'nda yerleşim dışı mezarlıklar genellikle yerleşimin hemen dışında kent sakinlerinin gündelik yaşamlarını sürdürdüğü yapı birimlerinden bağımsız bir alanda ya da kent surunun duvarlarının çevresinde görülmektedir. Yerleşim dışı mezarlıklarda yapılan antropolojik çalışmalar ışığında bu alanların geniş kitlelere hitap ettikleri görülmektedir. Mezarlıkların artan nüfus oranıyla paralel gelişen kentleşme ve merkezileşme süreciyle eş zamanlı olarak sistemli hale geldikleri ve daha yoğun bir şekilde tercih edildikleri düşünülmektedir. Dönemin sonlarına doğru yerleşim içi mezarların nicel olarak azalması bu düşüncüyü pekiştirmektedir.

Yerleşim dışı mezarlıklar bu çalışmada incelenen merkezlerin yarısında saptanmıştır (*Harita 2*)(*Grafik 1*).

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında kalan Hassek Höyük'teki mezarlık Fırat Nehri'nin doğu yakasındaki yayvan bir vadinin güneybatı yönünde uzanan düz bir teras üzerinde açığa çıkarılmıştır (*Behm-Blancke, 1984; 53-56*). Lidar Höyük'te açığa çıkarılan iki mezarlık alandan biri modern köy mezarlığının güney kesiminde diğeri modern köyün batı terasındadır (*Hauptmann, 1984: 228; 1987: 205*). Hacinebi Höyük'te tespit edilen mezarlıklar tepenin güney ve kuzey kesimlerindedir (*Stein,*

1998: 184). Titriş Höyük'teki mezarlık alanlardan biri ETÇ II yerleşiminin mezarlığı olarak işlev gören (Algaze, 1995: 26) höyüğün 400 m kuzeybatısında yer alırken diğer mezarlık alanlar aşağı şehrin batısında, dış şehrin doğusundadır (Algaze ve Mısır, 1996:134-135). Bununla birlikte ETÇ sonlarında aşağı ve dış şehirde evlerin kullanılmayan odaları toplu mezarlar olarak kullanılmıştır. Nevali Çori'de yerleşim içi mezarlarla eş zamanlı kullanılan mezarlık alanı, yerleşim yerinin bulunduğu terasın eteklerinde erozyona uğramış alanda açığa çıkarılmıştır (Mısır, 1992: 201; Becker, 2007: 101-118).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Birecik ETÇ Mezarlığı Fırat Nehri'nin batı kıyısında Nizip platosunun eteklerinden akarak gelen yaklaşık 2 m kalınlığındaki kil dolgu ile kaplı alanda açığa çıkarılmıştır (Şekil 1) (Sertok, 2003: 53). Gre Virike'de mezarlar doğal çakıl taşlarının üzerinde oturmuş bir teras üzerinde ve çevresinde konumlanmıştır (Ökse, 2007a: 94). J9 açmasının güneybatı kesiminde ortaya çıkarılan kuyu mezar (Şekil 15), bir yapının taş duvarını bozarak kerpiç blokajın içine yerleştirilmiştir (Ökse, 2006b: 4-5, fig., 4). Larnax mezar (Şekil 15) kuyu mezarın içinde, kerpiç sanduka mezar K8 açmasının kuzeydoğusunda açığa çıkarılmıştır (Ökse ve Bucak, 2002: 154). I9 açmasının güneydoğu kesiminde açığa çıkarılan çömlek mezar kerpiç döşemenin içine yerleştirilmiştir (Ökse ve Bucak, 2000: 193-194; Ökse, 2006b: 11-14, fig., 22). Küp mezar L8 açmasının güneybatı kesiminde, oval kireçtaşı oda mezar I8 açmasının güneybatı kesiminde açığa çıkarılmıştır (Ökse ve Bucak, 2002: 359-361; Ökse, 2006b: 4, 12, fig., 15, 16, 17). İki basit toprak mezar I9 açmasında, oda mezar K9 açmasının güneydoğu kesiminde kerpiç döşemenin içine oturtulmuştur. Şaraga'daki mezarlık alan Şara Mezar Harabe'nin batı ve kuzey eteklerinde, höyük ile Keleklioğlu Köyü arasında, höyüğün yaklaşık olarak 800 m. güneybatısında sulu tarım uygulamaları dolayısıyla tahrip edilmiş olan alanda açığa çıkarılmıştır (Sertok ve Kulakoğlu, 2002:108-110).

Tishrin Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Jerablus Tahtani'deki T.302 no.lu oda mezar kalenin güneyinde kale girişinin doğusunda açığa çıkarılmıştır (Şekil 7) (Peltenburg, 2016a: 131, fig.,1). T.573, T.582, T.612 ve T. 643 no.lu mezarlar T.302 no.lu mezarın güneyine yerleştirilmiştir (Şekil 7) (Peltenburg, 1995: 14, 25; 1996: 17). 4 no.lu alanın kuzeyindeki bölgede yer alan iki mezar kalenin dışında açığa çıkarılmıştır (Peltenburg vd., 2000: 72-73). Tell Banat'ta 1 no.lu oda mezar höyüğün

batı yamacında, 2 no.lu oda mezar C alanındadır (*McClellan ve Porter, 1998: 32-34*). Beyaz Anıt A, B ve C olarak adlandırılan bir dizi anıt mezar yapısı, Tell Banat'ın yaklaşık 200 m kuzeydoğusundaki 100 m çapında ve 20 m yüksekliğinde koni şeklindeki bir tepede yer alan Kuzey Banat'ta ortaya çıkarılmıştır (*Şekil 22*) (*McClellan ve Porter, 1999: 107-108; Porter, 2002a: 11-16*). Shiyukh Tahtani'de mezarlık alanı höyüğün doğu kesimindeki yerleşime ait son yapıların bulunduğu eğimin yanında saptanmıştır (*Falson, 1998: 30-32; Sconzo, 2007a: 274*).

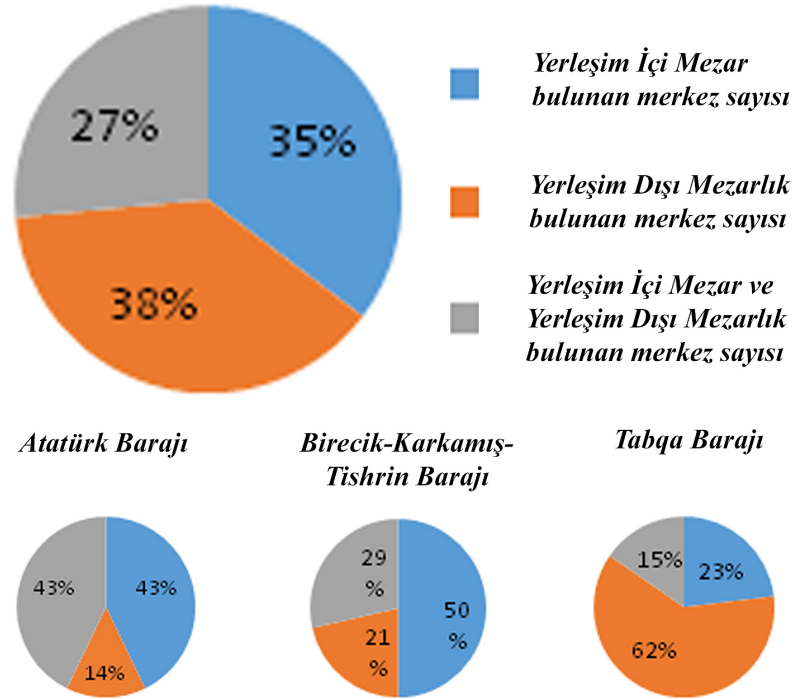
Tabqa Baraj Gölü dolun alanında kalan Tell es-Sweyhat'ta bulunan mezarlık höyüğün dış kasabanın kuzeybatısında yer almaktadır. T1 ve T2 no.lu kuyu girişli oda mezarlar bu alanda açığa çıkarılmıştır. (*Zettler ve Weber, 1996: 18-19; Zettler, 1997: 51-53; Zettler ve Danti, 2007; Wilkinson, 2004: 79-81*). 1 no.lu kuyulu oda mezar, dış şehrin tahkimat duvarına bitişik bir konumdadır. Shamseddin'de A, B ve C olarak belgelenen yerleşim dışında üç ayrı mezarlık tespit edilmiştir. Bu mezarlıklar Fırat Vadisi'nin doğu kıyısında, Shamseddin köyünün güneybatısında yer almaktadır. (*Meyer, 1991: 58-61; Wilkinson, 2004: 210-211*) (*Şekil 2*). Tell el-Abd'da mezarlık alanı höyüğün doğu yamacının eteğinde MÖ 3. bine tarihlenen III. seviyede konumlanmıştır (*Bounni, 1979: 55; Orthmann, 1979: 99*). Tell Munbaqa'da bir dizi mezar odasından oluşan mezarlık alanlardan biri höyüğün kuzeyinde diğeri höyüğün hemen güneyinde bulunan İbrahim Tarlası adlı alanda yer almaktadır (*Orthmann, 1976: 38*). Tawi'de 16 basit toprak mezar aşınma nedeniyle yüzeye çok yakın bir alanda açığa çıkarılmıştır. 6 ve 9 no.lu kuyu girişli oda mezarlar sert toprak tabakası içine oyulmuştur. 19, 20, 21, 22, 70, 71 no.lu oda mezarlar 12/H ve 13/L plankarelerinde, 5 no.lu oda mezar 7/P plankaresinde açığa çıkarılmıştır (*Orthmann, 1979: 101; Kampschulte ve Orthmann, 1984: 63-75, 78-91*).

Halawa'da yerleşim dışı mezarlık alanları yaklaşık 8 hektarlık bir alana yayılmıştır. Halawa A'da yağmalanmış olan kuyu girişli tek ya da iki odalı 75 oda mezar şehir duvarlarının doğu ve güneyinde konumlanmış ve az çakıllı balçık tabakasına oyulmuştur (*Orthmann, 1978: 159; 1981: 49-59; Kunter ve Wahl, 1981: 77-82*). Halawa B'de 10 çukur mezar höyüğün kuzey çevresinde konumlanmıştır. Höyük B çevresinde de Halawa A ile aynı türde oda mezarlar tespit edilmiştir. Kuyu girişli yan odalı 73 ve 74 no.lu mezar yapıları Q plankaresindeki kireçtaşı kayalığın içine oyulmuş ve tavanları çökmüş olan birçok mezardan ikisidir. Tell Selenkahiye'de

ki mezarlık alan Wreide köyü ile Selenkahiye arasında, nehir terasının yamacındadır. (Van Loon, 2001: 127-166). Tell Bi'a'da yerleşim dışı iki mezarlık alan ortaya çıkarılmıştır (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998). Bunlardan U olarak kaydedilen mezarlık kent surlarının dışında yer almaktadır. Abu Hamad mezarlığı Fırat vadisinin üzerindeki erozyona uğramış nehir terasındadır (Meyer, 2010). Yoğun tarım için uygun olmayan bir platonun kenarında yer alan mezarlık, kuzeyden güneye yaklaşık 2 km iken doğudan batıya 1,5 km'dir.

3.1.3. Değerlendirme

Orta Fırat Havzası'nda baraj gölü dolum alanlarında kalan merkezlerdeki arkeolojik veriler ışığında mezarların yerleşim dışında ve yerleşim içinde konumlandıkları görülmektedir (Harita 2, Grafik 1, Tablo 3).

Grafik 1: Yerleşim İçi Mezar ve Yerleşim Dışı Mezarlıkların Orta Fırat Havzası'ndaki Genel ve Bölgesel Dağılım Oranları

Çalışma kapsamında incelen bu merkezlerdeki yerleşim içi mezar ya da yerleşim dışı mezarlık alanlarının dağılım oranları yukarıdaki grafikte verilmiş olup, bu mezarların hangi baraj gölü dolum alanında olduğuna dair veriler ise aşağıdaki tabloda verilmiştir. Buna göre Ataturk Baraj Gölü dolum alanında Hassek Höyük,

Nevali Çori, Gritille, Samsat, Titriş Höyük, Hayaz Höyük gibi merkezlerde yerleşim içi mezarlar görülürken, Hassek Höyük, Titriş Höyük ve Nevali Çori gibi merkezlerde yerleşim dışı mezarlıklar da tespit edilmiştir. Bununla birlikte sadece yerleşim içi mezarların görüldüğü Gritille, Samsat ve Hayaz Höyük yerleşimlerine karşın Lidar Höyük'te sadece yerleşim dışı mezarlık alanları kaydedilmiştir.

Baraj Gölü Dolu Alanları		Yerleşim İçi Mezar	Yerleşim Dışı Mezarlık
Atatürk	Hasek Höyük	X	X
	Gritille	X	
	Nevali Çori	X	X
	Lidar Höyük		X
	Samsat	X	
	Hayaz Höyük	X	
	Titriş Höyük	X	X
Birecik-Karkamış	Horum Höyük	X	
	Tilbeş Höyük	X	
	Hacınebi		X
	Birecik ETÇ Mezarlığı		X
	Zeytinli Bahçe	X	
	Mezraa Höyük	X	
	Gre Virike		X
	Şaraga Höyük	X	X
	Karkamış	X	
Tishrin	Jerablus Tahtani	X	X
	Shiyukh Fawqani	X	X
	Tell Shiyukh Tahtani	X	
	Tell Ahmar	X	
	Qara Quzaq	X	X
	Tell Banat	X	X
Tabqa	Tell es-Sweyhat	X	X
	Tell Hadidi	X	
	Shamseddin		X
	Tell el-Abd		X
	Tell Munbaqa		X
	Tell Habuba Kabira		X
	Tawi		X
	Tell Halawa		X
	Tell Selenkahiye	X	
	Wreide		X
	Tell Bi'a	X	X
	Abu Hamad		X
	Terqa	X	

Tablo 3: Baraj Gölü Dolu Alanlarında Yerleşim İçi Mezar Yerleşim Dışı Mezarlık

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolu alanında Horum Höyük, Tilbeş Höyük, Zeytinli Bahçe, Mezraa Höyük, Şaraga ve Karkamış gibi merkezlerde yerleşim içi mezarlar görülürken, Şaraga'da yerleşim dışı mezarlıklar da tespit edilmiştir. Bununla birlikte sadece yerleşim içi mezarların görüldüğü Horum Höyük, Tilbeş Höyük,

Zeytinli Bahçe, Mezraa Höyük, Karkamış yerleşimlerine karşın Hacinebi Höyük, Birecik ETÇ Mezarlığı ve Gre Virike’de sadece yerleşim dışı mezarlık alanlar görülmektedir.

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında Jerablus Tahtani, Shiyukh Fawqani, Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar, Qara Quzaq, Tell Banat gibi merkezlerde yerleşim içi mezarlar görülürken, Jerablus Tahtani, Shiyukh Fawqani, Tell Banat gibi merkezlerde yerleşim dışı mezarlıklar da tespit edilmiştir.

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında Tell es-Sweyhat, Tell Hadidi, Tell Selenkahiye gibi merkezlerde yerleşim içi mezarlar görülürken, Tell es-Sweyhat yerleşimde yerleşim dışı mezarlık da tespit edilmiştir. Bununla birlikte Shamseddin, Tell el-Abd, Munbaqa, Tawi, Halawa, Wreide gibi merkezlerde sadece mezarlık alanlar tespit edilmiştir.

3.2. Mezar Biçimleri

MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası’nda çeşitli tiplerde mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezar tiplerinden oda mezarlar üç başlık altında incelenmiştir. Bunlar kaya oyma oda mezarlar, yeraltı oda mezarlar ve yer üstü oda mezarlar şeklindedir. Sanduka mezarlar, taş sanduka ve kerpiç sanduka mezarlar şeklinde iki başlık altında, pişmiş toprak kap mezarlar, çömlek ve küp mezarlar şeklinde iki başlık altında incelenmiştir. Pişmiş toprak kap mezarlar, çömlek, küp ve larnax mezarlar olarak üç başlık altında incelenmiştir. Bunlara ek olarak MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası’nda toprak ve kuyu mezar biçimlerinin yanı sıra iki merkezde tümülüs mezar türüne de rastlanmaktadır. Bu mezar tiplerinden hangisi ya da hangilerinin hangi baraj gölü dolum alanlarında yer aldığı tablo ile gösterilmiştir (*Tablo 4*).

3.2.1. Oda Mezarlar

Oda mezarlar hem yerleşim içi mezarlarda hem de yerleşim dışı mezar ya da mezarlıklarda açığa çıkarılmıştır (*Laneri: 1999: 224; Yılmaz, 2006: 59*). Oda mezarlar oyularak, mezar duvarları taş veya kerpiçle örülerek ya da örtülerek inşa edilmiştir. Oda mezarlara genellikle kısa kenarından giriş sağlanmakla birlikte bazen de giriş bir ön odaya açılmaktadır.

3.2.1.1. Kaya Oyma Mezarlar

Kaya oyma mezarlar genellikle yerleşim alanı dışında mezar yapımına uygun kaya ya da dayanıklı doğal oluşum sert toprak tabakası olan konglomera içine oyulan mezarlardır.

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolun alanında sadece Tilbeş Höyük yerleşiminde höyüğün doğu kesimindeki E4aE3E8 açmasındaki binanın altındaki mezar Lisa Cooper tarafından bu tipe örnek olarak verilmiştir, fakat bu mezarla ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşılammıştır (*Cooper, 2007: 128 ; Porter, 2002a: 21*).

Tabqa Baraj Gölü dolun alanında kalan Tell es-Sweyhat yerleşiminde 1, 2 ve 5 no.lu kuyu girişli ve kubbeli oda mezarlar bu grup altında değerlendirilebilir (*Wilkinson, 2004: 79-81*). Tell el-Abd yerleşiminin doğusunda bulunan küçük bir vadinin yamacında doğal kayaya oyulmuş iki oda mezar açığa çıkarılmıştır (*Orthmann, 1979: 99; Meyer, 1991: 8-9, şek., 2*). Tell Hadidi’de oda mezarlar konglomera içine oyularak yapılmıştır. Mezarların bulunduğu alanların büyük bir bölümünün sonradan doldurularak tarıma açılması ve soyulmuş olması bu mezarlar hakkında detaylı bilgiye ulaşılmasını zorlaştırmıştır (*Dornemann, 1978a: 25*). Shamseddin’de höyüğün güneydoğu kesiminde kalan A Mezarlığı’nda 47 (*Şekil 2*) (1-40, 50-56 no.lu mezarlar), güneyindeki B Mezarlığı’nda üç, C Mezarlığı’nda ise yüzey altına kireçtaşı kaya içine oyulan 24 mezar (70-93 no.lu mezarlar) bu grup içinde değerlendirilmektedir (*Meyer, 1981: 10-15; 1989: 19-56; 1991: 11-16*). Tawi’de ona yakın kuyu girişli oda mezar konglomera içine açılmıştır. Bu mezarlardan doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş olan 6 no.lu mezar A ve açığa çıkarılmamış olan B odalarından oluşur.

Halawa A’da şehir surlarının doğu ve güney kesiminde kalan mezarlıklarda yağmalanmış 75 mezardan 2, 21, 35 ve 58 no.lu mezarlar yayınlanmıştır. Bir veya daha fazla odalı kuyulu girişe sahip olan iç tasarımında banklar ve nişler bulunan bu mezarlar, ortalama 3-7 m uzunlukta, 2-3.30 m genişlikte ve 1.5-2 m derinlikte olmakla birlikte az çakıllı balçık tabakasına oyulmuşlardır (*Orthmann, 1978:159; 1981:49-54; Kunter ve Wahl, 1981:67-76*). Halawa B çevresinde de Halawa A ile aynı türde oda mezarlar tespit edilmiştir. Kuyu girişli ve yan odalı 73 ve 74 no.lu mezar yapıları Q plankaresindeki kireç taşı kayalığın içine oyulmuş olan birçok mezardan ikisidir

(*Orthmann, 1978: 159; 1981: 49-59; Kunter ve Wahl, 1981: 77-82*). 119 no.lu bir başka mezarda yine bir kaya oyma oda mezar örneğidir. Tell Selenkahiye’de W12-W13 plan karelerinde kalan güney evin avlusunun altında konglomera içine oyulmuş iki oda mezar açığa çıkarılmıştır (*Van Loon, 1978: 169-170*). Wreide’de W011, W016, W054 (*Şekil 13*), W066, W086 no.lu oda mezarlar ana kayaya oyulmuştur (*Van Loon, 1968: 26*). Tell Bi’a U mezarlığında konglomera içine oyulmuş 26 oda mezar bu grupta değerlendirilebilir (*Şekil 14*) (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*).

3.2.1.2. Yeraltı Oda Mezarlar

Bu başlık altında değerlendirilen oda mezarlar yer altına açılan büyük çukurların etrafının bazen taş bazen kerpiç malzeme ile çevrelendiği ve aynı malzeme ile üst örtüsünün de inşa edildiği mezar tipleridir.

Atatürk Baraj Gölü dolun alanında yer alan Lidar Höyük batı terasında F/G, 33/34 plankarelerinde ve köyün doğusundaki mezarlığın güney kesiminde açığa çıkarılan 13 oda mezar bu grupta değerlendirmiştir (*Şekil 4b*) (*1984: 227-228; 1987: 206*). Hayaz Höyük UA plankaresinde, 1.60 m yüzey altında, duvarları blok kireçtaşı ile örülmüş, basamaklı girişi blok taşla kapatılmış olan bir oda mezar açığa çıkarılmıştır (*Şekil 4c*) (*Roodenberg, 1981: 94; 1982: 28*). Titriş Höyük’te 1991 yılındaki kazılarda, biri üst tabakadan çakıl taşı sokak içine açılmış diğeri ise 81 no.lu çukurun güneyinde tabanın altında ortaya çıkarılan iki yeraltı oda mezar saptanmıştır (*Algaze vd., 1992: 39, şek., 8*). Dış şehrin 300 m doğusunda 1 no.lu dış mahalledeki evlerin ya da avlularının altında tespit edilen oda mezar bu grup altında değerlendirilebilir (*Algaze, 2001: 27; Laneri, 2004: 237, şek., 7; Matney vd., 2010: fig., 4*).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolun alanında kalan Gre Virike’de K9 açmasında tespit edilen yer altı oda mezar kerpiç döşeme içine oturtulmuş, 2.30x3.70 m boyutlarda ana mezar odası ile mezara doğudan girişi sağlayan bir ön oda ile bir geçiş mekânından oluşmaktadır (*Şekil 6*) (*Ökse, 2002: 245-247*). Mezarın duvarlarının kalınlığı 1.20 m. olup. 1.70-1.90 yüksekliktedir (*Ökse, 2005c: 23*). Geçiş mekânı taş döşem olup, doğudan iri bir kireçtaşı ile kapatılmıştır. I8 açmasının güneydoğu kesiminde açığa çıkarılan sahte kemerli oda mezar da bu grupta değerlendirilebilir (*Ökse ve Bucak, 2002: 359-360*).

Tishrin Baraj Gölü dolun alanında yer alan Jerablus Tahtani'de bina B1000'in 826 no.lu odasının altına hizalan T.787 no.lu oda mezar ve T.1518 no.lu oda mezar yapısı yer altı oda mezarlardır (*Peltenburg vd., 1996: 10; 2000: 71*). Tell Ahmar doğu binasının ortasında 17 no.lu bina açığa çıkarılırken, büyük bir döşeme taşının düşmesi sonucu taştan inşa edilmiş olan yeraltı oda mezar (hypogée) açığa çıkarılmıştır (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: 88,96*) Tell Banat C alanında 6 m yüzeyin altında açığa çıkarılan 2 no.lu oda mezar bu grupta değerlendirilmiştir (*McClellan ve Porter, 1998: 32-34; Porter, 2002a: 11-16; Porter, 2002b: 160-162*). Höyükte yerleşim içinde tespit edilen 7 no.lu oda mezar kompleksi yer altı oda mezardır (*Şekil 9*). Tripartit planda tasarlanan mezar kompleksi, merkezi A-B mezar odaları, F kuzey mezar odası ve C-D güney mezar odaları olmak üzere beş odaya geçiş sağlayan bir yapıya sahiptir. Kireç taşı bloklardan yapılmış duvarların iç kısımları bitümen ile kaplanmış, üst örtüsü ise masif kalker döşeme dizisinden oluşturulmuştur. İlk kullanım aşamasında, odaların açık bir avluya veya açık alana bütünleşmiş olduğu düşünülmektedir (*McClellan ve Porter, 1999: 109-111; Porter, 2000: 357-362; 2002a: 18-20; 2002b: 158*).

Tabqa Baraj Gölü dolun alanında yer alan Tell Munbaqa'nın kuzeyindeki kuzey oda mezar yaklaşık 4.5 m uzunlukta, 1.5 m genişlikte olup, mezar tabanı yüzeyden 2-2.5 m derinliktedir (*Orthmann, 1976: 38*). Tell Selenkahiye'de W43 plankaresinde bir oda mezar, U22 plankaresinde bir evin tabanına yerleştirilmiş iki oda mezar, Q26 plankaresinde avlunun içinde açığa çıkarılan iki oda mezar bu grupta değerlendirilebilir (*Van Loon, 1978: 166-170*).

Tell Bi'a'da U mezarlığında kerpiçten inşa edilmiş 22 oda mezar bu grupta değerlendirilebilir (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*). Abu Hamad A alanında çoğunlukla kuyu girişli oda mezarlardan oluşan 112 mezar (*Falb vd., 2005: 13-29*) ve B alanında kuyu girişli bir ya da daha fazla odaya sahip olan oda mezarlardan oluşan 84 mezar (*Falb vd., 2005: 30-37*) bu tip içinde değerlendirilebilir.

3.2.1.3. Yerüstü Oda Mezarlar

Bu tip oda mezarlar için öncelikle tabanı yüzeye yakın bir çukur açılmış olup bu çukurun etrafı taş ya da kerpiç duvarlarla çevrilmiştir. Yer üstü oda mezarlarının genellikle dikdörtgene yakın, oval ya da yamuk planlı oldukları görülmüştür. Bu tür

oda mezarların üst örtüleri mezarın ölçülerine uygun olacak şekilde genellikle iri taş plakalardır. Mezar girişleri çoğunlukla kısa kenardan açılmış, büyük bir taş dilimi ya da kerpiç yardımıyla da kapatılmıştır.

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında Gre Virike’de I8 açmasının güneybatı kesiminde açığa çıkarılan üst örtüsüne ait büyük çapta kireç taşı levhaları içine düşmüş olan oval kireçtaşı oda mezar bu grupta değerlendirilmiştir (*Şekil 20*) (*Ökse ve Bucak, 2002: 359-360*).

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Qara Quzaq’ta höyüğün batı yamacında ortaya çıkarılan kerpiçle inşa edilmiş odanın cenaze törenleriyle ilişkili olduğu saptanmıştır (*Valdés, 1999: 120*). Bu oda yer üstü oda mezar olarak değerlendirilmektedir. Odanın ilk evrelerinde tek birim olarak tasarlanmış olması dışında daha sonra eklenen duvarlarla işlevinin değişmiş olabileceği yönünde görüşler söz konusudur.

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında yer alan Tawi’de yüzeyin ortalama 50 cm altında açığa çıkarılan 5.10 x 2.10 boyutlarında olan 5 no.lu oda mezar bu tipe girmektedir (*Şekil 17*). İçe doğru meyilli olarak inşa edilen mezarın duvarları kireç taşı ile örülmüş, balçık ve küçük taşlarla kapak taşlarının arası kapatılmıştır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: 9-10, lev.,35*). Tell Bi’a’da yerleşim içindeki E alanında, höyüğün merkezine kadar uzanan kerpiçten inşa edilmiş oda mezar kompleksi bu grupta değerlendirilmiştir (*Şekil 19*) (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: 47-77*). Kompleks, kuzey-güney ve doğu-batıdan geçen bir ara sokakla ayrılmış, yer üstüne inşa edilmiş bir dizi mezardan oluşmaktadır.

3.2.2. Sanduka Mezarlar

Çoğunlukla dikdörtgen planda tasarlanmış bir mezar çukurunun, kerpiç ve/veya taş malzeme ile çevrelenip, bazen tabanının da benzer malzemeyle döşendiği çoğunlukla üzeri örtülerek tasarlanmış mezar türüdür. Sanduka mezarların hem yerleşim içinde hem de yerleşim dışı mezarlık alanlarda açığa çıktıkları görülmektedir. Bu çalışmada sanduka mezarlar, taş ve kerpiç sanduka mezarlar şeklinde gruplanmıştır.

3.2.2.1. Taş Sanduka Mezarlar

Bu tip mezarlar için açılan çukurun etrafı genellikle dört büyük taş plaka ile çevrelenmiştir. Mezarın üst örtüsünde bazen bazalt ya da kireçtaşının kullanıldığı taş sanduka mezarların tabanı nadiren taş ve çakıl döşenmiş olup çoğunlukla da toprak olarak bırakılmıştır.

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında Hassek Höyük'te yerleşim içinde açığa çıkarılan 12 numaralı sanduka mezar taşla inşa edilmiştir (*Şekil 3a*) (*Behm-Blancke, 1984: 50*). Nevali Çori'de taştan inşa edilmiş altı sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Mısır, 1992: 201-202*). Lidar Höyük'te mezarlık alanlarından birinde 194 sanduka mezar, 2. mezarlıkta ise taştan inşa edilmiş farklı boyutlarda 27 sanduka mezar bulunmuştur (*Hauptmann, 1982a: 18; Hauptmann, 1982b: 96; 1984: 228*). Mezarların tabanları düz irili ufaklı taşlarla döşenmiş ve üst örtüleri için genellikle tek bir taş kullanılmıştır (*Şekil 3b*).

Hacinebi Höyük'teki güney mezarlık alanında iki, kuzey mezarlık alanında dört olmak üzere altı taş sanduka mezar bulunmuştur (*Stein, 1998: 184*). Kireçtaşından yapılmış dikdörtgen biçimli mezarlar düz kireçtaşları ile örtülmüştür. Hayaz Höyük'te bozulmuş durumda olan iki (*Roodenberg, 1981: 94*), Titriş Höyük'te ise 58 sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Şekil 3c*) (*Honça ve Algaze, 1998: 103-106; Laneri, 2007a: 249*). Titriş Höyük'teki sanduka mezarların bazı istisnalar dışında ortalama 1x1.5 m boyutlarında oldukları belirtilmiştir. Dikdörtgen planlı 150x95 cm. boyutlarındaki 93.41 no.lu sanduka mezarın kenarları kireçtaşlarıyla çevrelenmiş, mezarın üstü birer kireçtaşı levha ile örtülmüştür (*Şekil 3c*).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Horum Höyük'te bir sanduka mezar saptanmıştır (*Tibet vd., 2001: 140, res.3,4*). Tilbeş Höyük kazı raporlarında mezar biçimleri ile ilgili sadece toprak mezarlarla ilgili bilgi bulunmaktadır. Buna karşın Lisa Cooper mezar tipolojisi ile ilgili makalesinde Tilbeş'te taş sanduka mezar olduğunu vurgulamıştır (*Cooper, 2007: 58*).

Birecik ETC Mezarlığı'nda 299 adet sanduka mezar ortaya çıkarılmıştır (*Sertok, 2003: 53*). Bu mezarların üç kenarı yatay yassı taş bloklarla çevrili olup, bir ile üç arasında değişen sayıda yassı taş blok ile örtülmüştür. Mezraa Höyük'te yassı bir kapak taşı ile örtülmüş bir sanduka mezar saptanmıştır (*Yalçıklı ve Tekinalp, 2002:*

175-176). Gre Virike’de K9 açmasında 1.00 x 0.70 x 0.16 m ölçülerinde bazalt örtü taşına sahip bir taş sanduka mezar (*Şekil 5b*) (*Ökse, 2006b: fig.,10*), Şaraga’da iki adet taş sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Sertok ve Kulakoğlu, 2002: 375*). Karkamış’ta açığa çıkarılan 15 sanduka mezarın ikisi dışındakiler taş sanduka mezarlar (*Şekil 5c*) (*Woolley ve Barnett, 1952: 219-222*), ikisi de hem kerpiç hem de taş malzemenin bir arada kullanıldığı mezarlardır. 11 no.lu mezar dışında (bu mezarın zemini taş döşelidir) zeminleri genellikle toprak olarak bırakılan sanduka mezarlar büyük blok kireç taşlarıyla çevrenip aynı malzemeyle örtülmüştür.

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında Tell Ahmar’da bu gruba giren üç sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Şekil 5e*) (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936:108-109*). Qara Quzaq’ta bir taş sanduka mezar kaydedilmiştir (*Del Olmo Lete vd., 2001: 137-138*).

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında Tell el Abd’da 10 adet taş sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Bounni, 1979:55*). Shamseddin A mezarlığında bulunan 9 sanduka mezar bu grupta değerlendirmektedir (*Meyer, 1991: 58-61*). Tawi’de 2/W plankaresinde sekizi düzenli taşlarla çevrenmiş olan 17 sanduka mezar açığa bulunmuştur (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: 75-80*).

3.2.2.2. Kerpiç Sanduka Mezarlar

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında kalan Gritille’de bir kerpiç sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Ellis, 1983: 119*). Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında yer alan Gre Virike’de her biri 0.50 x0.35 x 0.10 m. ölçülerinde tek sıra kerpiçle inşa edilmiş 2.14x0.84 m. boyutlarında bir kerpiç sanduka mezar açığa çıkarılmıştır (*Ökse, 2006b: 4-5*). Tishrin Baraj Gölü dolum alanında Tell Ahmar’da dikdörtgen planlı bir kerpiç sanduka mezar kaydedilmiştir (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936:108-109*).

3.2.3. Pişmiş Toprak Kap Mezarlar

Pişmiş toprak kap mezarlar ölünün herhangi bir türe ait seramik kap içerisine yerleştirilerek genellikle bir çukura gömülmesini ifade etmektedir. Bu tip mezarlar, yerleşim içi mezar ve yerleşim dışı mezarlık alanlarda kaydedilmişlerdir. Bu mezarlarda genellikle tekli gömmeler görülmele birlikte mezarlara daha çok bebek

ve çocuklar gömülmüştür. Bu çalışma kapsamında pişmiş toprak kap mezarlar çömlek, küp ve larnax mezarlar olarak üç başlık altında ele alınmıştır.

3.2.3.1. Çömlek mezarlar

Çömlek mezarlar genellikle yerleşim içi olarak görülmekle birlikte yerleşim dışı mezarlık alanlarında da tespit edilmiştir. Bu mezarlarda tekli gömmeler söz konusu olup daha çok bebekleri ve çocukları gömmek için tercih edildikleri görülmektedir. Çömleklerin çoğunlukla mezar çukuru içine, dikey ya da yatay olarak yerleştirildikleri, ağızlarının bir kap ya da seramik parçası ile kapatıldığı ve gömme çukurunun etrafının bazen seramik parçaları bazen ufak taş ya da taş levhalarla çevrelendikleri görülmektedir.

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında Nevali Çori'de üç çömlek mezar (*Mısır, 1992: 201-202*), Lidar Höyük'te F/G 33/34 no.lu açmada çömlek mezarlar, Samsat'ta 17 çömlek mezar açığa çıkarılmıştır (*Özgüç, 1988: 294*). Titriş Höyük aşağı şehirde 96.78, 96.66, 96.67, 91.25, 91.26 ve 91.27 no.lu (*Laneri, 2004: 247, 250, şek., 16, 19*) altı çömlek mezar tespit edilmiştir (*Şekil 21a*). 91.27 no.lu çömlek mezarın ağız düz bir kireçtaşı ile kapatılmıştır (*Honça ve Algaze, 1998: 109*). Aşağı şehirde bir evin odasında yer alan taş sanduka mezarın etrafında ağızları düz taşla örtülmüş mutfak kapları içinde bebek mezarlarından söz edilmiş, ancak adedi belirtilmemiştir.

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Horum Höyük'te altı çömlek mezar saptanmıştır (*Tibet vd., 2001: 140, res.3,4*). Hacinebi Höyük'teki güney mezarlık alanında bebeklerin gömüldüğü dört çömlek mezar bulunmuştur (*Stein, 1998: 184*). Birecik ETÇ Mezarlığı'nda açığa çıkarılan 13 çömlek mezardan bazılarının ağızları düz bir taş ya da çömlek parçası ile kapatılmış ve taş levhalarla çevrelenmiştir (*Sertok, 2003: 53-55*). Zeytinli Bahçe'de biri ağız ve boyun kısmı kerpiç çamur ile sıvalı olan iki çömlek mezar ortaya çıkarılmıştır (*Frangipane ve Bucak, 2001: 115; Frangipane vd., 2004: 41; Frangipane, 2007: 132*). Mezraa Höyük'te bulunan üç çömlek mezardan birinin ağzının bir çanakla kapatıldığı bildirilmiştir (*Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: 175-176*). Gre Virike'de biri 28 cm çapında ve 29.4 cm yüksekliğinde ağız kısmı yassı bir taş ile kapatılmış, diğeri 37.2 cm yüksekliğinde ve 36.2 cm genişliğinde 70x40 cm boyutlarında bir kireçtaşı kapağa sahip olan, öteki 64.4 cm çapında ve 1.3 m yüksekliğinde olan üç çömlek mezar

bulunmuştur (Ökse 2006b: 10-11). Şaraga'da bir çömlek mezar saptanmıştır (Sertok ve Kulakoğlu, 2001:453-456). Karkamış'ta bazılarının ağız kısımları çömlek parçaları ya da ayaklı kadehler ile kapatılmış olan 13 çömlek mezar ortaya çıkarılmıştır (Woolley ve Barnett, 1952: 214-219; Ensert, 1995: 103).

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Jerablus Tahtani'de ağız kısmı bir çömlek parçası ile örtülmüş olan iki çömlek mezara rastlanmıştır (Peltenburg, 1996: 70; 1999a: 100; 2007a: 254). Shiyukh Tahtani'de iki (Falsone ve Sconzo, 2012: 175-176), Shiyukh Fawqani'de iki (Capet ve Canci, 2005: 1111), Qara Quzaq'ta iki çömlek mezar (Del Olmo Lete vd., 2001:137-138) açığa çıkarılmıştır. Tabqa Baraj Gölü dolum alanında kalan Tell es-Sweyhat'ta bir çömlek mezar (Wilkinson, 2004: 80; Holland, 2006: 74,147), Hadidi'de iki çömlek mezar bulunmuştur (Dornemann, 1978b: 138).

3.2.3.2. Küp Mezarlar

Küp mezarlar hem yerleşim içinde hem de yerleşim dışı mezarlık alanlarında tespit edilmiştir. Küpler, mezar çukurlarının içine genel olarak yatay, bazen de dikey olarak yerleştirilmiştir. Ağızları ölü içine yerleştirildikten sonra bir kap ya da seramik parçasıyla kapatılmıştır. Bazı küp mezarların etrafı çakıl taşlarıyla olasılıkla destek işlevi için çevrelenmiştir. Genellikle tekli gömmelerin görüldüğü küp mezarlara çoğunlukla büyük yaşta çocuklar ve erişkinler gömülmüştür.

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında kalan Hassek Höyük'te ağız kısımları çoğunlukla büyük seramik parçaları ile kapatılmış 154 küp mezar açığa çıkarılmıştır (Behm-Blancke, 1981: 105; 1984: 56-59). Nevali Çori'de bir (Mısır, 1992: 201), Samsat'ta da altı küp mezar kazılmıştır (Özgüç, 1988: 294). Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında Gre Virike'de çevresi kireçtaşlarıyla doldurulmuş 1.10 m. yüksekliğinde 0.61 m. çapında olan bir küp mezar (Ökse, 2006b: 12-13), Karkamış'ta da yedi küp mezar ortaya çıkarılmıştır (Woolley ve Barnett, 1952: 214-219; Ensert, 1995: 103). Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Jerablus Tahtani'de beş (Peltenburg, 1995: 14,25; 1996: 71; Peltenburg vd., 2000: 71-73), Shiyukh Tahtani'de iki küp mezar tespit edilmiştir (Falsone ve Sconzo, 2012: 175-176). Tabqa Baraj Gölü dolum alanında Tell Selenkahiye'de küp mezarların kaydedildiği belirtilmiş, ancak sayıları hakkındaki bilgiye ulaşılamamıştır (Van Loon, 2001: 166-191).

3.2.3.3. Larnax Mezarlar

Ölünün tekne biçiminde oval tasarlanmış olan pişmiş toprak kaplara yerleştirilmesi ile oluşan bir tiptir. Çalışma bölgemizde bu tip mezarlar sadece Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolun alanında iki merkezde, Tabqa Baraj Gölü dolun alanında Tell Bi'a'da açığa çıkarılmıştır.

Karkamış Baraj Gölü dolun alanında kalan Gre Virike'de kaydedilen larnax mezar kuyu mezarın içinde açığa çıkmış (*Şekil 15*) (*Ökse, 2001b: 270-272*), Karkamış'taki larnax mezarın ise başka bir mezarla bağlantısı bulunmamıştır (*Woolley ve Barnett, 1952: 222, fig., 56b; Ökse, 2006b: 15*).

3.2.4. Toprak Mezarlar

Yerleşim içi mezar ve yerleşim dışı mezarlık alanlarında açığa çıkan toprak mezarlar toprağa açılan çukurun ölüyü gömme işleminden sonra üzerinin kapatılması şeklinde oluşan tiplerdir (*Ensert, 1995: 143*). Çalışma bölgesinde çukur mezar olarak adlandırılan ve ayrıca farklı yapısal özellik göstermeyen bazı mezarlar bu grup içerisinde değerlendirilmiştir. Bu mezarlara genellikle tekli gömmeler yapılmasına karşın bazen birden fazla gömme içeren örnekler de görülmektedir. Düzensiz, oval, elips, dikdörtgen, kare planlı olarak ortaya çıkarılan mezarlar, üst örtüsünün malzemesine göre sınıflandırılmaktadırlar. Yerleşimin içinde bulunduğu çevre koşullarına göre seçilen mezarın üst örtüsü toprak, taş veya kerpiçten oluşmaktadır. Basit toprak mezarlara ölüler sağ veya sol taraflarına hoker pozisyonda gömülmüşlerdir.

Atatürk Baraj Gölü dolun alanında yer alan Gritille'de bir basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır (*Ellis, 1983: 119*). Nevali Çori'de kaydedilmiş olan çukur mezar bu grupta değerlendirilmiştir (*Mısır, 1992: 201-202*). Lidar Höyük'te basit toprak mezarların ortaya çıkarıldığına ilişkin bilgilere rağmen bu mezarlar hakkında detaylı bir veriye ulaşılamamıştır (*Hauptmann, 1982b: 96*). Samsat Höyük'te üç adet basit toprak mezar açığa çıkarılmıştır (*Özgüç, 1986: 221*). Hayaz Höyük'te yuvarlak mezar çukuru olarak kaydedilen mezar bu grupta değerlendirilmiştir (*Roodenberg, 1982: 29*). Titriş Höyük'te merkezde, dış şehirde ve aşağı şehirde 21 basit toprak mezar kaydedilmiştir (*Honça ve Algaze, 1998: 107-109*).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Tilbeş Höyük'te bir basit mezar (*Fuensanta vd., 2000a: 87*), Hacinebi Höyük'teki güney mezarlık alanında ise kerpiç ile sıvanmış olan iki basit toprak mezar bulunmuştur (*Stein, 1998: 184*). Gre Virike'de biri dairesel 0.30 m. çapında diğeri 0.80 x 0.40 m boyutlarında çukur olarak kaydedilmiş olan iki adet toprak mezar açığa çıkarılmıştır (*Ökse, 2006b: 4, fig.,2*). Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Jerablus Tahtani'de, T.2618 no.lu mezar gibi çukur mezarlarda görülmektedir (*Peltenburg vd., 2000: 71; Peltenburg, 2007a: 254*).

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında Shamseddin A ve C mezarlığında basit toprak mezarlar bulunmaktadır. A mezarlığında kayıt altına alınan basit toprak mezarlar taştan kapaklara sahipken, C mezarlığında taş kapaklara rastlanmamıştır (*Meyer, 1991:99, 158*). Tawi'de bulunan 16 basit toprak mezarın hemen hepsi yüzeye yakın olduklarından, mezarların örtü biçimi hakkında bir bilgi edinilememiştir. İyi korunmuş 6 mezar iki ya da üç kireçtaşı ile örtülmüştür. (*Orthmann, 1979: 101; Kampschulte ve Orthmann, 1984: 63-75, 78-91*). Güney Habuba Kabira'da bir basit toprak mezar bulunmuştur (*Heinrich, 1973*). Halawa B çevresinde kuyu girişli mezar yapılarının kaydedildiği alanlarda bu tip mezarların varlığından söz edilmekle birlikte, tam sayıları belirtilmemiştir (*Orthmann, 1981: 55-57*).

3.2.5. Kuyu Mezarlar

Yapısal olarak toprağa açılan derin bir çukurun duvarla çevrelenmesi ve mezar zemininin toprak olarak bırakıldığı mezar biçimidir (*Ökse 2006b: 14-15*). Çalışma bölgesinde üç yerleşimde karşımıza çıkmaktadır.

Bu tip mezarlar Atatürk ve Tabqa Baraj Gölü dolum alanlarında saptanmamıştır. Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Gre Virike'de J9 açmasının güneybatı kesiminde açığa çıkarılan kuyu mezarın ovale yakın yuvarlak mezar çukuru 70 cm derinlikte, 120x95 cm. boyutlarda ve toprak tabanlıdır (*Ökse ve Bucak, 2000: 193-194*). Kenarları dört sıra iri kireçtaşı levha ile örülmüş ve aynı malzemeyle örtülmüştür. Karkamış'ta açığa çıkarılan dairesel sanduka mezar olarak kaydedilen mezar, yapısal özelliklerinden dolayı bu grupta değerlendirilmiştir (*Woolley ve Barnett, 1952: 222, fig., 56b; Ökse, 2006b: 15*) Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Jerablus Tahtani'de kaydedilen oval mezar kuyu mezara örnek teşkil etmektedir (*Peltenburg vd., 1997: 7, fig., 7*). Shiyukh Tahtani'de T.107 no.lu mezar

bu grup içinde değerlendirilmiştir (<http://www1.unipa.it/falsonne/en/TST08en.pdf>).

3.2.6. Tümüls

Çalışma bölgesinde bu tip mezarlar Tishrin Baraj Gölü dolum alanında bir Tabqa Baraj Gölü dolum alanında bir merkezde olmak üzere iki merkezde açığa çıkarılmıştır.

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Kuzey Banat'ta, Beyaz Anıt B olarak adlandırılan mezar bu tür içinde değerlendirilmektedir (*Şekil 22*) (*McClellan ve Porter, 2016: 107; Cooper, 2007: 131*). Bu yapıların çapı yaklaşık 100 m iken, yükseklikleri 20 m civarındadır. Dış yüzeyi yatay oluklu bantlarla inşa edilmiş olup, üzeri beyaz kil ile sıvanmıştır. Bazı insan ve hayvan kemikleri tümülüsün eğimli kesimlerindeki marn tabakasında ele geçmiştir.

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında değerlendirilen Abu Hamad'da Z alanında üzeri taşlarla kaplı iki kuyulu taştan inşa edilmiş iki odalı bir tümülüs (*Şekil 23*) (*Falb vd., 2005: 55-74*), E alanında beş tümülüs (*Falb vd., 2005: 30-37*), J alanında iki tümülüs (*Falb vd., 2005: 30-37*), M alanında bir tümülüs (*Falb vd., 2005: 46-51*) ortaya çıkarılmıştır.

3.2.7. Değerlendirme

Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binde çeşitli mezar biçimleri görülmektedir (*Tablo 4*). Üç alt tipe ayrılan oda mezarlardan kaya oyma mezarlar 9 merkezde belirlenmiş, bu merkezlerin çoğunlukla Tabqa Baraj Gölü dolum alanında oldukları tespit edilmiştir. Yeraltı oda mezarlar 12 merkezde tespit edilmiş olup, bunların üçü Atatürk, biri Birecik-Karkamış, dördü Tishrin ve dördü Tabqa Baraj Gölü dolum alanlarında yer almaktadır. Yerüstü oda mezar tipi ise sadece iki yerleşimde saptanmıştır. Bunlardan biri Birecik-Karkamış, diğeri Tabqa Baraj Gölü dolum alanındadır.

Sanduka mezarlar taş ve kerpiç olarak iki türde ele alınmış ve 17 merkezde görülmüştür. Bu merkezlerden sadece üçünde kerpiç sanduka mezar tipi bulunmuştur. Sanduka mezarların Atatürk ve Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanlarında

yoğunlaştıkları görülmekte iken, Tabqa Baraj Gölü dolum alanında dokuz yerleşim içinden sadece ikisinde görülmektedir.

Pişmiş toprak kap mezarlar arasında çömlek tipi mezarlar 15 merkezde kaydedilmiş olup, Atatürk ve Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanlarında yoğunlaşmıştır. Küp mezarlar da 12 merkezde kaydedilmiştir. Larnax mezarlar üç merkezde işaretlenmiştir. Bunlardan ikisi Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında yer alan Gre Virike (*Şekil 15*) ve Karkamış'ta, diğeri Tabqa Baraj Gölü dolum alanında Tell Bi'a'da (*Şekil 16*) kaydedilmiştir.

Toprak mezarlar 17 merkezde işaretlenmiştir. Nevali Çori, Hayaz Höyük, Shameddin, Tawi ve Tell Halawa'daki çukur mezar olarak kaydedilen bazı mezarlar, yapım tarzı açısından farklı nitelikte olmadıklarından toprak mezar olarak değerlendirilmiştir. Bu tipin Atatürk ve Tabqa Baraj Gölü dolum alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

Kuyu mezarlar sadece üç merkezde saptanmıştır. Bunlardan ikisi Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında yer alan Gre Virike (*Şekil 15*) ve Karkamış'ta, diğeri de Tishrin Baraj Gölü dolum alanında Tell Banat'ta (*Şekil 16*) işaretlenmiştir.

Tümülüsler, Tishrin Baraj Gölü dolum alanında Tell Banat'ta (Kuzey Banat) ve Tabqa Baraj Gölü dolum alanında değerlendirilen Abu Hamad'da olmak üzere, çalışma bölgesinde toplamda iki merkezde açığa çıkarılmıştır (*Şekil 22, 23*).

Baraj Gölü Dolum Alanları		OM			SM		PTKM			T	K	T
		kom	yeom	yüo	tsm	ksm	Çm	Km	Lm	O	U	Ü
Atatürk Barajı	Hassek Höyük				X			X				
	Gritille					X				X		
	Nevali Çori				X		X	X		X		
	Lidar Höyük		X		X		X			X		
	Samsat						X	X		X		
	Hayaz Höyük		X		X					X		
	Titriş Höyük		X		X		X	X		X		
Birecik-Karkamış Barajı	Horum Höyük				X		X					
	Tilbeş Höyük	X										
	Hacinebi				X		X			X		
	Birecik ETÇ Mezarlığı				X		X					
	Zeytinli Bahçe						X					
	Mezraa Höyük				X		X					
	Gre Virike		X	X	X	X	X	X	X		X	
	Şaraga Höyük				X		X					
	Karkamış				X				X			
	Tishrin Barajı	Jerablus Tahtani		X		X		X	X		X	
Shiyukh Fawqani							X			X		
Shiyukh Tahtani							X	X		X	X	
Tell Ahmar			X		X	X	X					
Qara Quzaq					X			X				
Tell Banat		X	X									X
Tabqa Barajı	Tell es-Sweyhat	X					X					
	Tell Hadidi	X	X				X					
	Shamseddin	X	X		X							
	Tell el-Abd	X			X							
	Tell Munbaqa		X							X		
	Tell Habuba Kabira		X							X		
	Tawi	X	X		X					X		
	Tell Halawa	X								X		
	T. Selenkahiye	X						X		X		
	Wreide	X										
	Tell Bi'a	X	X	X			X			X		
	Abu Hamad				X					X		
	Terga		X	X						X		

Tablo 4: Mezar Biçimlerinin Dağılımı; OM: Oda Mezar, kom: Kaya Oyma Mezar, yeom: Yeraltı Oda Mezar, yüo: Yerüstü Oda Mezar, SM: Sanduka Mezar, tsm: Taş Sanduka Mezarlar, ksm: Kerpiç Sanduka Mezarlar, PTKM: Pişmiş Toprak Kap Mezarlar, Çm: Çömlek Mezar, Km: Küp

3.3. GÖMME BİÇİMLERİ

Ölü gömme uygulamaları bir toplumun toplumsal örgütlenme, inanç ve kültür yapısı ile ilişkili birtakım veriler elde etmemizi sağlarken, bu anlamda bu uygulamaların bazılarının diğer uygulamalara oranla daha belirleyici oldukları düşünülmektedir. Ölünün gömülme biçimi tüm toplumlar açısından ele alındığında geçmişten günümüze ceset gömme (inhumasyon) biçimindedir. Ceset gömme ölünün bir bütün olarak gömülmesini ifade etmektedir (Akyurt, 2014: 5).

İncelenen mezar ve/veya mezarlık alanlarından elde edilen veriler ışığında, Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binde ölümler ceset halinde gömülmüştür.

3.3.1. Yatırılış Biçimi

Ölümlerin mezarlara hoker, yarı hoker ya da dorsal olmak üzere çeşitli biçimlerde yatırıldıkları bilinmektedir. Dorsal yatırılış, bireyin sırt üstü uzandığı, bacaklarının birbirinin yanında düz uzatıldığı ve kollarının bedeninin iki yanında, bedene paralel olarak yerleştirildiği yatırılış biçimidir (Ensert, 1995: 6). Hoker yatırılış tarzı ise büzülerek, ana rahmindeki cenin pozisyonunda ölünün mezara yatırılışını ifade eder. Almanca'da "hocken" fiili "çömelmek" anlamında kullanılır⁹. İskeletlerin bacaklarının dizlerden bükülerek yatırılması da çömelerek oturmaya benzetilerek bu yatırılış biçimine "Hoker" adı verilmiştir. Türkçe'de çömelme işlemi ayakların üzerinde gerçekleşen bir davranışı ifade ettiğinden, yatırılmış bireyler için "çömelmiş biçimde" yerine "büzülme" fiili kullanılmıştır. Hoker gömme biçimi iskeletin büzülme açısına göre "Yarı Hoker" veya "Açık Hoker" ile "Kapalı Hoker" veya "Tam Hoker" biçiminde tanımlanmaktadır (Ensert, 1995: 6). "Yarı Hoker" veya "Açık Hoker" olarak adlandırılan yatırılış biçiminde bireyin üst gövdesi yan veya sırt üstü yatırılırken, bacakları dizlerinden bükülerek yerleştirilmektedir. "Kapalı Hoker" veya "Tam Hoker" biçimindeki yatırılış ise küp içerisine yatırılan bireylerde bacakların, dizlerin karna çekilerek yerleştirilmesidir. Bu çalışmada "hoker" terimi tercih edilmiştir. Elimizdeki bilgiler bu tiplerin hangi nedenlerle tercih edildiklerine dönük yargıya varmamızda yeterli değildir. Buna karşın pişmiş toprak kap mezarlara ölünün hoker biçiminde gömülmesinin tercih edilmesinin nedeni mezarın boyutu göz önüne

⁹ Knaur-Das deutsche Wörter-buch, 1985: 494

alındığında anlaşılır olmaktadır. Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binde ölümler, Lidar Höyük (*Şekil 3b*) ve Hacinebi'deki bazı mezarlarda dorsal biçimli yatırılmış olması dışında genellikle hoker ya da yarı hoker pozisyonda gömülmüşlerdir.

3.3.2. Birey Sayısı

MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası'nda şu ana kadar yapılan çalışmalar ışığında ölümlerin çeşitli tipte mezarlara çeşitli sayılarda gömüldükleri görülmektedir. Bu başlık altında gömmeler, birey sayılarına göre tekli, ikili ve çoklu biçiminde ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Çoklu gömmeler üç ve üzeri birey sayısına sahip olan gömmeleri ifade etmektedir. Bununla birlikte, her başlığı kapsayan mezar ya da mezarlık alana sahip olan merkezler 2. bölümde anlatıldığından bu bölümde sadece yerleşim isimleri ile hangi gömme biçiminin hangi yerleşimde görüldüğüne değinilmiş ve konuyla ilgili hazırlanan tablo aşağıda verilmiştir (*Tablo 5*).

Baraj Gölü Dolum Alanları		Tekli Gömme	İkili Gömme	Çoklu Gömme
Atatürk	Hasek Höyük	X		
	Gritille	X	X	
	Nevali Çori	X		X
	Lidar Höyük	X	X	X
	Samsat	X	X	
	Hayaz Höyük	X		
	Titriş Höyük	X	X	X
Birecik-Karkamış	Horum Höyük	X		
	Tilbeş Höyük	X		X
	Hacinebi	X		
	Birecik ETÇ Mezarlığı	X		X
	Zeytinli Bahçe	X		
	Mezraa Höyük	X		
	Gre Virike	X	X	X
	Şaraga Höyük	X		
	Karkamış	X		X
Tishrin	Jerablus Tahtani	X		X
	Shiyukh Fawqani	X		X
	Tell Shiyukh Tahtani	X	X	X
	Tell Ahmar	X	X	X
	Qara Quzaq	X	X	
	Tell Banat	X	X	X
Tabqa	Tell es-Sweyhat	X		
	Tell Hadidi	X	X	X
	Shamseddin	X		X
	Tell el-Abd	X	X	
	Tell Munbaqa	X		
	Habuba Kabira	X	X	
	Tawi	X	X	
	Tell Halawa		X	X
	Tell Selenkahiye	X	X	X
	Wreide			X
	Tell Bi'a	X	X	X
	Abu Hamad		X	
	Terqa	X		X

Tablo 5: Tekli, İkili ve Çoklu Gömme Biçimlerinin Orta Fırat Havzası'ndaki Dağılımı

3.3.2.1. Tekli Gömme

Bu başlık altında bir bireyi içeren mezarların görüldüğü merkezler saptanmıştır. Atatürk Baraj Gölü dolum alanında yer alan Hasek Höyük, Gritille,

Nevali Çori, Samsat, Hayaz Höyük ve Titriş Höyük'te açığa çıkarılan çoğunlukla basit toprak mezarlar ve kap mezarlarda tekli gömmelere rastlanmıştır (*Behm-Blancke, 1985: 89; Ellis, 1983: 119; Mısır, 1992: 202; Özgüç, 1988: 292; Roodenberg, 1982: 29-30; Honça ve Algaze, 1998: 107*). Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında yer alan Horum Höyük, Hacinebi Höyük, Birecik ETÇ Mezarlığı, Gre Virike, Zeytinli Bahçe, Mezraa Höyük, Şaraga ve Karkamış'ta tekli gömmeler söz konusudur (*Marro vd., 1999: 291; Sertok ve Ergeç, 1999: 90-94; Ökse ve Bucak, 2000: 193-194; Uysal, 2006: 759; Frangipane, 2007: 132; Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: 175-176; Woolley ve Barnett, 1952: 214-219*).

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında yer alan Jerablus Tahtani, Shiyukh Fawqani, Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar, Qara Quzaq ve Tell Banat'ta tekli gömmeler görülmektedir (*Peltenburg, 2016b: 133 ;Capet ve Canci, 2005:1111; Sconzo, 2007a: 268; Falsone ve Sconzo, 2012: 167; Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: 96-119; Valdés, 1999: 120; Porter, 2000: 362-363*). Tabqa Baraj Gölü dolum alanında yer alan Tell es-Sweyhat, Tell Munbaqa, Halawa B, Tell Selenkahiye, Tawi, Habuba Kabira ve Tell Bi'a'da tekli gömme biçimi uygulanmıştır (*Wilkinson, 2004: 80; Holland, 2006: 74,147; Czichon ve Werner, 1998: 18-21; 2008: 20-26; Orthmann, 1981:53-54; Kunter ve Wahl, 1981: 77-82; Van Loon, 2001: 166-191; Kampschulte ve Orthmann, 1984: 63-75, 78-91; Heinrich, 1973: 33; Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*).

3.3.2.2. İkili Gömme

Bu başlık altında iki bireyi içeren mezarların görüldüğü merkezler saptanmıştır. Atatürk Baraj Gölü dolum alanında yer alan Gritille, Lidar Höyük, Samsat ve Titriş Höyük'te ikili gömmeler görülmektedir (*Ellis, 1983: 119; Carter ve Parker, 1995: 108; Backofen, 1988: 193-194; Özgüç, 1988: 292; Honça ve Algaze, 1998: 107-108; Laneri, 2011b: 47*). Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında yer alan Gre Virike'de ikili gömmeler yapılmıştır (*Ökse, 2006: 5-6; Uysal, 2006: 759*). Tishrin Baraj Gölü dolum alanında yer alan Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar, Tell Banat'ta ikili gömmelerin yapıldığı görülmektedir (*Sconzo, 2007a: 280; Falsone ve Sconzo, 2012: 167; Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: 96-119; Porter, 2000: 362-363; 2002a:18*). Tabqa Baraj Gölü dolum alanında yer alan Tell Hadidi, Tell el-Abd,

Tawi, Habuba Kabira, Tell Halawa ve Tell Selenkahiye ve Tell Bi'a'da ikili gömmeler görülmektedir (*Dornemann, 1979: 116-118; Bounni, 1979: 55; Kampschulte ve Orthmann, 1984: 63-75, 78-91; Heinrich, 1973: 33 Orthmann, 1981: 54; Van Loon, 1975: 21-23; 2001: 192-197; Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*).

3.3.2.3. Çoklu Gömme

Bu başlık altında üç ve üçün üzerindeki sayıda bireyi içeren mezarların görüldüğü merkezler saptanmıştır. Atatürk Baraj Gölü dolum alanında yer alan Lidar Höyük, Hayaz Höyük (*Şekil 4c*) ve Titriş Höyük'te (*Şekil 24*) çoklu gömme uygulanmıştır (*Hauptmann, 1982b: 96-97; Carter ve Parker, 1995: 108; Backofen, 1988: 191-194; Roodenberg, 1979; Algaze vd., 2001: 69-70; Laneri, 2007a: 250*). Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında yer alan Tilbeş Höyük, Birecik ETÇ Mezarlığı, Gre Virike ve Karkamış'ta çoklu gömme uygulanmıştır (*Fuensanta vd., 2000a: 87; Sertok ve Ergeç, 1999: 90-94; Ökse, 2005c, Woolley ve Barnett, 1952: 218*). Tishrin Baraj Gölü dolum alanında yer alan Jerablus Tahtani, Shiyukh Fawqani, Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar ve Tell Banat'ta çoklu gömmeler görülmektedir (*Peltenburg, 2016b: 133; Capet ve Canci, 2005: 1111; Sconzo, 2007a: 280; Baccarin, 2012: 142; Porter, 2000: 362-363; 2002a: 18; Wilhelm, 2006: 364-365*). Tabqa Baraj Gölü dolum alanında yer alan Tell Hadidi, Tell Halawa A ve B, Tell Selenkahiye, Wreide ve Tell Bi'a'da çoklu gömmeler görülmektedir (*Dornemann, 1979: 118; Orthmann, 1981: 53-59; Kunter ve Wahl, 1981:77-82; Orthmann ve Rova, 1991: 9-10; Van Loon, 1973: 146; Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*).

3.3.3. Yatırılış Yönleri

Bu başlık altında Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binde ölümün yönlerle olan ilişkisi iskeletin, yüzün ve mezarın yönlendirilmesi üzerinden araştırılmıştır. Bu bağlamda ölümün coğrafya ve iklimle olan ilişkisi değerlendirilmiştir. İskeletin sağına ya da soluna yatırılışının nedenleri hakkında kesin sonuçlara ulaşmak olanaksızdır. Buna karşın yüzün ya da mezarın biçimine göre giriş ya da ağız kısmının yönlendirilmesinde tam bir yön birliğinden söz edilemese de çoğunlukla yaklaşık doğu veya doğu yönüyle ilintili olmaları güneşin doğuşuyla paralel bir ilişkiye işaret etmektedir. Toplumların geçmişten günümüze doğayla bütünleşik yaşam biçimleri bu

yorumu pekiştirmekle birlikte bu konuyla ilgili tartışmalar değerlendirme bölümünde yapılacaktır (Bkz. Böl. 4.5.2).

3.3.3.1. İskeletin Yönü

Çalışma bölgesinde iskeletler çeşitli mezarlarda genellikle doğu-batı ya da kuzey-güney yönlerinde yatırılmış olmalarına karşın tüm bölgeler için tam bir yön birliğinden söz etmek olası değildir.

Atatürk Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Hassek Höyük'teki yerleşim içi mezarlarda iskeletlere ait kemikler oldukça kötü durumda olmasına rağmen yatırılış biçimlerinin takip edilebileceği bazı iyi durumda olan küp mezarlarda ölümler, doğu-batı yönünde yatırılmıştır (*Behm-Blancke, 1984: 57*). Hassek Höyük'teki 12 no.lu sanduka mezarda ki iskelet yaklaşık olarak doğu-batı yönünde yatırılmıştır (*Şekil 3a*) (*Behm-Blancke, 1984: şek. 7*). Lidar Höyük'te ki oda mezarda bulunan iskeletin yaklaşık güneydoğu-kuzeybatı yönünde yatırıldığı (*Hauptmann, 1983b: res. 10*), 97 ve 172 no.lu mezarlardaki iskeletlerin yönünün ise yaklaşık kuzey-güney yönünde olduğu yayınlanan fotoğraflardan anlaşılmaktadır (*Kaschau, 1999: 164*). Samsat Höyük'te 3 no.lu mezardaki iskelet doğu-batı yönünde yatırılmıştır (*Özgüç, 2009: 75, res., 329*). Titriş Höyükteki 93.41 no.lu sanduka mezardaki iskelet doğu batı yönünde yatırılmıştır (*Şekil 3c*) (*Laneri, 2004: 236*).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Birecik ETÇ Mezarlığı'ndaki iskeletler doğu-batı yönünde yatırılmışlardır (*Sertok, 2003: 53*). Gre Virike'de kuyu mezardaki iki iskelet kuzey-güney yönünde, Larnax mezardaki iskelet ise doğu-batı yönünde yatırılmıştır (*Ökse, 2006b: 14-16*). Karkamış'ta açığa çıkarılan 10, 16 ve 17 no.lu mezarlardaki iskeletlerin kafatasları doğudadır (*Woolley ve Barnett, 1952: 215-217*). Tishrin Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Tell Ahmar'da oda mezardaki iskeletlerin ikisi de doğu-batı yönünde yatırılmıştır (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: şek. 28*). Tell Banat'ta gömme çukuru ya da herhangi bir sandukanın bulunmadığı alandan gelen iskeletlerden üçü de (C.135, C.136, C.137) kuzey-güney yönde yatırılmıştır (*Porter, 2002a:18, fig.2*).

Tabqa Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Tawi'de erişkin erkek ve kadınların gömülmüş olduğu 63, 64, 65 ve 67, 68 numaralı sanduka mezarlarda 2 kadın, 2 erkek

ve 3 yaşındaki bir çocuk doğu-batı yönünde yatırılmışlardır (*Kampshulte ve Orthmann, 1984: 80-91*). Tawi'de ki 25 no.lu toprak mezardaki iskelet kuzeybatı-güneydoğu yönünde yatırılmıştır (*Kampshulte ve Orthmann, 1984: şek., 15*). Wreide'de ki 54 no.lu kaya oyma oda mezardaki iskeletin yaklaşık doğu-batı yönünde ve 66 no.lu kaya oyma oda mezardaki iskeletin ise kuzeybatı-güneydoğu yönünde yatırıldıkları yayınlanan fotoğraflarından anlaşılmaktadır (*Orthmann ve Rova, 1991: şek., 7, 9*).

3.3.3.2. Yüzün Yönü

Çalışma bölgesinde açığa çıkarılan mezarlardaki iskeletlerin yüzünün hangi yöne baktığı ve bunlarla ilgili bir yön birliğinin bulunup bulunmadığı durumu, bu başlık altında araştırılmıştır.

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında kalan Hassek Höyük'teki 12 no.lu sanduka mezardaki iskeletin yüzünün yaklaşık olarak kuzeye baktığı yayınlanan fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Şekil 3a*) (*Behm-Blancke 1984: şek., 7*). Gritille'de açığa çıkarılan sanduka mezardaki iki iskeletin yüzleri birbirine bakmaktadır (*Ellis, 1983: 119*). Lidar Höyük'te oda mezarda bulunan iskeletin yüzünün yaklaşık kuzeybatıya baktığı yayınlanan fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Hauptmann, 1983: res., 10*). 172 no.lu iskeletin yüzünün yaklaşık doğuya ve 196 no.lu mezarlardaki iskeletin yüzünün yaklaşık güneye baktığı yayınlanan fotoğraflardan anlaşılmaktadır (*Kaschau, 1999: 164-165*). Samsat'ta 1 no.lu toprak mezarın (*Özgüç, 2009: res., 360*) yayınlanan fotoğrafından, iskeletin yüzünün güneye baktığı, f/16 alanındaki toprak mezardaki iskeletin (*Özgüç, 1999: res., 345*) yüzünün kuzeye baktığı anlaşılmaktadır. Titriş Höyük'teki 93.41 no.lu sanduka mezardaki iskeletin yüzü güneye dönüktür (*Şekil 3c*) (*Laneri, 2004: 236*).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Gre Virike'de kuyu mezardaki iki iskeletin başı güneyde, larnax mezardaki iskeletin başı batıdadır (*Ökse, 2006b: 14-16*). Karkamış'ta açığa çıkarılan 9 no.lu mezardaki iskeletin yüzü batıya, 31 no.lu mezardaki iskeletin yüzü kuzeydoğuya yönlendirilmiştir (*Woolley ve Barnett, 1952: 216, fig., 85*).

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Tell Ahmar'da oda mezardaki iskeletlerin ikisinin de yüzünün güneye baktığı fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: şek., 28*)

Tell Banat'ta gömme çukuru ya da herhangi bir sandukanın bulunmadığı alandan gelen üç iskeletten ikisinin kafatası kemiklerindeki deformasyon nedeniyle yüzün yönü anlaşılamamaktadır. Buna karşın C 137 no.lu iskeletin yüzünün yaklaşık olarak kuzeydoğuya baktığı fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Porter, 2002a: 18, fig.2*).

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında kalan Tell es-Sweyhat'daki 5 no.lu mezardaki iskeletlerden birinin yüzünün güneye baktığı fotoğraftan anlaşılmaktadır. Halawa'da 123 no.lu mezarda genç erkek bireyin yüzü güneye bakmaktadır (*Orthmann, 1981: 54-57*). 70 no.lu mezardaki iki iskeletin ise yüzleri güneybatıya bakmaktadır. Tawi'deki 25 no.lu toprak mezardaki iskeletin yüzünün yaklaşık güneybatıya, 65 no.lu toprak mezardaki iskeletin yüzünün kuzeye baktığı yayınlanan fotoğraflardan anlaşılmaktadır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: şek., 15, 22*). 67 no.lu sanduka mezardaki iskeletin yüzü güneye bakmaktadır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984:80-91, şek., 25*). Wreide'de 54 ve 66 no.lu kaya oyma oda mezarların yayınlanan fotoğraflarından her birindeki birer iskeletin yüzünün güneye baktığı anlaşılmaktadır (*Orthmann ve Rova, 1991: şek., 3, 9*).

3.3.3.3. Mezar Girişi Yönü

Genel anlamda mezarların giriş yönlerinin araştırıldığı bu başlık altında oda mezarların girişleri ile pişmiş toprak kap mezarların ağızlarının yönlendirilişinde bir yön birliğinin bulunup bulunmadığı araştırılmıştır.

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında kalan Hassek Höyük'teki yerleşim içi 60 küp mezarın ağız kısmı doğuya ve mezarlık alanındaki 94 küp mezarın ağız kısmı ise doğu ve güneydoğuya yönlendirilmiştir (*Behm-Blancke, 1984: res., 9*). Lidar Höyük'teki oda mezara yaklaşık olarak güneyden girilmektedir (*Hauptmann, 1983: res., 10*). 9 no.lu çömlek mezarın ağzının yaklaşık güneybatıya yönlendirildiği yayınlanan fotoğraflardan anlaşılmaktadır (*Kaschau, 1999: 164*). Hayaz Höyük'te açığa çıkarılan oda mezarın girişi doğudadır (*Şekil 4c*) (*Roodenberg, 1982: 28*). Titriş Höyük'teki 96.73 no.lu oda mezara giriş batı yönünden sağlanırken (*Şekil 4a*), 94.56

no.lu oda mezarın girişi ise doğu yönündedir (*Honça ve Algaze, 1998: 136; Laneri, 2004: 242, şek., 12*).

Birecik-Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Gre Virike’de oval kireçtaşı oda mezarın girişi güneyde, K9 açmasındaki oda mezarın girişi doğuda, çömlek mezarın ağzı batıdadır (*Ökse, 2006: 14-16*). Karkamış’ta 1 no.lu sanduka mezar kuzeydoğu-güneybatı ve 2 no.lu sanduka mezar kuzeybatı-güneydoğu doğrultusundadır. 4 ve 5 no.lu sanduka mezarlar ise kuzey-güney yönündedir (*Woolley ve Barnett, 1952: 214-219; Orthmann, 1979:101*).

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Jerablus Tahtani’deki T.302 no.lu oda mezarın girişi batıdadır (*Şekil 7*) (*Peltenburg, 2007a: 230-231*). Tell Ahmar’daki oda mezarın girişi batıdadır (*Thureau-Dangin ve Dunand, 1936: şek., 28*) (*Şekil 8*). Tell Banat’taki 7. no.lu oda mezar kompleksinde merkezi A ve B odalarının dromoslu girişi yaklaşık olarak doğudadır (*Şekil 9*) (*Porter, 2002a: 18, fig., 7*). (Kuzey Banat) 2 no.lu kuyu girişli oda mezarın girişinin güneyde olduğu fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Porter, 2002b: 164*).

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında kalan Tell Hadidi’de ki LI oda mezar kompleksinin kuyulu girişinin güneyde olduğu fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Dornemann, 1979: şek., 10*). Tell Munbaqa’da kuzey mezar olarak kaydedilen oda mezarın girişi güneydedir (*Orthmann, 1976: 38*). Shamseddin’deki 40 no.lu kaya oyma oda mezara girişin yaklaşık olarak kuzeydoğudan sağlandığı yayınlanan fotoğraftan anlaşılmaktadır (*Meyer, 1991: şek., 13*). Tawi’deki 6 no.lu mezarın girişi doğudadır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: 13-14*). Tell Halawa’da 21 no.lu oda mezarın girişi kuzeybatıda, 70 no.lu oda mezarın girişi batıda, 2 ve 58 no.lu oda mezarların girişi kuzeybatıda, 35 no.lu mezarın girişi güneydoğuda, 119 no.lu mezarın girişi ise doğudadır (*Orthmann, 1976: 103; Orthmann, 1981: 51-54, lev., 42*).

3.3.5. Değerlendirme

MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası’nda tüm baraj gölü dolum alanlarında ölülerin, tekli, ikili ve çoklu biçimlerde gömüldükleri görülmektedir. Tabqa Baraj Gölü dolum alanında diğer baraj gölü dolum alanlarına göre toplu gömmelerin yoğun olmadığı görülmektedir. Çalışma alanında ortaya çıkarılan mezar ve/veya mezarlık

alanlarından elde edilen veriler ışığında, Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binde ölümlerin genellikle sağ ya da sol taraflarına hoker pozisyonda yatırıldıkları görülmektedir.

Çalışma bölgesinde yayınlanan mezarlardaki iskeletlerin iyi korunmamış olmaları ve iskeletlerle ilgili bilgilerin yüzün yönünü tespit edebilecek düzeyde olmaması gibi nedenler sağlıklı bir sonuca ulaşmayı zorlaştırmıştır. Bunun yanı sıra mevcut veriler ışığında iskeletlerin yüzünün tam anlamıyla bir yön birliği gösterdiğinden söz edilememektedir. Aynı durum iskeletin yatırılış yönü ve mezarların giriş yönleri içinde geçerli olmakla birlikte, düzenli bazı mezarlık alanları üzerinden yapılan analizlerin sonuçlarının inanç biçimi ile olan ilişkisi değerlendirme bölümünde tartışılacaktır (Bkz. Böl. 4.5.2).

3.4. MEZAR EŞYALARI

Çalışmaya konu olan mezarların bazılarında herhangi bir mezar eşyasına rastlanmazken bazı mezarlarda çok sayıda mezar eşyasına rastlanabilmektedir. Mezar eşyaları mezarın altında (genelde küp ve çömlek mezarlar için), yanında ya/ya da içinde olabilmektedir. Mezarın altına ve/veya yanına bırakılan mezar eşyaları mezar dışına bırakılan eşyalar olarak değerlendirilecektir. Mezar eşyaları; mezar içine bırakılanlar ve mezar dışına bırakılanlar olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

3.4.1. Mezar İçine Bırakılan Eşyalar

Mezarların içine bırakılan eşyalar metal, pişmiş toprak, kemik ve taş nesnelere oluşmaktadır. Bunlar içerisinde kaplar, figürinler, silahlar (*Şekil 32-34*) ve süs eşyaları yer almıştır.

Atatürk Barajı

Hasek Höyük batı yamacında açığa çıkarılan ve içinde bir kız çocuğuna ait iskelet bulunan 2 no.lu sanduka mezarda malzemenin iskelet üzerindeki konumu verilmemiştir (*Behm-Blancke, 1981: 105*). Sandukanın içinde bakır bir iğne ile beyaz, yeşilimsi ve kırmızımsı kireç taşından üretilmiş boncuk dizisi ve saydam, damla biçimli taşlar, kireçtaşından üretilmiş yelpaze biçimli pendants ele geçmiştir. Bir kadına ait iyi korunmuş durumda olan 14 no.lu mezarda iskeletin göğüs bölgesinde, birbirine paralel iki adet küre başlı giysi iğnesi ve diğer mezarlardan farklı olarak ortası delik bir damga mühür ele geçmiştir (*Behm-Blancke, 1984: şek. 10: 1*). 70 no.lu

mezara, tunç-kurşun malzemeden yapılmış bir silindir mühür, hayvan bezemeli metal bir amulet ortaya çıkmıştır (*Behm-Blancke, 1987: 79*). Hassek Höyük'teki küp mezarlarda çoğunlukla çark yapımı olan ayaklı kaplar ele geçmiştir (*Behm-Blancke, 1984: 57-58*). Ninive 5 türünde ve saklı astarlı kap türünde kapların yanı sıra kaidesi kırılmış bir ayaklı bardak da mezar eşyası olarak kaydedilmiştir. Bu mezarlarda ele geçen toplam 50 madeni mezar eşyası arasında iğneler, halkalar, bilezik, yassı bir balta, tunç bıçak, bir kurşun topuz başı ve boncuk bulunmaktadır (*Behm-Blancke, 1984:57-58*).

Gritille'de bir erişkin ve bir çocuk iskeletinin bulunduğu sanduka mezarda yetişkin bireyin baş çevresinde deniz kabuğundan bir pandantif ve çocuğun çenesinin yakınlarında kuvarstan üretilmiş bir ok ucu ele geçmiştir (*Ellis, 1983: 119*). Nevali Çori'de açığa çıkarılan sanduka mezardaki kadın iskeletinin yanına mezar eşyası olarak bir kap, tunçtan spiral başlı iğne, yüzük biçimli askı ve kolye bırakılmıştır (*Mısır, 1992: 261-262*). Lidar Höyük'te açığa çıkarılan sanduka mezarlardan ele geçen eşyalar, kireçtaşı ve midye kabuğundan yapılmış pandantifler, boncuklar ve halkalar, taştan yapılmış baltalar, az sayıda tunç iğne ve bileziklerin yanı sıra vazo, kâse, yüksek ayaklı çanaklardan¹⁰ oluşan toplam 29 pişmiş toprak kap bulunmuştur (*Hauptmann, 1982a:18; 1984: 228; 1987: 206*).

Samsat'taki 10 no.lu çömlek mezarda kireçtaşı boncuklar, delinmiş dört hayvan dişi ve kolye taneleri açığa çıkarılmış, 11 no.lu mezardaki çocuk iskeletinin iki bileğinde de bileziklere ait çeşitli malzemeden üretilmiş boncuklar bulunmuştur (*Özgüç, 1988: 294*). Bunların yanı sıra 2 no.lu toprak mezarda iskeletin karnının yanına bir çömlek, 3 no.lu toprak mezarda iskeletin göğüs kısmına bir bronz iğne ile başının yakınına altında üç boncuk bulunan bir çömlek bırakılmıştır (*Özgüç, 2009: 75*).

Hayaz Höyük'te ortaya çıkarılan basit toprak mezardaki iskeletin yakınına bir iğne ve taştan bir tokmak bırakılmıştır (*Roodenberg, 1982: 30*). Oda mezarda karışık

¹⁰Yüksek ayaklı çanaklar bazı yayınlarda şampanya kadehi ya da meyvelik olarak geçmektedir, çalışmada bu tür kaplar için kullanılan terminoloji yüksek ayaklı çanaklar şeklindedir (*Ökse, 2012: 90*).

durumda açığa çıkan 12 iskeletin çevresinden yalın basit seramik¹¹ türünde üretilmiş çömlek, matara, yüksek ayaklı çanak, çaydanlık vb. türlerde 40'ın üzerinde seramik kap, sekiz iğne, bir dikiş iğnesi ve beş bilezik bulunmuştur. Oda mezarda ayrıca boncuklar ile beraber iskeletlerin arasına karışmış durumda ele geçen dördü koyun veya keçiye ait kemik parçaları da ele geçmiştir (*Roodenberg, 1980: 7-8*). Hayaz Höyük'teki mezarlarda ele geçen pişmiş toprak kaplardan bazıları kısa akıtacaklı kaplar, şişeler ve derin kâselerdir.

Titriş Höyük'te toprak (*Honça ve Algaze, 1998: 104-119*), küp ve çömlek mezarlarda çok az mezar eşyası (*Algaze, 2000: 147-148*) ortaya çıkarılmasına karşın sanduka ve oda mezarlarda daha fazla mezar eşyasına rastlanmıştır. 93.41 no.lu sanduka mezarda 12 seramik kap (altı çömlek, üç küresel gövdeli çömlek, üç çanak) ve iskeletin omuz bölgesinin yakınında tunçtan üretilmiş bir iğne ile çivi ele geçmiştir (*Şekil 3c*) (*Algaze ve Mısır, 1994: 111*). 69.54 no.lu oda mezarda 50 kap ve bir adet iğne, 35-18:229 no.lu oda mezarda 42 kap, üç tunç iğne bulunmuştur (*Algaze ve Mısır, 1992: 160; 1993: 156*). 79.85:109 no.lu oda mezarda 10 kap, 34-13:029 no.lu oda mezarda bir depas, 92.39 no.lu oda mezarın içinde dört kap, beyaz taştan iki idol (*Algaze ve Mısır, 1993: 156*), 80-84:011 no.lu mezarda da aralarında bir depas bulunan çok sayıda kap ele geçmiştir (*Algaze, 1997: 125-126*). Bir kadın bir erkek iskeleti içeren 96.73 no.lu mezarda kâseler, oluklu bardaklar, çanaklar, küresel gövdeli çömlekler Suriye şişesi¹², minyatür kaplar ve iğneler bulunmuştur (*Laneri, 2004: 139*).

100'den fazla mezar eşyasının kayıt altına alındığı 96-75 no.lu oda mezarda içinde yüksek ayaklı çanaklar, çift ip delikli tutamağı olan ikiz kaplar, hayvan protomlu kaplar, minyatür fincan ve çanaklardan oluşan kaplar, tunç iğneler ve bir hançer, boncuklar, bir bazalt havan bulunmuştur (*Algaze ve Mısır, 1994b: 111; Matney vd., 1997: 66*). 94.55 no.lu oda mezarın içinde, aralarında bir depas bulunan çok sayıda pişmiş toprak kap, dromoslu girişinde de kaplar ve koyun kemikleri bulunmuştur (*Algaze, 1997: 125-126; Laneri, 2004: 140*). Bunun yanı sıra aynı mezarda ele geçen bir seramik kap içinde çiçek kalıntıları belirlenmiştir. Titriş Höyük'teki mezarlarda açığa çıkan seramik kaplar genellikle yalın basit seramik kaplar, Karababa boyalıları,

¹¹ MÖ 3. bin standart seramiği İngilizce yayınlarda "plain simple ware" (*Braidwood, 1960: 264, 406*), Almanca yayınlarda "einfache Ware" (*Kühne, 1976: 73*) olarak adlandırılır. Bu seramik türü Türkçe yayınlarda "Yalın Basit Seramik" olarak adlandırılmıştır (*Engin 2003: 111-186*).

¹² Suriye şişelerine ilişkin güncel bilgi için bkz. (*Sconzo 2014b*).

çanak ve bardakların ağırlıkta olduğu metalik kaplar, kazıma ve boya bezeli kaplardır (Laneri, 2002: 20). Titiş Höyük'te toplam 145 günlük kullanım kabı arasında 38 adet küçük ve orta boy çömlek, 58 kadeh, 49 adet basit kâse bulunmuştur (Nishimura, 2015: 429).

Birecik-Karkamış Barajları

Horum Höyük'te açığa çıkarılan B 0149 no.lu çömlek mezarda 5-9 yaşlarındaki bir çocuk iskeletinin yanına üç küçük kap ve yuvarlak başlı bir tunç iğne bırakılmıştır (Tibet vd., 1999: 291). Tilbeş Höyük'te 40 yaşlarında bir kadın iskeletinin yanında çeşitli kaplar, metal bir iğne ve kolye taneleri ele geçmiştir (Fuensanta, vd. 2000a: 87). AE1-5 plankaresinin kuzeyindeki toprak mezara gömülen, yaş ve cinsiyeti belirtilmemiş iskeletin yanına 33 seramik kap ve 15 kadeh (altısı ayaklı kadeh) ile sayısı belirtilmemiş vazolar ve küçük çanaklar bırakılmıştır (Fuensanta, 2002: 133-137). Hacinebi'deki küçük çömlek mezara bakırdan bir yüzük ve gümüşten iki küpe, 5 no.lu taş sanduka mezara hayvan başlı ortası delikli iki bronz iğne (Squadrone, 2015: 330, tab., 4:1) ve kolyenin yanı sıra yüksek ayaklı çanaklar ve çömleklerden oluşan 17 kap bırakılmıştır (Stein, 1998: res., 7).

Birecik ETC Mezarlığı'nda bulunan 312 adet mezardan bazılarında yüksek ayaklı çanakların sayısı 80 ile 100 arasında değişmektedir (Sertok, 2003: 53). Mezar girişinin önüne ya da mezar içerisinde belli bir alanda sıralanan bu kaplar, çoğunlukla kırık ele geçmiştir. Bunların yanı sıra Ninive 5 türünde kaplar, saklı astar bezemeli kaplar, keskin karınlı, silindirik boyunlu, omuz üzerinde dört ip delikli tutamak bulunan kaplar da ele geçmiştir. Mezarda metalden üretilmiş hayvan başlı, disk başlı ve yay biçimli iğneler (Şekil 30c) (Squadrone, 2007: 387-389), silindirik amuletler, kare kesitli ve çivi biçimli kabzalı mızrak uçları da bulunmuştur. Mezarlardan birinde iskeletin başına yaklaştırılmış iki elinin içinde 20 cm. uzunluğunda üç iğne bulunmuştur. Mezraa Höyük'teki çömlek mezarda yeni doğmuş bebeğe ait iskeletin boyun kısmında kireçtaşı boncuklardan yapılmış bir kolye bulunmuştur (Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: 176).

Gre Virike'de K8 açmasının kuzeydoğu kesiminde yer alan kerpiç sanduka mezarda bir erkek ve bir çocuk iskeletinin yanından küçük baş hayvan kemikleri ve iki altın varak süsleme ele geçmiştir (Ökse, 2002b: 58-59). J9 açmasının güneybatı

kesimindeki yuvarlak taş mezarda iki bebek ve bir çocuk iskeletinin yanına yalın basit seramik türünde 32 küçük kap ele geçmiştir (*Ökse, 2006b: 15, fig.,27*). Bunlar arasında küresel ve oval gövdeli olanların yanı sıra ikisi alabastron biçimli, biri gri spiral perdahlı üç farklı tipte beş şişe, yonca ağızlı iki testi, ayaklı beş kadeh, bir çanakçık, üç minyatür vazo, 11 adet büyük boyutlu çanak ve üç çömlek yer almıştır. Bunların dışında pişmiş topraktan bir çingirak ile iki oyuncak kağıt tekerleği, ikisi yassı başlı biri top başlı üç tunç iğne ve dört akik boncuk ele geçmiştir. Bu mezara, gömülen bir bebek iskeleti, bir banyo teknesi (larnax) içerisine yatırılmıştır (*Şekil 15*). Mezar dolgusu içerisinde arpa ve baklagil taneleri bulunmuştur (*Ökse, 2000: 193-194*). K9 oda mezarında iskeletin üzerinde boncuk, tunç iğne (*Şekil 30d*), gümüşten üretilmiş spiral saç bağı gibi takılar ele geçerken, iskeletin yanına tunç kargı ucu (*Şekil 33b*) ve çakmak taşı ok uçları bırakılmıştır. Bunlar arasında bulunan, hayvan kabuğundan yapılmış üçgen ve baklava dilimli kakma parçaları, ahşap bir eşyaya ait olmalıdır (*Ökse ve Bucak 2002: 161*). Gre Virike’de K9 oda mezarına yüksek ayaklı çanaklar (*Şekil 27*), boğa ayaklı üç ayaklı kaplar, çan ayaklı çömlekler, derin ve sığ çanakların yanı sıra metalik konik bardaklar ve çömleklerden oluşan toplam 76 kap bırakılmıştır (*Şekil 27*) (*Ökse, 2005c: 27, fig.,11*). J9 açmasındaki yuvarlak taş mezardan (*Şekil 20*), beş adet şişe, yonca ağızlı iki adet testi, beş adet ayaklı kadeh, bir çanakçık, 11 çanak, üç çömlek ele geçmiştir (*Ökse ve Bucak, 2002: 161, res. 1, 7-9*).

Şaraga Höyük yakınındaki mezarlıkta açığa çıkan sanduka mezar içinde yüksek ayaklı çanaklara ait parçalar bulunmuştur (*Sertok ve Kulakloğlu, 2002: 109-110*). Karkamış 1 no.lu mezarda dördü yüksek ayaklı çanak, bir şişe ve bir kâse olmak üzere altı seramik kap ve tunçtan iki mızrak ucu ve top başlı iki iğne ele geçmiştir (*Woolley ve Barnett, 1952: 219-222, lev. 56-62,*). 2 no.lu sanduka mezarda sekiz pişmiş toprak kap ile iskeletin yüzünün yakınına bırakılmış beş tunç iğneden birisi üzerinde hayvan tasviri bulunmuştur. 5 no.lu mezarda el yapımı küçük kaplar ortaya çıkarılmıştır. 6 no.lu sanduka mezarda 4 tunç iğne, 7 no.lu mezarda 40 pişmiş toprak kap ile tunçtan üretilmiş bir balta (*Ensert, 1995: 219, tab., 32*), iki kama, birkaç iğne ele geçmiştir. 9 no.lu sanduka mezarda bir bileyi taşı, 10 no.lu mezarda çakmaktaşıdan üretilmiş iki bıçak, 13 no.lu sanduka mezarda bir asa başı ile bir gümüş iğne, 2 no.lu mezarda silindir formda ilmek kulplu tunç nesne, 14 ve 15 no.lu sanduka mezarlarda birer tunç mızrak ucu ele geçmiştir. 14. no.lu küp mezarda dört

adet yüksek ayaklı çanak açığa çıkarılmıştır (*Woolley ve Barnett 1952:216*). 17 no.lu çömlek mezarda iskeletin bilek çevresinde boncuklar ile mezarın içine dikine yerleştirilmiş bir yüksek ayaklı çanak bulunmuştur (*Woolley ve Barnett, 1952:217*). Karkamış'daki sanduka mezarlarda da çoğu yüksek ayaklı çanaklardan oluşan toplam 240 pişmiş toprak kap açığa çıkarılmıştır (*Ensert, 1995: 219, tab., 32*).

Tishrin Barajı

Jerablus Tahtani'deki 302 no.lu mezardan ele geçen malzemelerin hemen hemen hepsi mezarın ilk ve üçüncü evrelerine aittir (*Peltenburg, 2015: 226-227*). Erken evrelerinde altı aylık bebek ve 12 yaşlarında dört çocuk, 20-35 yaş aralığında 10 yetişkin birey gömülmüştür. Mezarın girişine 58, merkezine 600, ek odasına 19 pişmiş toprak kap bırakılmış, bunlardan en yoğun grubu küresel gövdeli çömlekler ve yüksek ayaklı çanaklar oluşturmuştur (*Peltenburg, 2015: 226-227, tab. 13.1*). Bu mezardaki diğer kaplar çan ayaklı çömlekler, kâseler, üç ayaklı kaplar, bardaklar, pişirme kapları ve akıtacaklı kaplardan oluşmuştur. 302 no.lu mezarda 27 iğne, 19 silah (*Şekil 33c*), bir halka, bir pandantif ve 15 figürin bulunmuştur. Mezarın giriş bölümünde domuz, koyun ve köpek kemiklerinin yanı sıra üzerinde bıçak izleri saptanan keçi kemikleri bulunmuştur (*Croft, 2015: 209*). Mezarın içine açıldığı yapıda oluşan çökmeden dolayı, ikinci evresine ait herhangi bir mezar eşyasına rastlanmamıştır. Mezarın üçüncü evresinde iskelet kalıntısına rastlanmamış olmasına karşın metal silahlar bulunmuştur (*Peltenburg, 1999: 432*).

Jerablus Tahtani'deki 573 no.lu mezarda altı iğne, bir halka küpe, 22 pişmiş toprak kap; 612 no.lu mezarda iki iğne beş pişmiş kap, 582 no.lu mezarda iki iğne 10 pişmiş toprak kap, 643 no.lu mezarda yedi boncuk, beş pişmiş toprak kap, 787 no.lu mezarda yedi iğne, bir gümüş halka küpe, dokuz pişmiş toprak kap, 78 boncuk ve üç pandantif bulunmuştur (*Peltenburg, 2015: 226-227, Tab., 13.1*). 1518 no.lu mezarda bir iğne, on pişmiş toprak kap, altın varak ve bir halka, 1526 no.lu mezarda iki pişmiş toprak kap, 2330 no.lu mezarda dört iğne, 64 boncuk, sekiz pişmiş toprak kap, iki pandantif ortaya çıkarılmıştır. Mezarlarda ortaya çıkarılan iğneler genellikle yarı küresel ya da tam küresel başlı olmakla birlikte, metal silahların 302 no.lu mezar dışında sadece bir mezarda görüldüğü bilinmektedir (*Philip, 2015: 140-141*). T.956 no.lu toprak mezarda 14 iğne bulunmuş, bunlardan beşinin bir çömleğin içerisinde

olduğu görülmüştür(Şekil 28). MÖ 3. bin yıla tarihlenen mezarlardan açığa çıkarılan olasılıkla bir ceylanı temsil eden zoomorfik metal plaka ünük bir örnektir (Philip, 2015: 134).

Shiyukh Tahtani’de 87 no.lu mezarda kâse, bardak, küresel gövdeli çömleklerden oluşan 24 kap bulunmuştur (Sconzo, 2007a: 285, fig., 15). 83 no.lu mezarda 14 adet yarı küresel düz dipli minyatür kap, çok sayıda kapak ve üç adet “Fırat boyalı” tipinde pişmiş toprak kap açığa çıkarılmıştır (Sconzo, 2006: 345, tab., 1). Bunlarla birlikte mezara bilezikler, çeşitli malzemelerden üretilmiş iğneler ve boncuklar da bırakılmıştır (Sconzo, 2007a: 274). 107 no.lu mezarda¹³ çocuk iskeletinin başının üzerinde ve arkasında yüksek ayaklı çanak (Falsone ve Sconzo, 2007), iki küçük boyutlu küresel gövdeli çömlek ve bardağın yanı sıra, bir altın boncuk bulunmuştur (Şekil 25).

Tell Ahmar’da 1 no.lu mezarda iskeletin boyun çevresinin yakınında az sayıda boncuk, yüzünün önünde bir kâsenin içinde küçük boyutta bir kadeh bulunurken, 2 no.lu mezarda altı pişmiş toprak kap ele geçmiştir (Thureau-Dangin ve Dunand, 1936:108-110) 3 no.lu mezarda kırmızı akik boncuk, bir taş disk ve iskeletin ayaklarının önüne içine yerleştirilmiş vazo ile beraber bir tabak bırakılmıştır. 4 no.lu mezarın kuzeydoğu köşesinde iki kâse, iki vazo, küçük boyutlarda bir kadeh ve sayıları tam belirtilmeyen yüksek ayaklı çanak, 5 no.lu mezarda da dört pişmiş toprak kap ele geçmiştir. Oda mezarda çoğu giriş kısmında yığılmış şekilde bulunan 18 farklı türe ait 1045 parça pişmiş toprak kap parçası bulunmuştur. Bunlar arasında ‘U’ biçimli ve yivli bardaklar, derin ve sığ kâseler, çömlekler, ayaklı çanaklar, çaydanlıklar ve mataralar bulunmuştur. Sanduka mezarlarda ise toplam 22 pişmiş toprak kap ortaya çıkarılmıştır (Thureau-Dangin ve Dunand, 1936:108-110).

Tell Ahmar’da *hypogeum* olarak adlandırılan oda mezarda yalın basit seramik grubuna ait 96 yüksek ayaklı çanak, 146 çan ayaklı çömlek, 11 adet üç ayaklı kâse, 15 akıtacaklı kap, bir süzgeç, 190 bardak, 279 kâse ve 216 çömlek, sayısı belirtilmeyen minyatür kaplar, Fırat boyalıları olarak değerlendirilen çömleklerin yanı sıra tunçtan üretilmiş üç kap bulunmuştur.

¹³ Bu mezara ilişkin bilgi, <http://www1.unipa.it/falsone/en/TST08en.pdf> adresindeki sitede yayınlanmıştır (Erişim tarihi 14.04.2011).

Qara Quzaq 12 W ve 12 E oda mezarlarında açığa çıkan Ninive 5 türünde küresel gövdeli çömlekler, şişeler, kâseler, çan ayaklı çömlekler ve bir minyatür çömlek olmak üzere çeşitli tiplerde toplam 23 pişmiş toprak kap (*Valdés, 1996: fig., 49, 50, 51*) ile tunçtan üretilmiş 25 iğne (*Şekil 30f*), iki boncuk (*Montero, 2004*) açığa çıkarılmıştır.

Tell Banat'taki 1 no.lu mezarda, yalın basit seramik grubuna ait beş yüksek ayaklı çanak, iki üç ayaklı kâse ve bir üç ayaklı çömlek, 12 akıtacaklı kap, 27 konik bardak, 11 kâse, 52 çömlek ve sekiz minyatür kabın yanı sıra Fırat boyalı türünde iki yüksek ayaklı çanak, 20 orta boy çömlek, bir fincan ve 6 adet takım halinde tabak ele geçmiştir. Mezarlık alanındaki 2 no.lu mezarda yedi küçük çömlek, küçük yuvarlak tabanlı zoomorfik başlı gemi modeli ile tunçtan üretilmiş iki iğne ve iki silah bulunmuştur (*Şekil 33f*) (*McClellan ve Porter, 1998: 33, 54,55, fig., 19, 23,*).

Tell Banat'taki 7 no.lu oda mezar kompleksindeki F odasında su basması nedeniyle cinsiyeti ve yaşı belirlenemeyen ahşap tabutta gömüldüğü belirtilen iskeletin yanında (*McClellan ve Porter, 2016: 109*) bine yakın çeşitli tiplerde altın boncuğun yanı sıra alabastron masa tablası, gemi modeli parçalarının yanı sıra lapis lazuli, taş, altın, bronz, gümüş ve kurşun gibi malzemelerden üretilmiş çeşitli eşyalar bulunmuştur. F odasında iskeletin yakın çevresindeki pişirme kaplarının yakınında hayvan kemiklerine de rastlanmıştır (*McClellan, 1998: 246*). Hayvan kemikleri üzerinde yapılan analizler hayvanların vücudunun çoğunlukla sağ tarafının mezara bırakıldığını göstermiştir (*Wilhelm, 2006: 37*). D odasının girişine yakın yerleştirilen alabastron masa tablasının yakınında dokuz kâse, bir tunç iğne, bir altın pandantif, iki lapis lazuli boncuk, lapis lazuli ile kaplanmış bir taş tıpa ile bir kakma bezeli devekuşu yumurtası (*Şekil 29d*), küçük bir kabuk ve boncukla birlikte sıkıca sarılmış bir kumaş ya da deri torbada bir Suriye şişesi bulunmuştur (*McClellan ve Porter, 2016: 109*). Bu mezara yalın basit kap grubuna ait 50 kâse, konik bardaklar, akıtacaklı kaplar ve çömleklerin yanı sıra Fırat boyalı grubuna ait çömleklerden oluşan 200'e yakın kap bırakılmıştır (*Porter, 2002a: 19*).

Tabqa Barajı

Tell es-Sweyhat'taki 1 ve 2 no.lu mezarlara pişirme kapları, bardaklar, yüksek ayaklı çanaklar, metalik kaplar, çömleklerden oluşan 20'ye yakın kap, bir tunç

halka ve taş boncukların yanı sıra hayvan kemikleri bırakılmıştır. 5 no.lu mezarda yalın basit seramik grubundan pişirme kapları, bardaklar, konik bardak ve kâseler, çaydanlıklar, yüksek ayaklı çanaklar, minyatür kaplar, üç ayaklı kaplar, metalik kaplar, küçük ve orta boyutlu küresel gövdeli çömlekler, siyah ya da gri perdahlı oluklu bardaklardan oluşan toplam 21 kap bulunmuştur (*Danti ve Zettler, 1998: 217-219, fig., 6*).

Tell Hadidi’de iki çömlek mezarda iskeletle birlikte bardaklar da ortaya çıkarılmıştır (*Dornemann, 1978a: 24-25; 1978b:133*). Oda mezarlarda çaydanlık, kâse, oluklu bardaklar, üç ayaklı kaplara ait ayak parçaları, süzgeç kapakları ve gövde parçaları ele geçmiştir (*Boor, 2012: 61*). Soyulmuş olan LI no.lu mezarda yüzün üzerinde kaba ait kırık parçalar, metal eşyalar ve yüzlerce boncuk bulunmuştur (*Dornemann, 1979: 227*). Shamseddin’de 15 oda mezardan 469 kap, tunçtan üretilmiş bir bilezik, iki iğne ve bir ok ucu, gümüş iğne ile lapislazuli, akik ve taş boncuklar açığa çıkmıştır (*Ensert, 1994:194, tab., 22*).

Tell el-Abd sanduka mezarlarında tunçtan üretilmiş hayvan ve küre başlı iğneler, boncuklar, taş boncuklar, deniz kabuğundan yapılmış diskler ve tam sayısı belirtilmeyen çok sayıda seramik bulunmuştur (*Bounni, 1977: 55*). Tell Munbaqa’daki mezarlara fayanstan yapılmış bir skarabe (*Orthmann, 1974: 43, Tab. 12*), tunç malzemedden üretilmiş silahlar (*Squadrone, 2015*) bırakılmıştır.

Tawi 65 no.lu mezarda, iskeletin bileğinin yanında bir tunç halka, bir miktar boncuk, üç tunç iğne, 31 no.lu mezarda bir teber balta açığa çıkmıştır (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: 77, res. 19*). Tawi 2 W plankaresinde açığa çıkarılan 65 no.lu basit mezara 3 pişmiş toprak kap bırakılmıştır. Tawi’deki mezarlarda küresel gövdeli çömlekler, akıtacaklı kaplar, kaideli çömlekler, ip delikli tutamaklı kap parçaları, minyatür kaplar, kâseler, yüksek ayaklı çanaklar bulunmuştur (*Kampschulte ve Orthmann, 1984: lev. 1-34*).

Halawa’da 70 no.lu oda mezardaki erkek iskeletinin omuz çevresinde, kadın iskeletinin kafatasına yakın sekiz tunç iğne ile birlikte hayvan kemikleri ortaya çıkarılmış olup, erkek iskeletinin omuz çevresinde bir kama tespit edilirken, bir kama da leğen kemiğinin çevresinde bulunmuştur (*Orthmann, 1981: 54-57, Lev. 68-70*). 70 no.lu mezarda 16 çanak, 16 çömlek, üç bardak ve iki minyatür kap olmak üzere toplam

37 pişmiş toprak kap bulunmuştur (*Orthmann, 1981: 54-55, lev. 60-3*). 119 no.lu mezarda dokuz iskeletin her birinin omuz çevresine ikişer adet olmak üzere toplam 18 tunç iğne, mezar içine de pişmiş toprak figürinler bırakılmıştır. Bu mezardaki 8 no.lu iskeletin yanında iki bilezik, 5, 6 ve 7 no.lu iskeletlerin çevrelerinde de bir kama, bir balta, bir mızrak ucu ve üç ok ucu bulunmuştur. Halawa 123 no.lu mezarda iskeletin göğüs kısmına iki tunç iğne, leğen kemiği çevresine bir kama, ellerinin yanına bir şişe ve baş bölgesine altı pişmiş toprak kap bırakılmıştır.

Selenkahiye'deki mezarlardan tam sayıları belirtilmemiş kâseler, çömlekler, çaydanlıklar, bardaklar, depas türünde kaplar, küresel ve disk başlı iğneler ile silahlar ele geçmiştir (*Van Loon, 1968: 27-28*). 3. no.lu oda mezarda başları eğik delikli iğneler, iskeletin kafatasının arkasında giysiye ait kalıntılar arasında bulunmuş (*Van Loon, 1973: 146, şek. 3*), etrafına 56 pişmiş toprak kap yerleştirilmiştir. W12 ve W13 plankarelerindeki oda mezarlarda kazıma bezekli bir bardak, bir alabaster kâse, iki gümüş gerdanlık ile ikisi küresel, ikisi düz başlı dört iğne bulunmuştur (*Van Loon, 1973: 146, şek., 3*).

Wreide mezarlarında ölümlerin bazıları gümüş bir alınlık ya da boyunlukla gömülmüşlerdir. 66 no.lu mezarda, iskeletin kafatası, boyun ve leğen kemiği çevresinde 12 tunç iğne (*Şekil 31c*), boyun çevresinde halka, boncuk ve küpeler, kollarda birer sarmal bilezik ve sol diz çevresinde bir kama tespit edilmiştir (*Orthmann ve Rova, 1991: 34-35*). W11 no.lu mezarda 11 sürahi, yedi bardak, beş küçük şişe, dört kâse, iki küçük testi, iki küçük çömlek, bir hançer, ikisi delikli biri deliksiz üç tunç iğne, iki çanak, çeşitli şişeler, çömlek, bardak ve sürahi parçaları ele geçmiştir (*Orthmann ve Rova, 1991: 12-15*). W16 no.lu oda mezarda bir çanak ve bir kâse bulunmuş, W054 no.lu (*Şekil 13*) oda mezarın A bölümünde 84, B bölümünde dört ve C bölümünde 87 olmak üzere toplam 175 mezar eşyası bulunmuştur (*Orthmann ve Rova, 1991: 15-33*). Bu eşyaların 32'si kâse, 31'i bardak, dokuzu sürahi, yedisi şişe, üçü çanak, ikisi bıçak, dördü çömlek, ikisi konik bardak, beşi küçük boyutlu olmak üzere dokuz çömlek, iki küçük boyutlu şişe, kireçtaşından yapılmış beş insan heykelciği, çok sayıda kap parçası ve tunç silahlara ait parçalar bulunmuştur. Wreide'de beş oda mezarda (W11, W16, W054, W066, W086) toplam 264 kap ele geçmiştir (*Ensert, 1995:193, tab., 21*).

Tell Bi'a'da yerleşim içi mezarlar ve yerleşim dışı iki mezarlık alanından, tunçtan iğneler (*Şekil 31d*), halkalar, silahlar (*Şekil 34d*), yüzükler ve kaplarla birlikte gümüş malzemededen çeşitli süs eşyaları, farklı malzemededen boncuklar, kolyeler, ölünün yatırıldığı düşünülen ahşap yatak parçaları ele geçmiştir (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*). Mezarlara küresel gövdeli çömlekler, çan ayaklı çömlekler, sığ ve derin kâseler, fincanlar, bardaklar, yüksek ayaklı çanaklar, minyatür kaplar, üç ayaklı kaplar, çeşitli tiplerde şişeler, tek ya da çift delikli tutamaklı kaplar, akıtacaklı kaplar, süzgeçler, düz dipli çanaklardan oluşan çok sayıda pişmiş toprak kap ve çingirak bırakılmıştır (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998*). Mezarlarda hayvan kemikleri insan kemikleri ve diğer mezar eşyalarıyla karışmış durumda ortaya çıkarılmakla birlikte bazı oda mezarlarında hayvan kemiklerinin mezarın belli bir duvarının önünde kümelendikleri görülmektedir. Tell Bi'a'daki mezarlara antropomorfik figürinlerin yanı sıra hayvan figürinleri de bırakılmıştır (*Sakal, 2015*). Abu Hamad'daki mezarlara ikiz akıtacaklı kaplar, küresel gövdeli çömlekler, çan ayaklı çömlekler, metalik kaplar, Fırat boyalıları, yüksek ayaklı çanaklar (*Meyer ve Orthmann, 2016: fig.,3*), tunç malzemededen üretilmiş iğneler ve silahlar (*Squadrone, 2015: 336, tab., 7:3*) bırakılmıştır.

Terqa'daki yerleşim içi mezarlardan çok sayıda çanak çömlek, devekuşu yumurtası, halı olarak değerlendirilen dokuma parçaları, altın ve gümüş malzemededen kolyeler, boncuklar, saç bantları, hayvan kemikleri, yiyecek kalıntıları bulunmuştur (*Rouault ve More, 2008;2009; Buccellati ve Kelly-Bucellati, 1978*).

3.4.2. Mezar Dışına Bırakılan Eşya

Mezarın çevresinde dibi oyulmuş kaplar ve dip parçaları, kırık çanaklar, yüksek ayaklı çanaklar, ritüellerle ilgili olduğu düşünülen hayvan kemikleri bulunmuştur. Bu eşyaların ayrı bir grup olarak değerlendirilmesindeki temel amaç, mezar dışına bırakılan eşyaların gömme sonrasına ilişkin bir uygulama olabileceği düşünülerek toplumun inanç yapısıyla olan ilişkisinin araştırılmasıdır.

Atatürk Baraj Gölü dolum alanında kalan Samsat'taki 11 no.lu mezarın yakınında, olasılıkla mezarla ilişkili küçük bir kap bulunmuştur (*Özgüç, 1988: 293*). Titriş Höyük 92.39 no.lu oda mezarın dışında on iki kap bulunmuş (*Algaze ve Mısır,*

1993: 156; Laneri, 2004: 233, 237), 96. 73 no.lu oda mezarın girişine içinde minyatür kapların da olduğu çeşitli kaplar bırakılmıştır (Laneri, 2004: 139).

Birecik Baraj Gölü dolum alanında kalan Horum Höyük B 0149 no.lu çömlek mezarın çevresine 12 minyatür kap bırakılmıştır (Tibet vd., 1999: 291) Karkamış Baraj Gölü dolum alanında kalan Gre Virike'de mezarların çevresinde dibi oyulmuş kaplara ait dip parçaları bulunmuştur. I8 açmasının güneybatı kesiminde açığa çıkarılan oval oda mezarın güneydeki girişine yakın kap parçaları ve bir tunç iğne¹⁴, L8 açmasında açığa çıkarılan küp mezarın altında iki küçük çömlek bulunmuştur (Ökse ve Bucak, 2002: 359-361). Yerüstü oval oda mezarın (Şekil 20) batı kısmında, kapak taşlarının 30 cm. yukarısında dört minyatür kâse ile hayvan kemiği parçaları bulunmuştur (Ökse, 2006b: 17, fig. 25).

Şaraga Höyük yakınındaki mezarlık alanında bir sanduka mezarın girişi önünde bulunan pişmiş toprak kap parçalarının çoğu yüksek ayaklı çanaklara aittir (Sertok ve Kulakloğlu, 2002: 109-110). Karkamış'ta 13. no.lu küp mezarın hemen dışında bir bardak, küpün altında da bir kâse açığa çıkarılmıştır (Woolley ve Barnett 1952: 216-217). 17 no.lu çömlek mezarın dışında bulunan kap parçaları da iki yüksek ayaklı çanak ve saklı astarlı bir kaba aittir.

Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Shiyukh Tahtani 83 no.lu kuyu mezar dışına pişmiş toprak şişeler bırakılmıştır (Sconzo, 2006: 348).

3.4.3. Değerlendirme

Orta Fırat Havzası'nda mezarların içine pişmiş toprak kaplar, kişisel süs eşyaları, silahlar ve hayvan kemikleri, dışına ise pişmiş toprak kaplar ve hayvan kemikleri bırakılmıştır.

Mezar içine bırakılan ve kişisel eşyalar olarak değerlendirilen takılar, silahlar vb. eşya genellikle ölünün yakınında, üzerinde veya bazen de ölünün uzağında bulunmuştur. Bu buluntu grubu tunç, altın ve gümüş gibi metallere üretilmiş eşya ile çeşitli cinsten taşlardan üretilmiş malzemeden oluşmaktadır.

¹⁴ Bu iğne, mezarın soyulduğu sırada mezar dışına taşınmış olmalıdır.

Mezar içine ve dışına bırakılan eşyaların büyük bir bölümünü kaplar oluşturmaktadır. Bu kaplar dönemin her tür kap grubunu içermiştir. Kap biçimleri arasında dışa çekik ağızlı silindirik küçük boyutlu çömlekler, yuvarlak dipli basit dikey ağızlı pişirme kapları, oval gövdeli kısa boyunlu çömlekler, düz dipli dik ağızlı kâseler, çanaklar, küresel ya da yarı küresel gövdeli çömlekler, konik bardaklar, çan ayaklı kaplar, alabastron ya da Suriye şişesi türünde kaplar ile bölgeye ithal edilmiş az sayıda depas bulunmaktadır. Bu tip kaplar bölgede yerleşim yerlerinde ve mezarlarda ele geçtiğinden, günlük kullanım kapları arasında değerlendirilmektedir. Bunların dışında kalan minyatür kaplara, yarı küresel üçayaklı kaplara, hayvan başı şeklinde akıtacaklı kaplara ve yüksek ayaklı çanaklara ise yerleşim alanlarında rastlanmadığından, bunların ritüel amaçlı kullanılan kaplar olduğu düşünülmektedir. Bu tip kaplar özel kullanım kapları olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, incelenen merkezlerden yirmisinde özel kullanım kapları tespit edilmiştir.

Mezarlarda ve çevresinde ele geçen hayvan kemikleri genellikle mezar içinde insan kemikleri ile karışmış durumda bulunurken, yedi merkezde kaplar içine de yerleştirilmiştir.

Mezar ve Mezarlık Alanları		Mezar İçine Bırakılan Eşyalar								Mezar Dışına Bırakılan Eşyalar								
		Metal					Pişmiş toprak			Figürin	Hayvan Kemiği	Metal					Pişmiş toprak	
		İğne	Halka	Silah	Kap	Diğer	Günlük Kaplar	Özel Kaplar	İğne			Halka	Silah	Kan	Diğer	Günlük Kaplar	Özel Kaplar	Figürin
Atatürk Barajı	Hassek Höyük	X	X	X		X	X											
	Gritille					X	X											
	Nevali Çori	X				X	X											
	Lidar Höyük	X	X				X	X										
	Samsat	X				X								X				
	Hayaz Höyük	X				X	X			X								
	Titriş Höyük	X	X	X		X	X	X	X	X				X	X			
Birecik-Karkamış	Horum Höyük	X					X							X				
	Tilbeş Höyük	X				X	X	X						X				
	Hacinebi	X				X	X	X										
	Birecik ETC Mezarlığı	X					X	X										
	Mezraa Höyük					X												
	Gre Virike	X		X		X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	
	Şaraga Höyük	X		X			X	X	X					X	X			
Karkamış	X		X		X	X	X						X	X				
Tishrin Barajı	Jerablus Tahtani	X	X	X		X	X	X	X	X				X				
	Shiyukh Fawqani																	
	Shiyukh Tahtani	X				X	X	X										
	Tell Ahmar	X	X	X	X	X	X	X	X	X								
	Qara Quzaq	X				X	X	X										
	Tell Banat	X	X	X	X	X	X	X	X	X								
Tabqa Barajı	Tell es-Sweyhat		X			X	X	X		X								
	Tell Hadidi					X	X	X										
	Shamseddin	X	X	X		X	X	X										
	Tell el-Abd	X				X	X	X										
	Tawi	X	X	X			X	X										
	Tell Halawa	X	X	X			X	X		X								
	T. Selenkahiye	X	X	X		X	X	X										
	Wreide	X	X	X		X	X	X	X									
	Tell Bi'a	X	X	X		X	X	X	X	X								
	Abu Hamad	X	X	X		X	X	X		X								
Terqa	X				X	X			X									

Tablo 6: Mezar Eşyalarının Konumlarına Göre Dağılımı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

4.1. KRONOLOJİK GELİŞİM

Orta Fırat Havzası'nda incelenen merkezlerdeki mezar ve/veya mezarlık alanlarının tarihlenmesi çoğu zaman mezar eşyalarına göre yapılmış olsa da mezar biçimleri de tarihlenmede önemli bir bileşendir. Söz konusu coğrafyada seramiklerin en fazla devamlılık gösteren malzeme olma özellikleri nedeniyle kronolojik gelişimdeki belirleyici rolleri, mezar ve/veya mezarlık alanlarının tarihlenmesinde de geçerliliğini korumaktadır (*Carter ve Parker, 1995: 114*). Kronolojik gelişim için belirleyici bir diğer unsur da çoklu gömme biçimleri ve mezar eşyalarının mezar içindeki konumlarıdır.

Mezarların tarihlenmesinde başvurulan bir başka yöntem mezarlardan ele geçen silindir mühür ya da baskıların stilistik özellikleridir (*Yılmaz, 2003: 85*). İncelenen mezarlarda, Birecik ETÇ Mezarlığı, Hassek Höyük ve Gre Virike gibi merkezlerde mezar küplerinin üzerinde bulunan silindir mühür baskıları da kronolojik gelişimin takibi açısından belirleyicidir.

Bu bağlamda Orta Fırat Havzası'nda incelenen merkezler neredeyse 600 km'lik bir alanı kapsayan Fırat nehrinin çevresinde MÖ 3. bin yıl boyunca görülen ve kendi içinde farklılıkları ve benzerlikleri barındıran mezar ve/veya mezarlık alanlarının kronolojileri Erken Orta Fırat (EOF) kronolojisindeki (*Deckers vd., 2015: 420*) altı evre kapsamında ele alınmıştır (*Tablo 7*).

M.Ö MERKEZLER		EOF 1	EOF2	EOF3	EOF4	EOF5	EOF6
		3250/3150	3150/2650	2650/2550	2550/2200	2200/2050	2050/1900
Atatürk Barajı	Hassek Höyük						
	Gritille						
	Nevali Çori						
	Lidar Höyük						
	Samsat						
	Hayaz Höyük						
	Titriş Höyük						
Birecik- Karkamış Barajı	Horum Höyük						
	Tilbeş Höyük						
	Hacınebi						
	Birecik ETÇ M.						
	Zeytinli Bahçe						
	Gre Virike						
	Şaraga Höyük						
Tishrin Barajı	Karkamış						
	Jerablus Tahtani						
	Shiyukh						
	Shiyukh Tahtani						
	Tell Ahmar						
	Qara Quzaq						
Tabqa Barajı	Tell Banat						
	Tell es-Sweyhat						
	Tell el-Abd						
	Tell Hadidi						
	Shamseddin						
	Tell Munbaqa						
	Habuba Kabira						
	Tawi						
	Tell Halawa						
	T. Selenkahiye						
	Wreide						
	Tell Bi'a						
Abu Hamad							
Terqa							

Tablo 7: Erken Orta Fırat Kronolojisi

4.1.1. Erken Orta Fırat 1

Materyal kültür izleri üzerinden geliştirilen birçok öneri, bu evrenin Uruk dünya sisteminin çöküş sürecine denk geldiğini öne sürmekte ve önceki kültürel yapının belki de yerleşim örüntüsü ile paralel olarak yeniden inşa edildiğini savunmaktadır. Bunlardan biri, MÖ 3. bini 6 döneme ayıran Anne Porter'ın önerdiği kronolojide 1. evreye rastlayan EOF 1 evresinde Uruk sisteminin çöküşü ile beraber kültürel bir parçalanma olduğu ve bu kültürel parçalanmanın izlerinin bölgesel düzeyde dahi okunabileceği yönündedir (*Porter, 2007: 9*). Porter bu ayrımı Fırat boyunca kuzeyde Atatürk Barajı, Birecik-Karkamış ve güneyde Tabqa Baraj alanı arasında oldukça belirgin olduğunu, yerleşim düzenlerindeki farklılıklar ile gerekçelendirerek ileri sürmektedir. Bu bölgede genellikle Geç Kalkolitik yerleşim hiyerarşisinin üçüncü binyılın başlangıcında ortadan kalktığı ve yerleşim yerlerinin genellikle daha küçük ölçekli, dağınık ve çoğunlukla bölgede yeni kurulan yerleşimler oldukları belirtilmektedir (*Ökse, 2011: 267*).

Yerleşim sistemlerindeki bu değişimler, eş zamanlı olarak ölü gömme uygulamalarında güçlü değişiklikleri yansıtmamaktadır. Guillermo Algaze, Birecik-Karkamış baraj gölü dolmuş alanlarında yaptığı yüzey araştırmalarında bu döneme tarihlenen sadece birkaç yerleşim belirlenebilmiş olmasını, Geç Uruk Dönemi'nden sonra bölgede nüfusun azalması ile açıklamaktadır (*Algaze, 1992: 427*). Buna karşın, mezar biçimlerinde yaşanan değişiklikler doğrultusunda da bu evrede sadece Birecik ETÇ Mezarlığı'ndaki bazı mezarların geçiş evresini yansıttıkları düşünülmektedir (*Bouso, 2015: 378*). Buna göre, geniş bir alanı kaplayan Birecik ETÇ Mezarlığı, bu dönemde sanıldığı kadar aksine bölgenin nüfusunun düşük olmayabileceğini göstermektedir.

4.1.2. Erken Orta Fırat 2

Erken Orta Fırat 2 evresi Orta Fırat Havzası'nın daha çok kuzey kesimleriyle temsil edilmektedir (*Bouso, 2015: 379*). Bu evre, *cyma-recta* kapları gibi yeni tiplerin ortaya çıkması temel alınarak, Erken Orta Fırat 2a ve 2b evrelerine ayrılmıştır (*Sconzo, 2015*). Çalışma alanının kuzey kesimlerinde bu evrede mezar eşyaları arasında yer alan *cyma-recta* kapları ve yüksek ayaklı çanaklar, homojen bir envanterin varlığına işaret etmektedir (*Bouso, 2012: 410*). Bu envanter, Kura-Aras kültürü ile ilişkilendirilmekte

birlikte¹⁵, Kura Aras kültüründe ölü gömme uygulamalarının kolektif bir yapısallık sergilediği, dolayısıyla Orta Fırat Havzası'nın kuzey kesimindeki ölü gömme uygulamalarından farklı olduğu belirtilmektedir (*Bouso, 2012: 410*).

Tekli gömme geleneğinin ön plana çıktığı bu evrede ölümler genellikle hoker pozisyonunda gömülmüştür. Hassek Höyük (*Behm-Blancke, 1984: 53-54*), Nevali Çori (*Becker, 2007: 101*), Şaraga Höyük (*Sertok ve Kulakoğlu, 2002: 375*) gibi merkezlerde mezarlık alanları yerleşimlerin dışında tespit edilmiş olup, Nevali Çori'deki yerleşim dışı mezarlık alanının bu evrede yerleşim içi mezarlarla eş zamanlı olarak kullanılmıştır.

Hassek Höyük, Nevali Çori, Birecik ETÇ Mezarlığı, Jerablus Tahtani, Syihukh Tahtani, Tel Ahmar, Qara Quzaq ve Tell Banat gibi merkezlerde genelde yerleşim içi olarak görülen mezarların bir kısmının bu evreye tarihlendikleri görülmektedir (Bkz. Böl. 2). Bu evrede görülen yaygın mezar tipleri ise pişmiş toprak kap mezarlar, sanduka mezarlar, basit toprak mezarlardan oluşmaktadır (*Bouso, 2015: 379*).

Orta Fırat Havzası'nın kuzey kesimlerinde, Atatürk Baraj Gölü dolum alanında yer alan ve küp mezarların sanduka mezarların arasına ya da çevresine yerleştirildiği Hassek Höyük batı mezarlığında (*Behm-Blancke vd., 1984*), bu evreye atfedilen küp mezarların bazıları sanduka mezarlar ile mekânsal olarak ilişkilidir (*Cooper, 2007: 59*). Birecik Baraj Gölü dolum alanında kalan Birecik ETÇ Mezarlığı'nda (*Sertok, 2003*) açığa çıkan sanduka mezarlar ve pişmiş toprak kap mezarlar arasında da benzer bir ilişki dikkat çekmektedir. Tishrin Baraj Gölü dolum alanında kalan Qara Quzaq'ta da Erken Orta Fırat 2 evresine tarihlenen küp ve sanduka mezarlar (*Bouso, 2015: 379*) arasında da benzer mekânsal ilişki söz konusudur (*Cooper, 2007: 59*).

¹⁵ Giulio Palumbi (*2007/8: 160-161*), sanduka mezarların tasarımı ve çift spiral başlı iğneler gibi mezar eşyalarının benzerliğinin, Kura Aras kültürüyle etkileşimine dikkat çekerken, bu evrede sanduka mezarların yoğun bir şekilde tercih edilmesini ve geleneksel bir tarz yerine yeni bir tarzı yansıtan mezar eşyalarının (silahlar: mızrak uçları, hançerler, bıçaklar, süs eşyaları: çift sarmal biçimli iğneler, saç bantları) kullanımını, bu toplumsal grupların güçlerini vurgulama isteklerine bağlamaktadır. Bu evrede söz konusu üretimlerin yerel bir kökene dayanıp dayanmadıklarının çalışma kapsamı dışında olmasına rağmen vurgulanmak istenmesinin temel nedeni, bu bölge de yapılan arkeolojik çalışmaların ölü gömme uygulamalarının anlaşılması açısından yetersiz kaldığının belirtilmek istenmesidir. Nitekim, bölgenin kuzeyindeki 600 arkeolojik alandan sadece baraj havzalarında kalan 21'inin kazılmış olması (*Ökse, 2012: 7-8*), bu bölgenin gerek etkileşim alanı, gerek kültürel fotoğrafı hakkında genel çıkarımlar yapılamayacağını göstermektedir.

4.1.3. Erken Orta Fırat 3

Bu evreyi karakterize eden ve EOF 2 ve önceki evreden ayıran temel değişikliklerden biri, çeşitli yapısal özelliklerinin yanı sıra karmaşık bir yapı sergileyen yeni mezar tipleridir (Bouso, 2015: 381). Yer altı ve yer üstü oda mezarlardan, kaya oyma mezarlara kadar oldukça basit tiplerden daha karmaşık tiplere doğru bir yaygınlaşma saptanmıştır. Oda mezarların basit tiplerinin yanı sıra, dromoslu basamaklı girişlere (bazen kuyu girişli) sahip olan ve çok odalı mezar kompleksi şeklinde inşa edilmiş oda mezarlar da EOF 3 evresinde ön plana çıkmaktadır. Oda mezarların yanı sıra, Tell Banat Beyaz Anıt mezar kompleksinde tümülüs olarak değerlendirilen mezar yapıları (Şekil 22) da EOF 3 evresine tarihlenmekle birlikte, EOF 2 evresinde inşa edilmiş olabileceğine dönük tartışmalar da sürmektedir (McClellan ve Porter, 1999: 107-108; Wilhelm, 2006: 366-370; Bouso, 2015: 384).

Bu evrede tekli, ikili gömmeler görülmeye devam ederken çoklu gömmeler görülmeye başlamaktadır (Bouso, 2015: 381). Gre Virike K9 oda mezarı (Ökse, 2005: 23-29), Jerablus Tahtani 302 no.lu oda mezar (Peltenburg, 2007), Tell Banat Beyaz Anıt yapıları (Porter, 2002a: 11-16), Tell es-Sweyhat T1 ve T2 no.lu oda mezarlar (Zettler, 1997: 53; Wilkinson, 2004: 79-81), Tell el-Abd'daki kaya oyma mezar (Orthmann, 1980: 99; Meyer, 1991: 8-9), Tawi'deki oda mezarlar (Kampschulte ve Orthmann, 1984; Schwartz, 1987), Halawa A'daki oda mezarlar (Orthmann, 1981:49-54) bu evreye tarihlenmektedirler.

Bu evrede dikkat çeken bir diğer değişiklik, Orta Fırat Havzası'nın güneyinde yer alan Tabqa Baraj Gölü dolun alanında yer alan ve ağırlıklı olarak Tell es-Sweyhat, Shamseddin, Halawa A gibi merkezlerde açığa çıkan yerleşim dışı mezarlık alanlarının sayısında görülen artıştır (Bouso, 2012: 116). Bununla birlikte, kompleks mezar yapılarının yanı sıra özellikle Tawi'de toprak mezarların ve sanduka mezarların devam ettiği görülmektedir (Bouso, 2015: 384).

EOF 3 evresinde Atatürk ve Birecik-Karkamış baraj gölleri dolun alanlarında incelenen merkezlerde genellikle çocukların gömüldüğü yerleşim içi mezarların ve önceki evrelerden bilinen sanduka mezar geleneğinin devam ettiği görülmektedir.

4.1.4. Erken Orta Fırat 4

Bu dönem esas olarak önceki evrede ortaya çıkan yeni değişikliklerin sürekliliği ile tanımlanmıştır. Bu evrede kullanılan yeni gömme alanları ile önceki dönemde kullanılan mezarların bazı eklemeler yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Atatürk Baraj Gölü dolun alanında yer alan Lidar Höyük'te mezarlık alanlardaki çoklu gömmeler içeren oda mezarlar (*Hauptmann, 1983; 1984; 1987; Backofen, 1988: 191-193; Marro ve Helwing, 1995*) ve Titriş Höyük'teki çoklu gömmeler içeren oda mezarların kullanımı sürmüştür (*Bouso, 2015: 387*). Karkamış Baraj Gölü dolun alanında kalan Gre Virike'de mezarlık alanın (*Ökse, 2006b*) ikinci evresinden EOF 5 evresine kadar (*Bouso, 2015: 387*) oda mezarlar, sanduka mezarlar, pişmiş toprak kap mezarlar süreklilik arz etmektedir. Tishrin Baraj Gölü dolun alanında Shiyukh Tahtani'de yerleşim içi mezarlar devam ederken, höyüğün yamacında yeni bir mezarlık alanı ortaya çıkmıştır. Tell Banat'taki kompleks mezar yapıları (*Porter, 2002b: 170*) ve Kuzey Banat'taki Beyaz Anıt A (*Porter, 2002a: 17*) bu dönemde de (*Bouso, 2015: 388*) kullanılmaya devam ederken, Tell Ahmar'da yer altı oda mezarla ilişki olan yapılar bu dönemde kullanılmıştır (Bkz. Böl. 2).

Tabqa Baraj Gölü dolun alanında yer alan Tell Hadidi'de (*Dornemann, 1978a,b; 1979; 1988*) yerleşim içinde bulunan L1, E1 no.lu kuyu girişli yer altı oda mezarlar ve Tell Selenkahiye'deki tekli, ikili ve çoklu gömmelerden oluşan yerleşim içi mezarlar (*Van Loon, 2001*) bu evrede (*Bouso, 2015: 388-389*) kullanılmış olmakla birlikte, Tell es-Sweyhat, Shamseddin ve Tawi mezarlıklarının kullanımı da devam etmiştir. Halawa B (*Orthmann, 1981:55-58; Kunter ve Wahl, 1981:85-86*) ve Wreide'de (*Van Loon, 2001: 127-166*) yeni mezarlık alanları kurulmuştur.

4.1.5. Erken Orta Fırat 5

Atatürk Baraj Gölü dolun alanındaki Titriş Höyük'te yerleşim içindeki mimari alanların altında yer alan alan taş sanduka ve oda mezarlar bu evreye tarihlenmiş ve mezarlık alanın bir parçası olarak kabul edilmiştir (*Matney vd., 1997: 67; Honça ve Algaze, 1998: 107*). Aşağı ve Dış kentte yer alan bu mezarlar, çoğunlukla yerleşim mimarisiyle ilişkilendirilmiş, mezarların konumunun yerleşim mimarisi tasarlanırken düşünüldüğü öne sürülmüştür (*Algaze vd., 1996: 133-134; 2001: 69; Matney ve Algaze, 1995: 42-45*). Bu evrede pişmiş toprak kaplara yapılan gömmelerin yanı sıra

19 bireyin (*Erdal, 2010*) kemiklerinin bilinçli bir şekilde istiflendiği çoklu gömme biçimleri de görülmektedir (*Algaze vd., 2001: 69-70*).

Birecik Baraj Gölü dolum alanındaki Horum Höyükte bu evrede sanduka mezar ile birlikte çocukların yerleşim içi konutların altında yerleştirilen çömlek mezarlara gömüldükleri görülmektedir (*Marro, 2007b*).

Karkamış ve Tishrin Baraj Gölü dolum alanlarındaki Gre Virike ve Shiyukh Tahtani'de son mezar yapılarının yanı sıra, Tabqa Baraj Gölü dolum alanında kalan Shamseddin, Tawi ve Wreide de yeni mezarlar belgelenmiştir (*Bouso, 2015: 390*). Tabqa Baraj Gölü dolum alanında kalan Tell es-Sweyhat'ta¹⁶ çocuklar pişirme kaplarına gömülmeye devam etmiştir.

4.1.6. Erken Orta Fırat 6

Mezar biçimleri üzerinden geçiş evrelerinin belirlenmesi kolay olmamakla birlikte, Atatürk Baraj Gölü dolum alanındaki Titriş Höyük'te Aşağı ve Dış şehirde ortaya çıkarılan ve çoğunlukla tekli fakat ikili ve çoklu gömme biçimlerinin de görüldüğü 21 toprak mezar (*Honça ve Algaze, 1998: 108-109*) bu evreye tarihlenmiştir (*Bouso, 2015: 391*). Birecik Baraj Gölü dolum alanındaki Horum Höyük'te bu evre, bir çocuğun gömüldüğü çömlek mezar ile temsil edilmektedir (*Marro, 2007b: 387*).

4.2. YEREL FARKLILIKLAR

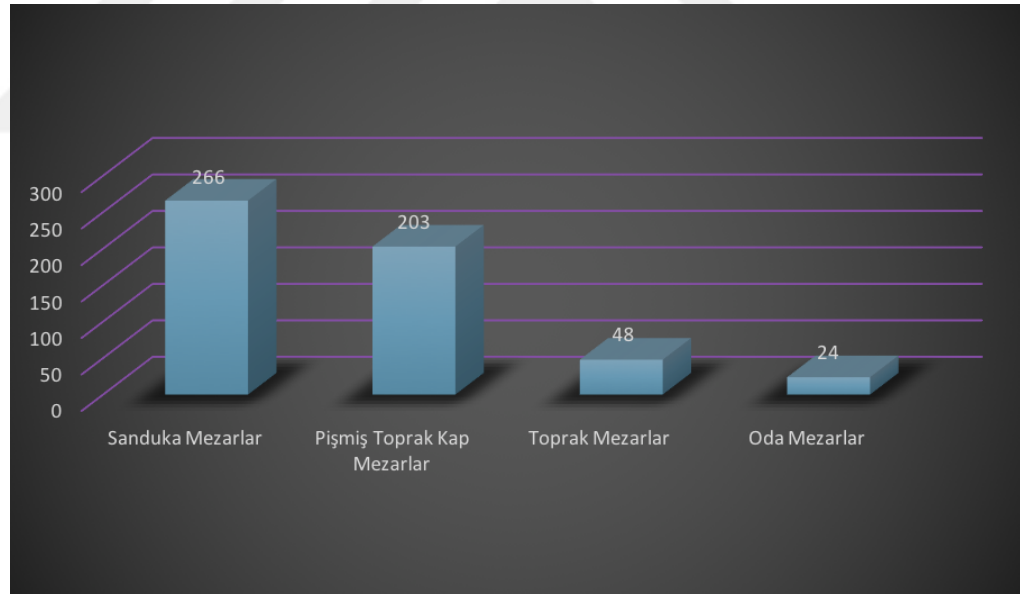
Bir bölgenin kültürel gelişimi ve iletimini dinamik olarak şekillendiren ekolojik faktörler ve coğrafi sınırlarının yanı sıra yerelin kendi içinde taşıdığı toplumsal bellek de kültürel gelişim ve kültürel iletimde etkilidir. Kültürel iletimler kültürün farklı boyutları üzerinden farklı biçimlerde gerçekleşebilir. Bu bağlamda ölü gömme uygulamaları bu kültürel iletimin sadece bir boyutunu oluşturmaktadır. Çalışma bölgesindeki yerel farklılıkları bölgesel olarak indirgemek söz konusu yerel kültürlerin kendi içinde barındırdıkları özgünlükleri göz ardı etmek amacını gütmemektedir. Ölü gömme uygulamaları bağlamında indirgenen her yerel kültürün kendi içinde birçok farklılık barındırdığı unutulmamalıdır. Ancak çalışmanın konusu ve kapsamı söz

¹⁶III. no.lu alanda açığa çıkarılan 17 no.lu odanın güneyinde pişirme kabına bir çocuk gömülmüştür (*Wilkinson, 2004: 80; Holland, 2006: 74, 147*).

konusu yerel özgünlüklerin detaylı bir şekilde açıklanmasını zorlaştırmaktadır. Bu temelde yerel farklılıklar üç farklı kültür bölgesi üzerinden açıklanmıştır.

4.2.1. Atatürk Baraj Gölü Alanı

Orta Fırat Havzası'nın kuzey alanını temsil eden Atatürk Baraj Gölü dolum alanında Hassek Höyük, Gritille, Nevali Çori, Lidar Höyük, Samsat, Hayaz Höyük ve Titriş Höyük'te incelenen mezar ve/veya mezarlık alanlarında (*Harita 3*)görülen ölü gömme biçimleri gerek mezar tipolojisi gerekse mezar eşyalarının envanter verileri, söz konusu bölgenin diğerlerinden ayrı değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Erken Orta Fırat kronolojisinin ilk evrelerinin de temsil edildiği merkezlerde mezar tipolojisi küp mezarlar, sanduka mezarlar, toprak mezarlar, çömlek mezarlar ve oda mezarlardan oluşmaktadır. En yoğun mezar biçimleri küp ve sanduka mezarlar olmakla birlikte (Bkz. Böl. 2. 2), bölge kendi içinde de kronolojik ve tipolojik açıdan farklılıklar barındırmaktadır.

Grafik 2: Atatürk Baraj Gölü Dolum Alanındaki Mezar Tiplerinin Oranı

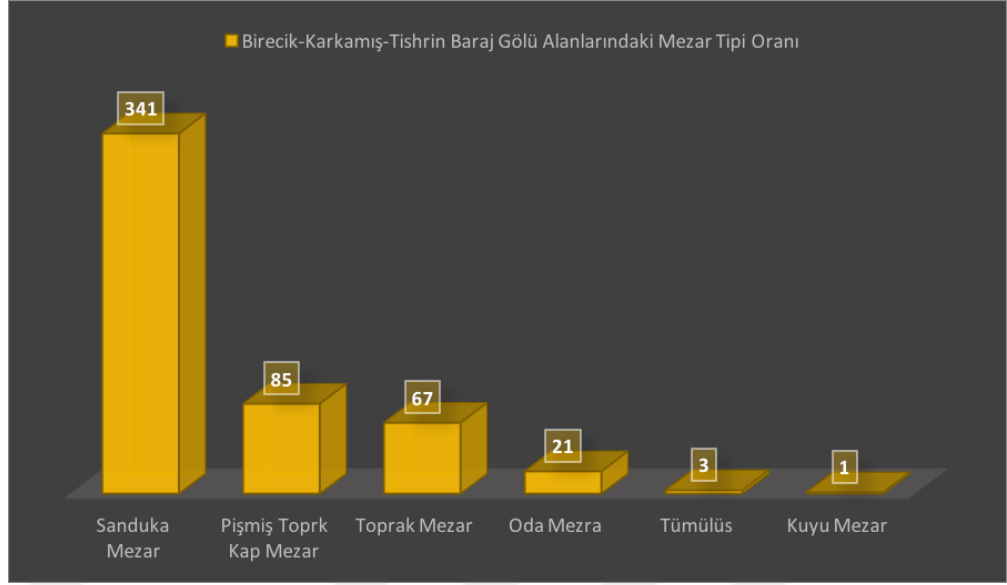
Erken Orta Fırat 2 evresinde Hassek Höyük (*Behm-Blancke, 1981,1984; Hrouda ve Behm-Blancke, 1982; Gerber, 2005*) ve Nevali Çori'de (*Becker, 2007: 101-118*) pişmiş toprak kap mezarlar ile sanduka mezarları kapsayan üç mezarlık alan kullanılırken, ölümler eş zamanlı olarak yerleşimin içine de gömülmüştür. Bölgede bilinen tek kerpiç sanduka mezar, Gritille'de belgelenmiştir (*Ellis, 1983: 119*). Hassek Höyük'teki küp mezarların çevresi çakıl taşlarıyla çevrelenmiş (*Behm-Blancke,*

1983:89), Lidar Höyük doğu mezarlık alanındaki sanduka mezarların ise tabanları irili ufaklı yassı taşlarla döşenmiştir (*Hauptmann, 1982b*). Samsat Höyük'te ise ölümler çömlek, küp ve toprak mezarlara gömülmüştür (*Özgüç, 2009*). Bölgenin kendi içindeki farklılıklarının takip edilebildiği Titriş Höyük'te ölümler aşağı ve dış şehirde konutların kullanılmayan odalarına toplu şekilde gömülmüş olmalarına karşın, dış şehrin doğusunda yer alan mezarlık alanına eş zamanlı olarak tekli gömmeler yapılmıştır (*Matney vd., 1997; Honça ve Algaze, 1998*).

Bölgedeki mezar tipolojisi çoğunlukla toprak, pişmiş toprak kap, sanduka ve yer altı oda mezarlardan oluşmaktadır. Mezar türlerine göre mezar eşyalarının nitelik ve niceliği de değişmektedir (*Yılmaz, 2003: 69*). Atatürk Baraj Gölü dolun alanındaki mezarların bir kısmında hiç mezar eşyasına rastlanmazken, bir kısmında az sayıda mezar eşyasına rastlanmaktadır. Buna karşın oda mezarlar en fazla mezar eşyası bırakılan mezar tipleridir. Oda mezarların çoklu gömme uygulamalarına uygun boyutları bu mezarlara daha fazla mezar eşyasının bırakılmış olmasını açıklamaktadır. Hayaz Höyük'te ortaya çıkarılan oda mezara gömülen 12 bireyin yanına 40 seramik kap ile birlikte çok sayıda metal (*Roodenberg, 1980*), Titriş Höyük'te çoklu gömme görülen 96.75 no.lu oda mezara 100'ün üzerinde seramik kap ile birlikte çok sayıda metal malzemedен eşya bırakılmıştır (*Matney vd., 1997; Laneri, 2004: 249*).

4.2.2. Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü Alanları

Birecik barajı dolun alanında kalan Horum Höyük, Tilbeş Höyük, Hacınebi, Birecik ETÇ Mezarlığı, Karkamış baraj gölü dolun alanında kalan Zeytinli Bahçe, Mezraa Höyük, Gre Virike, Şaraga'da yapılan kazılar ile Karkamış kazıları Türkiye-Suriye sınırının kuzeyinde kalan bölgeyi oluşturmaktadır (*Harita 4*). Sınırın güneyinde kalan Tishrin barajı dolun alanında kalan Jerablus Tahtani, Shiyukh Fawqani, Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar, Qara Quzaq ve Tell Banat'taki mezar ve/veya mezarlık alanlarının kuzeydeki merkezlerle birlikte değerlendirilmesinin temel nedeni, bu merkezler arasındaki kronolojik ve tipolojik yakınlıklardır.

Grafik 3: Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü Dolun Alanlarındaki Mezar Tiplerinin Dağılımı

Birecik-Karkamış baraj gölü alanları, Fırat Nehri üzerinde karşıdan karşıya geçişlerde en elverişli bölgelerden biridir (*Archi vd., 1971: 109*). Bölgenin bu konumu Kuzey Suriye, Mezopotamya, Doğu Akdeniz ve Anadolu için bir kavşak niteliği taşımasını ve böylelikle stratejik bir işlev kazanmasını sağlamıştır.

Bölgedeki EOF 2 evresinin (*Bouso, 2015: 381-380*) temsil edildiği Birecik ETÇ Mezarlığı, Zeytinli Bahçe, Şaraga, Jerablus Tahtani, Shiyukh Tahtani, Tell Ahmar, Qara Quzaq gibi merkezlerde ölümler sanduka ve çömlek mezarlara gömülmüştür. Erken evrelere tarihlenen Birecik ETÇ Mezarlığı ve Şaraga Mezarlığı dışında ölümler, yerleşim içlerine gömülmüştür.

Bölgedeki mezarların bazılarında çok sayıda mezar eşyası bırakılırken, Shiyukh Tahtani¹⁷ (*Falsone ve Sconzo, 2012: 30,176*), Zeytinli Bahçe, Birecik ETÇ Mezarlığı (*Sertok ve Ergeç, 1999: 88*), Karkamış'da (*Woolley ve Barnett, 1952: 216*) eşya bulunmayan mezarlara da rastlanmıştır. Eşya bulunmamış mezarlar üzeri çoğunlukla yüksek ayaklı bir çanak veya çanak parçasıyla örtülen çömlek mezarlardan oluşmaktadır.

¹⁷Shiyukh Tahtani'deki söz konusu mezarlardan biri CD alanında ortaya çıkarılan T.116 no.lu mezardır. (*Falsone ve Sconzo, 2012: 30,176*).

Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü dolun alanında dikkat çeken, Atatürk ve Tabqa barajları dolun alanlarından farklılık gösteren özelliklerden biri EOF 3 evresi ile beraber takip edilebilen ve çoğunlukla EOF 4 evresine kadar kullanılmış olan, karmaşık yapısal özellikler gösteren mezar kompleksleridir (*Bouso, 2015*). Bölgenin kuzeyinde kalan Gre Virike’de oda mezar kompleksleri Ayşe Tuba Ökse’nin ifade ettiği şekilde bereket ve ölü kültürü bağlamında kullanılmış ‘açık hava tapınma’ alanı olarak nitelendirilmiştir (*Ökse, 2014: 79*). Jerablus Tahtani’de (*Peltenburg, 2015*) üç evreli 302 no.lu oda mezar, Tell Ahmar’daki (*Bunnens, 2016*) Hypogeum ve bölgenin güney sınırında kalan Tell Banat’taki 7 no.lu oda mezar kompleksi (*Porter, 2002a: 18-20*) de karmaşık yerleşim içi mezar yapılarıdır. Bu bağlamda, söz konusu oda mezar komplekslerinin belirli aralıklarla Fırat vadisine kurulduğu anlaşılmaktadır (*Harita 4*) (*Ökse, 2007:101*). Fırat vadisinin doğu yakasında yer alan Gre Virike ile Tell Ahmar’ın arasındaki mesafe ortalama 36 km, Tell Ahmar ile Tell Banat’ın arasındaki mesafe de yaklaşık 33 km ölçülmüştür. Bir kişinin düz alanda 18km mesafeyi ortalama 3,5 saatte¹⁸ yürüyebileceği temel alındığında, söz konusu oda mezar komplekslerinin çevresindeki kırsal yerleşimlerde oturan kişilerce gününbirlik ulaşılabilir mesafede yer aldıkları görülmektedir. Böylece, bu mezar yapılarının yerel tapınım alanları olarak kullanılmış oldukları düşünülebilir.

Bu mezarlara, genellikle çoklu gömmeler yapılmış olup bazılarında çok sayıda mezar eşyası bırakılmıştır. Gre Virike K9 oda mezarında bir yetişkin (76 kap ile birlikte çok sayıda metal eşya ile) ve bir çocuğa ait kemik parçalarının yanı sıra kaburga kemiği üzerinde kesi izlerine rastlanan hayvan kemiklerinin bulunması (*Uysal, 2002: 252-253*), ölü için kurban edilen hayvanın bir parçasının mezara bırakıldığı yönünde yorumlanmıştır (*Ökse, 2014*). Jerablus Tahtani’deki 302 no.lu oda mezarda birey sayısının farklı olmasının yanı sıra Gre Virike K9 örneğine benzer şekilde, mezarın giriş bölümünde üzerinde bıçak izleri saptanan keçi kemikleri bırakılmıştır (*Croft, 2015: 209*). 302 no.lu oda mezarın erken evrelerinde altı aylık bebek ve 12 yaşlarında dört çocuk, 20-35 yaş aralığında 10 yetişkin birey gömülmüş ve 700’ün üzerinde kap bırakılmıştır (*Peltenburg, 2015: 226-227, tab. 13.1*).

¹⁸Bir bireyin ortalama 5km uzunluktaki düz alanı 1 saatte yürüyebileceği hesaplanmıştır (*Hodder ve Orton, 1976: 233, fig. 7.4*).

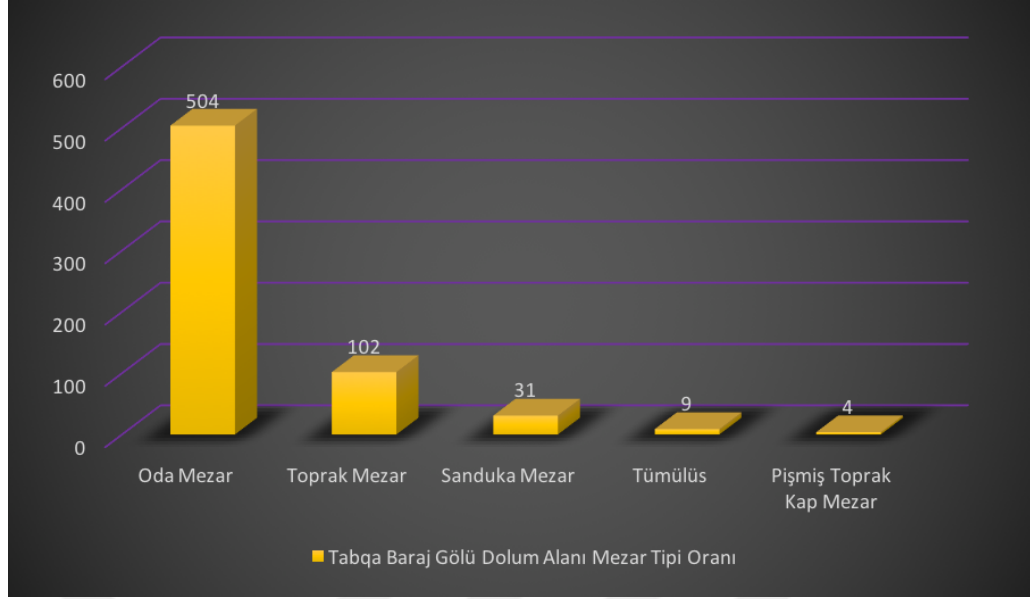
Birecik-Karkamış-Tishrin Baraj Gölü dolum alanında diğerlerine göre dikkat çeken bir diğer farklılık yeni oda mezar tipinin kullanıldığı dönemde inşa edilmiş olan tümülüslerdir. Bölgenin en güney kesiminde kalan Tell Banat'ta bulunan tümülüsler – Beyaz Anıt B (*White Monument*) – karmaşık bir yapı sergilemektedir (*Şekil 22*) (*Porter, 2002b:160-162*). İkili gömmelerin de (*Wilhelm, 2006:366-370*) görüldüğü bu mezarlar EOF 3 ve 4 evrelerinde inşa edilip kullanılmışlardır (*Bouso, 2015:383-384*). Tümülüsler, bu bölgenin güneyinde kalan Tabqa barajında da belgelenmiştir (*Şekil 23*).

Mezarlık alanlarında ve yerleşim içinde bulunan mezarlara tekli, ikili ve çoklu gömmeler yapılmıştır (Bkz.Böl.3.3.2).

Bölgedeki mezar tipleri çoğunlukla sanduka, pişmiş toprak kap, toprak ve yer altı oda mezarlardan oluşmakla birlikte, Gre Virike'de kireçtaşından inşa edilmiş oval oda mezar (*Ökse, 2014: 88*) ile Qara Quzaq'ta kerpiçle inşa edilmiş oda (*Valdes, 1999:120*), yerüstü oda mezar olarak değerlendirilmiştir.

4.2.3. Tabqa Baraj Gölü Alanı

Orta Fırat Havzası'nın güney kesimini oluşturan Tabqa Baraj Gölü Dolum alanında yer alan Tell es- Sweyhat, Tell Hadidi, Shamseddin, Tell el-Abd, Tell Munbaqa, Habuba Kabira, Tawi, Tell Halawa, Tell Selenkahiye, Wreide, Tell Bi'a, Abu Hamad ve Terqa'da ki mezar ve/veya mezarlık alanları (*Harita 5*) arasında kronolojik ve tipolojik yakınlıklar bulunmaktadır.

Grafik 4: Tabqa Baraj Gölü Dolun Alanında Mezar Tiplerinin Oranı

Bu bölge EOF 3 evresinde ortaya çıkıp EOF 4 evresinde de kullanılmaya devam eden (Bouso, 2015) kuyu girişli ve kaya oyma oda mezarlarla temsil edilmektedir. Tell es-Sweyhat, Tell el-Abd'da kaya oyma mezar, Tawi, Tell Selenkahiye ve Halawa A'da kuyu girişli oda mezarlar, Tell Bi'a'da kaya oyma mezarların yanı sıra yer altı ve yer üstü oda mezarlar (Şekil 19), Terqa'da yer altı oda mezar (Rouault ve Mora, 2008; 2009), Abu Hamad'da (Falb vd., 2005) A, B, E, J ve M alanlarında yüzlerce mezar ve çok sayıda mezarlık kaydedilmiştir.

Kuyu girişli oda mezarların ilave odalarla büyütüldükleri Tell Selenkahiye'deki örneklerden net bir şekilde takip edilebilmektedir (Van Loon, 1968). Tell Selenkahiye'deki neredeyse tüm kuyu girişli oda mezarların düzenlenmelerinin bu şekilde yapıldığı ve ölülerin mezar eşyalarını birbirinden ayırmak için aralara kerpiç duvarlar örüldüğü görülmektedir. Bu düzenleme, oda mezarlarda çoklu gömme uygulaması yapılmasına karşın toplumsal bellekteki tekli gömme uygulamalarının da eş zamanlı devam ettirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Tabqa Baraj Gölü dolum alanında görülen yerleşim dışı mezarlık alanların sayısı, kuzeyindeki Birecik-Karkamış-Tishrin ve Atatürk Baraj Gölü alanlarında görülen yerleşim dışı mezarlık sayısının yaklaşık iki katıdır (Tablo 3, Harita 3, Grafik 1). Yerleşim dışı mezarlık alanlarının sayısındaki söz konusu fark nüfus, toplumsal örgütlenme biçimlerindeki çeşitlilik ile açıklanabileceği gibi, bölgenin kuzeyindeki

yerleşim dışı mezarlık alanlarının bulunamamış olma ihtimallerinden de kaynaklanabilecektir.

Yaygın olarak uzun süre kullanılmış olan bu mezar tiplerinin bulunduğu mezarlıkların tasarlanma biçimlerinin farklılıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Shamseddin, Tawi ve Halawa A mezarlık alanlarındaki mezarların düzenli sıralar halinde tasarlandığı görülürken, buna karşın aynı bölgenin güneyinde yer alan ve bölgenin tek farklı mezar tipi olan tümülüslerin de açığa çıkarıldığı Abu Hamad mezarlığının ise küçük kümeler şeklinde 2 km'lik bir alana yayıldığı görülmektedir. Bu durum bölgenin kendi içindeki farklılıklarından biri olarak yorumlanabilir. Bu konunun toplumsal yapıya dönük verdiği fikirler, *Toplumsal Yapı* başlığı altında değerlendirilecektir.

Bölgede kaya oyma ya da yer altı oda mezar tipinde kuyu girişli bir ve/veya çok odalı mezar komplekslerinin yanı sıra toprak mezarlar, az sayıda sanduka ve pişmiş toprak kap mezara da rastlanmaktadır. Oda mezar yapılarındaki çeşitlilik sosyal dinamikleri ile coğrafya ve çevrenin bir katkısı olarak yorumlanabilir.

4.3. BÖLGESEL BENZERLİKLER

Aynı coğrafyayı paylaşan topluluklar arasında gelişen iletişim ağları toplumların sosyo-kültürel açıdan dinamik ilişkiler geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Farklı coğrafya ve eko-sistemler toplumların örgütlenme biçimlerinde çeşitlenmelerin açığa çıkmasını sağlamıştır. Söz konusu toplumsal örgütlenme biçimleri de farklı coğrafya ve çevrelerdeki kültürlerin iletimine katkıda bulunmaktadır. Ölü gömme uygulamaları toplumsal örgütlenmelerin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik ilişkilerinin de bir parçası olduğundan, ölü gömme uygulamaları açısından Orta Fırat Havzası'nın muhtemel etkileşim alanı ortaya çıkartılmıştır. Bu bağlamda bölgenin Yukarı Fırat Havzası, Kuzeybatı Suriye ve Yukarı Dicle Havzası ile etkileşimi de ölü gömme uygulamalarında görülen benzerlikler aracılığı ile belirlenmeye çalışılmıştır (*Harita 6*).

4.3.1. Yukarı Fırat Havzası

Orta Fırat Havzası'nda görülen ölü gömme uygulamalarının bazılarının benzerleri, Malatya ovasının en iyi araştırılmış merkezi olan Arslantepe'den

gelmektedir (*Harita 6*) (*Frangipane, 2001a: 325*). Orta Fırat Havzası'nda görülen tekli ve çoklu gömme biçimleri (Bkz. Böl. 3.3.3) Arslantepe'de MÖ 3. bin tabakalarındaki birkaç basit toprak mezarda ve höyüğün batı kesiminde izole durumda açığa çıkarılmış olan taş sanduka mezarda görülmektedir (*Frangipane vd., 2001: 135*).

Orta Fırat Havzası'nda Lidar Höyük gibi yerleşimden izole bir şekilde mezarlık alanında açığa çıkan taş sanduka mezarların tabanlarının taşlarla döşenmesi (*Hauptmann, 1982b*) uygulamasının benzeri Yukarı Fırat Havzası'nda Arslantepe'de açığa çıkarılan 'Royal Tomb' olarak adlandırılan taş sanduka mezarda da görülmektedir (*Frangipane vd., 2001: 135*). Söz konusu mezarın tabanı yassı taşlarla döşenmiş, üstü ise yassı ve olasılıkla sonradan parçalanmış olan taş blok ile örtülmüştür (*Frangipane, 1998*).

Orta Fırat Havzası'nda birçok merkezde görülen çoklu gömme uygulamalarına benzer nitelikler gösteren mezarın tabanına bir erkek birey hoker pozisyonda gömülmüştür. Mezar yapısının üst düzlemine ise mezar tabanındaki bireyle eşzamanlı gömüldüğü belirtilen dört birey farklı yönlerde yatırılmışlardır. Bu bireylerin üçü kadın biri erkektir (*Frangipane vd., 2001: 124-127*). Bunlardan bir kadın ile erkek, sandukanın üst düzleminde hoker pozisyonda, iki genç kadın ise taş sandukanın örtü taşının üzerine yatırılmışlardır. Marcella Frangipane, bu dört bireyin olasılıkla kurban edildiklerini belirtmektedir (*Frangipane, 2001b: 1*). Mezarın yapısal özellikleri ile beraber mezara bırakılan eşyaların nitelik ve niceliği, bu mezara yatırılan kişinin toplumsal hiyerarşide üst düzeyde olabileceğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte farklı malzemedен üretilmiş süs eşyalarının ve silahların varlığı, farklı toplumsal gruplarla kurulan ilişkiye işaret etmektedir¹⁹.

Orta Fırat Havzası'nın kuzeyinde yer alan Hassek Höyük'teki 12 no.lu taş sanduka mezara bırakılan kapların ve metal silahların benzerleri Arslantepe'deki sanduka mezarda da görülmektedir. Manfred Behm-Blancke, mezara bırakılan seramik kapların yanı sıra mızrak ucu, yassı balta gibi metal silahları gerekçe göstererek, mezarın yerel bir yöneticiye ait bir elit mezarı olduğunu öne sürmüştür (*Behm-Blancke, 1982*). Marcella Frangipane ise Arslantepe'deki sanduka mezarın elit mezarı olduğunu ve göçebe bir toplumun silaha dayalı gücünü yansıttığını

¹⁹Marcella Frangipane, bu mezara bırakılan eşyaların niteliğinin, Transkafkasya ile birçok kültürel ilişkinin olduğunu bildirmiştir (*Frangipane, 2017: 194-195*). Bkz. *Frangipane vd., 2001: 136*.

vurgulamakla birlikte, bu düşüncesini mezarın yapısal özellikleri ile mezara bırakılan eşyalarının nitelik ve niceliğine dayandırmaktadır (*Frangipane, 2001b: 1*).

Orta Fırat Havzası'nın kuzey kesimlerinin ölü gömme uygulamaları ile Yukarı Fırat Havzası arasında mezar tipolojisi ve mezar eşyası arasında benzerlikler görülmesine karşın, Orta Fırat Havzası'nda görülen çeşitlilik Yukarı Fırat Havzası'nda görülmemektedir. Yukarı Fırat Havzası'nın dağlık yapısı dolayısıyla Mezopotamya'yı Akdeniz'e bağlayan ana ticaret yolu üzerinde olmayışı, orada yaşayan Mezopotamyalı topluluğun yanı sıra yerli toplulukların uygulamalarını ortaya çıkarmış olmalıdır. Orta Fırat Havzası'nda ise büyük bir çeşitlilik gösteren mezar tipleri ile karşılaşılması, havzanın Mezopotamya'yı Akdeniz'e bağlayan ana ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle olasılıkla çok daha çeşitli coğrafyalardan gelen toplulukların uğrak yeri haline gelmiş olmasıdır.

4.3.2. Yukarı Dicle Havzası

Orta Fırat Havzası'nda açığa çıkan mezarlardan elde edinilen bazı ölü gömme uygulamalarının benzerlerine, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında (*Harita 6*) yer alan Aşağı Salat (*Şenyurt, 2002*) ve güney kıyısında yer alan Müslüman-tepe'de (*Ay, 2013*) açığa çıkan yerleşim dışı mezarlıklarda rastlanmaktadır. Botan vadisinde yer alan Başur Höyük'te ise mezarlar yerleşim içinde bulunmaktadır (*Sağlamtimur, 2013: 517; 2017*). Dicle Nehri'nin doğu kesiminde kalan Tatıka'da yer alan taş temelli yapılarla ilişkili mezarlar ölü kültü alanı olarak kullanıldığı düşünülen bir alanda açığa çıkarılmıştır. (*Ökse, 2017: 22*).

Taş sanduka mezarlar Yukarı Dicle Havzası'nda Müslüman Tepe Mezarlık Alanında (*Ay, 2013: 277-279*), Aşağı Salat'ta höyüğün batı kesimindeki mezarlıkta (*Şenyurt, 2002: 445-447*), Başur Höyük'te yerleşim içinde (*Sağlamtimur, 2017*) açığa çıkarılmıştır. Aşağı Salat'ta höyüğün batı kesimindeki mezarlıkta açığa çıkarılan kırka yakın sanduka mezardan oluşan mezarlığın Yukarı Dicle Havzası'nın Geç Kalkolitik ETC geçiş sürecinin ölü gömme uygulamalarının anlaşılmasında yeterli veriye sahip olduğu belirtilmektedir (*Akçay, 2017: 73*). Belli bir yön birliğine göre tasarlandığı bildirilen mezarlıkta taş sanduka mezarların farklı bir yapısal özellik gösterdikleri belirtilmiştir (*Şenyurt, 2004: 645*). Dikdörtgen ya da oval biçimde tasarlanmış olan bu mezarlar, irili ufaklı kireçtaşı ile çevrelenmiş ve duvarları da çoğunlukla aynı

malzemeye örtülmüştür. Mezarların tabanları çakıl taşları ile döşenmiş ve iskeletler hazırlanan zeminin üzerinde hoker pozisyonunda yatırılmıştır. Botan vadisinde yer alan Başur Höyük'te yerleşim içinde açığa çıkan dokuz taş sanduka mezarın (*Sağlamtimur, 2017*) beşinin tabanı kireçtaşı plakalarla döşenmiştir. Bu mezarlar çoğunlukla yekpare taşlarla çevrelenmiş ve örtülmüştür. Başur Höyük'teki M11 ve M12 no.lu küçük boyuttaki taş sanduka mezarlarda herhangi bir iskelet kalıntısına rastlanmamasına karşın, hacimleriyle paralel oranda mezar eşyasıyla doldurulması, Haluk Sağlamtimur tarafından sembolik mezar olarak değerlendirilmiştir (*Sağlamtimur, 2017: 4*). Başur Höyük'te MÖ 3. binin erken evrelerine tarihlenen sekiz toprak mezar açığa çıkarılmıştır (*Sağlamtimur, 2017: 3*). Sağlamtimur, toprak mezarlardan ikisinin taş sanduka mezarlarla ilişkili olduklarını belirtmektedir.

Tatika'da açığa çıkarılan 18 mezarın ikisi toprak, üçü taş sanduka ve 13'ü ise çömlek mezar tipindedir (*Ökse., 2017: 18*). Etrafı taşlarla çevrelenen çömlek mezarlara çocuklar gömülmüştür. Tatika'da doğu-batı yönde konumlandırılmış küçük boyuttaki taş sanduka mezarlara da genellikle çocuk yaşta bireyler gömülmüştür. Tatika'daki mezarların çoğuna eşya bırakılmamış olmasına karşın, mezarların çevresinde yoğun hayvan kemikleri bulunmuştur (*Ökse., 2017: 19*).

Aşağı Salat mezarlığında (*Günay vd., 2011: 234-235*) ve Başur Höyük'te (*Sağlamtimur ve Massimino, 2018: 332*) çoklu gömme yapılmış bazı taş sanduka mezarlara rastlanmıştır. Başur Höyük'teki toprak mezarların çoğuna sayısı altıyı bulan çoklu gömmeler yapılmasına karşın M16 no.lu toprak mezarda bu sayı elliye çıkmaktadır. Bazı taş sanduka mezarların üst düzleminde açığa çıkan söz konusu mezarda travma izleri taşıyan % 70 oranında genç kadın belli bir ritüel çerçevesinde gömülmüştür²⁰.

Aşağı Salat mezarlığında eşyalar Orta Fırat Havzası'nda olduğu gibi, genellikle mezarların içine bırakılmış olmakla birlikte, mezarların dışında da çeşitli kaplar

²⁰ Dr. Öğr. Üyesi. Haluk Sağlamtimur ile 12 Mayıs 2018 tarihinde yapılan kişisel görüşmede, M16 no.lu mezara gömülen 30-40 yaşlarındaki yetişkin erkek bireylerde tespit edilen salgın hastalık belirtilerinin farklı yaş gruplarında aynı etkiyi yaratmayacağı için ölüm nedeni olamayacağı, %70'ini genç kadınların oluşturduğu 50 bireyin ölüm nedenlerinin toplumdaki bir mücadelenin yansımaları olabileceği aktarılmıştır. Sağlamtimur, bu mücadeleyi Geç Uruk Döneminden EOF 1 evresine geçiş sürecindeki sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik dönüşümlerin topluma yansıyan boyutuna işaret ettiğini belirtmekte ve ölümlerin bir ritüel çerçevesinde gömüldüklerini mezarda bulunan süs eşyaları ve tekstil parçalarına dayanarak gerekçelendirmektedir.

bulunmuştur (*Şenyurt, 2002: 676-678; 2004*). Mezarlara genellikle Ninive 5 türünde kaplar, yüksek ayaklı çanaklar, minyatür kaplar, ağırşak, figürin ve idollerin yanı sıra farklı malzemeden üretilmiş süs eşyaları bırakılmıştır (*Şenyurt, 2002: 676-678; 2004*). Başur Höyük taş sanduka mezarlarına da Ninive 5 türünde, saklı astar bezemeli ve koyu yüzü açkılı seramik türlerinde çok sayıda kap ve sayıları binlerle ifade edilen metal eşya bırakılmıştır (*Sağlamtimur, 2016: 3-5*). Bunlar arasında süs eşyaları ve kapların yanı sıra en büyük oranı silahlar oluşturmaktadır.

Törenselle amaçlı kullanıldığı düşünülen hayvan betimli libasyon kaplarının yanı sıra olasılıkla ölü kültü ile ilişkili tunç metalden üretilmiş kuş gagalı, pençeli ve göğüs kısmı vurgulanmış karşılıklı olarak bir simetri oluşturan iki kadın figürü üzerinde yılan betimleri olan kabı taşır şekilde tasvir edilmişlerdir. Söz konusu kabın işçiliğinin yanı sıra iki kadın figürün taşıdıkları kabın üzerindeki betimlerin yer altı dünyası ile ilişki olduğu düşünülmektedir. Mezarlara bırakılan metal eşyaların bir kısmı tekstil ile sarılmıştır (*Sağlamtimur, 2016: 6*). Hayvan figürlü metal eşyaların göz, baş ve gövdelerinin bilinçli olarak olasılıkla bir ritüel bağlamında sarıldığı belirtilmiştir. Söz konusu eşyaların yanı sıra mezarlara insan, hayvan, karışık yaratıklar ve geometrik desenlerden oluşan silindirik mühürler de bırakılmıştır. Başur Höyük mezarlarında ele geçen Ninive 5 kaplarının ve bazı metal silah ve süs eşyalarının (Bkz. Böl. 3.4) benzerleri Hassek Höyük, Birecik ETÇ Mezarlığı, Hacınebi ve Qara Quzaq'dan bilinmektedir (*Sağlamtimur ve Massimino, 2018: 332-333*). Başur Höyük'teki mezarlardaki metal eşyaların niteliği ve niceliğine dayanılarak mezarların yerel elitlere ait oldukları belirtilmektedir (*Sağlamtimur, 2016: 7*). Haluk Sağlamtimur, söz konusu mezarlarda bulunan metal eşyalar ile birlikte Ninive 5 seramiği ve Jemdet Nasr üslubundaki mühürlerin, Yukarı Dicle ve Botan toplumunun Mezopotamya, Kuzey Suriye, İran ve Kafkasya'daki kültürlerle olan etkileşim ağına işaret ettiklerini belirtmektedir.

Orta Fırat Havzası'nda ölü kültü ile ilişkili alanların benzerlerine Yukarı Dicle Havzası'nda Tatıka'da rastlanmaktadır. Ayşe Tuba Ökse, Tatıka'da açığa çıkarılan taş temelli yapıların yaşam alanı olarak kullanıma uygun üstü kapalı yapılar olmadığını ve bu yapıların mezarlarla ilişkili oldukları belirtmektedir (*Ökse., 2017: 22*).

Yukarı Dicle Havzası'nda (*Harita 6*), Orta Fırat Havzası'nda belirlenen mezar tipleri arasında sadece taş sanduka, pişmiş toprak kap ve toprak mezarlar bulunmaktadır. Her iki bölgenin kültürel bakımdan benzeşmesine karşın, Orta Fırat Havzası'nda belirlenen altı temel mezar biçiminin sadece üçüne rastlanması, kayda değer bir farklılık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu farklılığın temel nedeni, bu bölgelerin coğrafi farklılıkları ve sosyal dinamikleri olmalıdır. Yukarı Dicle Havzası'nın kapalı bir havza oluşuna bağlı olarak Mezopotamya'yı Akdeniz'e bağlayan ana ticaret yolları üzerinde olmayışı, olasılıkla sadece yerel toplulukların ölü gömme uygulamalarıyla sınırlı kalmasına neden olmuştur.

4.3.3. Kuzeybatı Suriye

Arkeolojik açıdan Kuzeybatı Suriye, Orta Fırat Havzası'nın batısında kalan ve Amanos Dağları ile Akdeniz kıyısından ayrılan bölgeyi kapsamaktadır (*Harita 6*). Bu bölgenin ölü gömme uygulamaları için Sajur Nehrinin Türkiye-Suriye sınırının kuzeyindeki kesiminde yer alan Tilbeşar²¹ (*Kepinski, 2010*) ve Kilis Ovasındaki Oylum Höyük (*Özgen vd., 1997*) ile Halep Ovasının güneyindeki Jabbul Gölü kenarında yer alan Umm-el Marra (*Schwartz vd., 2006; Schwartz 2012; 2016*) kazılarında açığa çıkan mezarlar incelenmiştir.

Oylum Höyük doğu yamacındaki mezarlık alanında basit toprak, pişmiş toprak kap ve oda mezarlardan oluşan çok sayıda mezar açığa çıkarılmıştır (*Özgen vd., 1997: 59*). Genellikle çocukların gömüldüğü ve ağızları çömlek parçası ile kapatılmış olan çömlek mezarların bazılarında mezar eşyalarının mezarın hem içine hem de dışına bırakıldığı görülmektedir (*Ensert, 1995: 112*). Horum Höyük'teki çömlek mezarın çevresine 12 minyatür kabın (*Tibet vd., 1999: 291*) ve Gre Virike'deki çömlek mezarın üzerine beş minyatür çanağın bırakılması (*Ökse, 2006b: 13-14*), Orta Fırat Havzası'nda ve batısında çocuklara benzer ölü anma uygulamaları yapıldığını düşündürmektedir.

Orta Fırat Havzası'nda küp mezarlara yetişkinlerin de gömülmesi (Bkz. Böl. 3.2), Oylum Höyük'te açığa çıkarılan küp mezarlarda da görülmektedir. Gömme

²¹Tilbeşar D alanında açığa çıkarılan oda mezarda çoklu gömmeler görülürken bu alanın kuzeyinde ise sanduka ve çömlek mezarlar ortaya çıkarılmıştır (*Kepinski, 2010: 308*). Mezarlara bırakılan eşyalar arasında metalik seramik grubundan kaplar ve metalden üretilmiş süs eşyası yer almaktadır.

işlemeden önce küpler, ölüleri yerleştirebilmek için bilinçli bir şekilde kırılmış ve bazı küplerin alt kısmı irili ufaklı taşlarla doldurulmuştur (*Ensert, 1995: 123*).

Gre Virike (*Şekil 6, 20*) ve Tell Bi'a (*Şekil 14, 19*) açığa çıkan yeraltı ve yer üstü oda mezar tiplerinin (Bkz. Böl. 3.2.1) benzerlerine de Umm-el Marra'da rastlanmaktadır (*Schwartz, 2012; 2016: 127*). Yer üstü oda mezarlar tek odalı dikdörtgen bir biçimde tasarlanarak kireçtaşı ile inşa edilmiş, mezarların üst yapıları kerpiçle kapatılmıştır.

Orta Fırat Havzası'nda çeşitli mezar ve mezarlıklarda görülen çoklu gömme uygulamaları, Kuzeybatı Suriye bölgesinde de görülmektedir. Oylum Höyük'teki oda mezarlardan birine biri bebek, üçü yetişkin olmak üzere dört birey gömülürken (*Özgen vd., 1997: 59*), Umm-el Marra'da 3 evreli inşa edilen 1 no.lu mezara yetişkin kadın, erkek ve çocuklardan oluşan çoklu gömmeler yapılmıştır (*Schwartz, 2016: 128*).

Orta Fırat Havzası'nda genellikle çoklu gömme görülen oda mezarlara çok sayıda kap bırakılması, Oylum Höyük ve Umm-el Marra'da da karşımıza çıkmaktadır. Oylum Höyük'te 'Vazolar Mezarı' olarak adlandırılan, içinde yaklaşık 130 kabın bulunduğu oda mezarın girişinin güneyden sağlandığı ve mezarın kerpiç malzemeyle örtüldüğü belirtilmektedir (*Özgen vd., 1997: 59*).

Orta Fırat Havzası'nda mezarlara bırakılan eşyalar gibi Oylum Höyük'te de çeşitli malzemelerden üretilmiş süs eşyalarının yanı sıra üç ayaklı kaplar, yüksek ayaklı çanaklar, Suriye şişeleri, yatay yivli konik bardaklar bulunmaktadır (*Özgen vd., 1997: 59*). Umm-el Marra'da ise oda mezar komplekslerine bazaltdan üretilmiş minyatür masa, üç ayaklı kaplar, yüksek ayaklı çanaklar, küresel gövdeli çömlekler, akıtacaklı kaplar, düz dipli sığ kâseler, testiler ve Suriye şişelerinin yanı sıra metal kişisel eşyalar ve gümüş kaplar bırakılmıştır (*Schwartz, vd., 2006*). Bu mezarlarda çeşitli hayvan türüne ait, bazılarının üzerinde kesme izleri olan, çok sayıda kemik de bulunmuştur

Her iki bölgede mezar tipleri ve mezar eşyası açısından saptanan benzerlikler, Orta Fırat Havzası'ndan geçen ana ticaret yolunun Akdeniz'e ulaşmak için Kuzeybatı Suriye'den geçmesi olmalıdır (*Harita 7*). Orta Fırat Havzası ana ticaret yolları üzerinde yer aldığından ve Kuzeybatı Suriye ile arasında coğrafi engeller

bulunmadığından, farklı coğrafyalardan gelen çeşitli toplulukların uğrak yeri olmuş ve büyük bir çeşitlilik gösteren mezar tipleri ortaya çıkmış görünmektedir.

4.4. TOPLUMSAL YAPI

Arkeolojik kayıtlar üzerinden toplumsal yapının anlaşılması ve tanımlanması sürecinin, arkeoloğun “arkeolojik şeye”²² yaklaşımı ile temelden ilişkili bir süreç olduğu düşünülmektedir. “Arkeolojik şeyler” ve insanlar arasındaki bağıntıyı anlamlandırmak, toplum-şey-insan arasındaki anlamsal bağlamın daha gerçekçi bir şekilde kurgulanmasını sağlayacaktır. Bu ilişkiler ağı, Ian Hodder’ın tanımladığı şekliyle “dolanıklık”²³ ilişkisi” ile açıklanabilir (Hodder, 2018). “Dolanıklık” fenomeninin bu çalışmaya sağlayacağı katkı, ölü gömme uygulamalarının toplumsal yapıyla değişken ve geçişken ilişkisinin bütünlüklü olarak irdelenmesinin önünü açmasıdır. “Dolanıklık” mezar tipleri ile gömülen bireylerin sayısı, yaş ve cinsiyetlerinin, ayrıca mezarlara bırakılan eşyanın türü ve yoğunluğunun birbiriyle olan ilişkisinin anlaşılmasını sağlayabilecektir.

Orta Fırat Havzası’nda EOF 3 evresinde tarihsel olarak izi sürülebilen oda mezarların kökenine dair tartışmalar, genellikle bu mezar tipinin sanduka mezar tipleri üzerinden gelişim gösterdiği (Yılmaz, 2006: 58) yönünde olsa da, oda mezarların gelişiminin tek bir nedene bağlanarak açıklanması yeterli olmayacaktır. Oda mezar tiplerinin toplumsal yapıya dair sunduğu niteliksel ve niceliksel veriler, bu mezarların yerel yöneticilere ve elitlere ait olduğu yönünde geliştirilen fikirleri beslemektedir (Ökse, 2011: 273). Bu bağlamda oda mezar tiplerinin toplumsal yapıyla dolaylı ya da doğrudan ilişkisinin anlaşılması için daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Oda mezarların tipolojik olarak toplumsal yapıya ilişkin ortaya koydukları verilerin dışında bir de bu mezarların hangi gömme biçimlerini yansıttıkları hususu, ölü gömme uygulamalarındaki yapısallıkların anlaşılması açısından gereklidir. Bir başka ifadeyle,

²²‘Şey’ kelimesini Ian Hodder gündelik yaşam içerisinde kullandığımız günlük maddeler olarak tanımlamakla birlikte ‘şey’i mevcudiyeti olan bir ‘kendilik’ olarak açıklamaktadır (Hodder, 2018: 23). Bu açıklamadan hareketle yukarıda kullanılan ‘şey’ kavramı, arkeolojik nesnelere (mezar eşyalarını, iskeletleri, mezar biçimlerini vb.) tanımlamak anlamında kullanılmıştır.

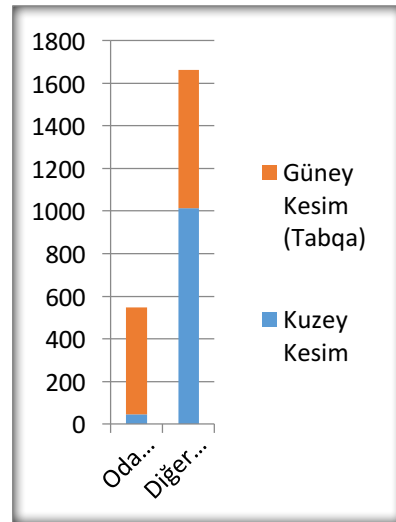
²³‘Dolanıklık’ ilk defa *Kuantum Fiziği*’nde madde ve enerjinin değişkenliği ve geçişkenliğini ifade etmek için Albert Einstein (1935) tarafından gündeme getirilen, fakat Erwin Schrödinger (1935) tarafından kavramlaştırılan bir fenomendir. Kavramı ilk kez arkeoloji ile buluşturan I. Hodder (Hodder, 2018) doğanın ve şeylerin ilişkilerini diyalektik ilişkiler bütünü olarak ifade eder ve ‘dolanıklık’ fenomeninin fizik gibi sosyal bilimlere de uyarlanabileceğini ve geçmişin okunmasında bu fenomene başvurulabileceğini belirtmektedir.

Orta Fırat Havzası'nda aynı anıtsal düzende inşa edilmiş olsalar bile, bazı oda mezar komplekslerinin farklı gömme biçimlerini yansıttığı görülür, bu mezarların toplumsal yapıya ilişkin sunduğu bilgilerin genellemelerini yetersiz kılacaktır.

Hatice Kübra Ensert oda mezarların diğer mezar tipleriyle eşzamanlı olarak kullanılmalarını toplumsal statü farklılıklarının bireysel tercihlere yansımaları şeklinde yorumlamıştır (Ensert, 1995: 158). Buna karşın Orta Fırat Havzası mezar ve mezarlıklarının tipolojik olarak birbirine oranı, bu görüşü desteklemektedir. Orta Fırat Havzası'nda oda mezarlar kuzey kesimlerde toplamın %8'ini, Tabqa Baraj Gölü dolmuş alanında % 92'lik bir oranı oluşturmaktadır; bir başka deyişle, Tabqa bölgesi mezarları diğerlerinin 11 katını oluşturmaktadır. Atatürk, Birecik, Karkamış ve Tishrin baraj gölleri dolmuş alanında saptanan toplam 1058 mezarın sadece % 4,25'i (45 adet) oda mezarlardan oluşurken, Tabqa Baraj Gölü dolmuş alanında toplam 650 mezarın % 77,5'u (504 adet) oda mezardan oluşmaktadır. Sadece sayısal bakımdan yapılan bu hesaplama bile oda mezarların sadece toplumun önde gelen bireylerine ait olabileceği fikrine karşıt bir veri sunmaktadır. Bunun yanı sıra kuzey kesimlerdeki oda mezarlar genellikle yerleşim içinde, Tabqa bölgesinde ise genellikle yerleşim dışında yer almaktadır. Bu da Orta Fırat Havzası'nın kuzey ve güney kesimlerindeki belirgin bir diğer farklılığı, hatta bölgenin kuzey kesimlerindeki toplum yapısının güneye göre farklılaşabileceğini ortaya koymaktadır.

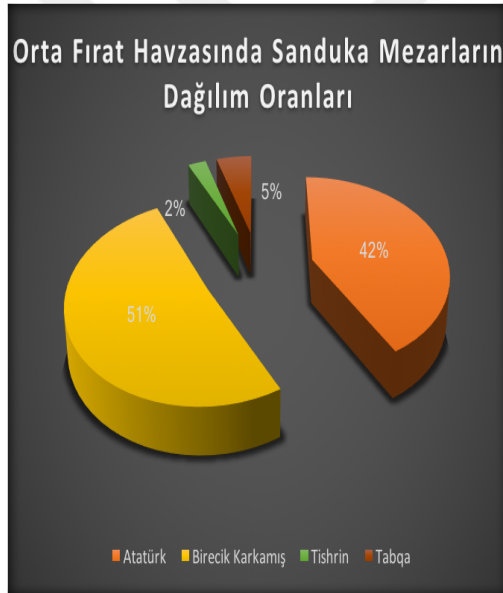

Grafik 5: Oda Mezar Dağılım Oranları

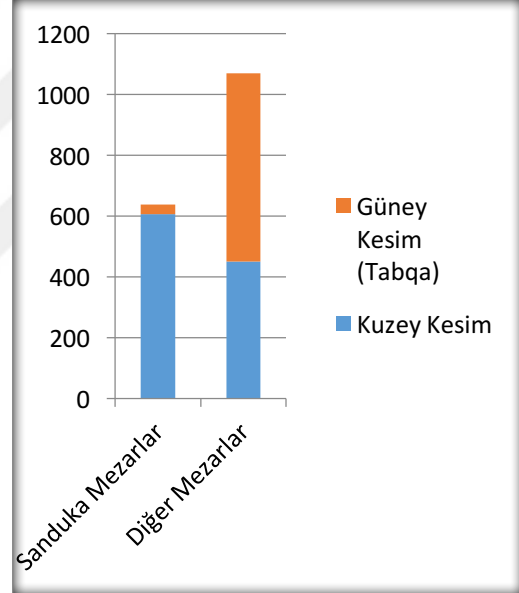

Grafik 6: Orta Fırat Havzası'nın Kuzey Kesimi ile Tabqa Bölgesindeki Oda Mezarların Diğer Mezarlara Göre Oranı

Buna karşın, oda mezarlar kadar olmasa da, sanduka mezarların yapımı da toprak ve pişmiş toprak kap mezarlara göre daha fazla iş gücü ve malzeme gerektirmektedir. Bu bağlamda taş sanduka mezarların diğer mezar tiplerine göre sayısal oranının hesaplanması gerekmektedir. Atatürk, Birecik, Karkamış ve Tishrin baraj gölleri dolun alanında saptanan toplam 1058 mezarın % 58'i (613 adet) sanduka mezarlardan oluşurken, Tabqa Baraj Gölü dolun alanında toplam 650 mezarın % 4,7'si (31 adet) sanduka mezar tipindedir. Bu biçimde yapılan hesaba göre sanduka mezarlar bölgenin kuzeyindeki alanlarda, Tabqa bölgesindeki sayının 20 katını oluşturmaktadır. Bu durumda, Tishrin Barajı ve kuzeyindeki Orta Fırat Havzası'nda, Yukarı Fırat Havzası'nda da olduğu gibi, sanduka mezarlar, Tabqa bölgesinde ise oda mezarlar tercih edilmiştir.

Grafik 7: Orta Fırat Havzası'nda Sanduka Mezarların Dağılım Oranları

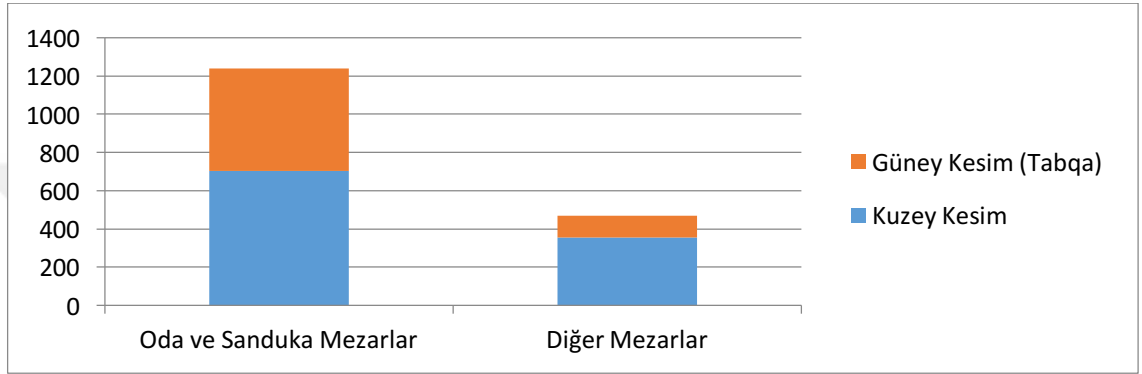

Grafik 8: Orta Fırat Havzası'nın Kuzey Kesimi ile Tabqa Bölgesindeki Sanduka Mezarların Diğer Mezarlara Göre Oranı

Orta Fırat Havzası'nda tümülüs tipi mezarlar Tishrin bölgesinin güney kesiminde Tell Banat'ta (Şekil 22) ve Tabqa'nın güneyinde Abu Hamad'da (Şekil 23) görülmektedir. Bölgenin etkileşim sahasında da görülmeyen bu mezar tiplerinin, toplumsal örgütlenme biçimleriyle ilişkili oldukları düşünülmektedir.

Orta Fırat Havzası'nın kuzey kesimi ile Tabqa bölgesi arasında görülen bu belirgin farklılık, büyük olasılıkla Tabqa bölgesinin kültürel olarak Orta ve Güney Mezopotamya'ya daha yakın olması ile açıklanabilecektir. Buna göre oda ve sanduka

mezarların toplamı Atatürk, Birecik, Karkamış ve Tishrin baraj gölleri dolum alanında toplam 1058 mezarın % 62'sini (658 adet), Tabqa Baraj Gölü dolum alanında toplam 650 mezarın % 82'sini (535 adet) oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, daha ucuza mal olan pişmiş toprak kap ve toprak mezarların sayısı, daha çok işçilik ve yapı malzemesi gerektiren oda ve sanduka mezarlardan daha düşüktür. Bu veriler, sadece sayısal bakımdan yapılan bu hesaplama bile mezar tiplerine göre toplumsal sınıfların belirlenmesinin ne denli güç olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 9: Orta Fırat Havzası'nın Güney ve Kuzey Kesimde Oda ve Sanduka Mezarların Dağılım Oranları

Yerleşim içi ve yerleşim dışı mezarlık alanlarındaki oda mezarlarının konumlarının da toplumsal yapıyla olan bağı sorgulanmış ve yerleşim içinde konumlanan oda mezarların ölen birey ya da bireylerin geride kalan yakınları tarafından inşa edilen ve korunan yapılar oldukları belirtilmiştir (Cooper, 2007: 61-62). Ayşe Tuba Ökse, herhangi bir yerleşimle ilişkisi bulunmayan Gre Virike'deki yüksek teras üzerine yerleştirilen oda mezar komplekslerinin ekonomik gücü yüksek bir zümre tarafından organize edildiklerini belirtmektedir. Ökse, bu düşüncesini yüksek terasın yapımında en az 100 kişinin ortalama 4-5 aylık zaman diliminde harcadığı iş gücü ve emeğin yanı sıra mezar yapılarının boyutları, buluntu çeşitlilikleri ve niteliğine dayanarak ifade etmektedir (Ökse ve Görmüş, 2014: 258). Lauren Ristvet söz konusu terası ve mezar komplekslerini bir bütün olarak MÖ 3. bin yıldaki olağan dışı kült merkezleri arasında sayarken (Ristvet 2015: 72) Edgar Peltenburg terasın çevresinin 500 ile 4000 arasında değişen sayıda ziyaretçiyi barındırabilecek kapasitede olduğunu belirtmiştir (Peltenburg, 2007–2008: 221–2). Bu bağlamda Gre Virike'deki teras üzerine inşa edilen mezar komplekslerinin toplumsal boyutu inanç boyutuyla paralel değerlendirilmelidir. İnanç yapısının toplumsal yapılanmayı şekillendirirken

oynadığı rol değerlendirilirken, Ökse'nin belirttiği üzere bu organizasyonu yönetenlerin varlığına işaret edebileceği gibi, inancın kendisinin de bireylerde ve bir bütün olarak toplumda oluşturduğu psikolojinin de göz önünde bulundurulması gerektiği düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle, inançla ilişkili yapısallıkların, kitleleri emek ve zaman harcama konusunda oldukça cömert davranmalarını sağladığı vurgulanmak istenmektedir. Söz konusu yapısallıklar çeşitli inanç sistemleri içerisinde örgütlenen toplumların kendi inançlarının mekanlarını inşa ederken herhangi bir zümrenin ya da ayrıcalıklı sınıfın organize etmesine gerek kalmaksızın toplumun kendisini harekete geçirebilecek potansiyel enerjiyi taşıdığı düşünülmektedir.

Jerablus Tahtani'deki 302 no.lu mezar, Tell Ahmar'daki *Hypogeum*, Tell Banat'taki 7 no.lu mezar ve Tell Hadidi'deki D mezarı yerleşim içine inşa edilmiştir. Edgar Peltenburg, bu mezar komplekslerinin yerleşim içinde sadece ölenlerin yakınları değil, toplumun tüm kesimleri tarafından görünürlüğü sayesinde, geride kalanların toplumsal yapı içindeki statülerini sürdürmek ve bunu vurgulamak istemeleriyle açıklamaktadır (*Peltenburg, 1999: 427-428*). Böylesi bir vurgu, toplumsal psikoloji açısından değerlendirildiğinde mümkün görünmekle birlikte, oda mezarların salt inşa biçimi ve konumları üzerinden genellemelerin yapılamayacağı düşünülmektedir.

Buna karşın, yerleşim içindeki yeraltı oda mezarların, yerleşim dışı kaya oyma oda mezarlarına göre toplumsal yapıyla daha dinamik bir ilişki içerisinde oldukları da aşikardır. Anıtsal mezarların ya da oda mezar komplekslerinin yerleşim içinde yaşayan gruplarca görülebilir olmaları, bu yapıların aynı zamanda tapınaklar ve saraylar gibi diğer yapıları da ilgilendiren ideolojik bir anıtsal kimlik (*De Cesari, 2002: 363*) kazanmalarını sağlayabilir. Bu ihtimal, elbette uzun yıllar boyunca kullanımda kalmış anıtsal mezarlar için daha gerçekçi bir kurguya dönüşebilir. Bu mezarların uzun süre kullanımda kalmalarının, Chiara De Cesari'nin sözünü ettiği ideolojik kimliğin kurumsallaşmasına olanak tanıyacağı düşünülmektedir.

Michael Rowlands, dayanıklı türdeki nesnelere, kendi hatıralarını, kendi yorum biçimlerini inşa ettiklerini düşünmektedir (*Rowlands, 1993: 144*). Rowlands'ın bu düşüncesi Mónica Bouso García'nın, anıtsal mezar yapılarını mimari özelliklerine dayanarak topluma ait kimliğin referansı şeklinde yorumlaması ile pekişmektedir (*Bouso, 2012: 495*). Bu bağlamda, nesnelere kullanımları veya sahiplikleriyle ilgili

geçmiş olayların aidiyetini birleştirmek ve pekiştirmek için kültürel olarak inşa edilmelerinin, anıların sürekli canlı tutulmasının yanı sıra bir bağlamda kullanılması olarak değerlendirilmekte ve söz konusu anıların canlı tutulmasının geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek arasında kurulan en dinamik ilişki köprüsü olduğu düşünülmektedir.

Yerleşim içi anıtsal mezar yapılarının Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3 bin yıldaki dağılımlarına bakıldığında (Bkz. Böl. 2.), Karkamış ve çevresinden Tell Bi'a ya kadar uzanan geniş bir coğrafya da kullanıldıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra Kuzeybatı Suriye'de Umm el-Marra'da Glenn Schwartz tarafından elit mezarları olarak tanımlanan mezarlar da yerleşimin merkezi bir alanında akropolde yer almaktadır (Schwartz, 2016). Tell Banat'taki oda mezar taşlarının ağırlığı, gösterişli anıtsal mezar yapılarının inşasının gelişmiş bir organizasyon gerektirdiğini göstermektedir (Al-Khaled, 2014). Bu organizasyonun nasıl ve hangi temel ölçütler üzerinden örgütlendiği net olarak anlaşılmasa da bu mezarlara yatırılanların ve yakınlarının ölümden sonra da toplumları tarafından kabul edilmek, statülerini göstermek ve geliştirmek için yoğun bir çaba gösterdikleri açıktır. Öte yandan geniş bir coğrafyada görünür olan bu mezar yapılarının yapısallıkları ve yaygınlıkları, bu mezarların dönemin yerel seçkin sınıfının kendi güçlerini yerel sosyo-kültürel etki alanlarında meşrulaştırma çabası içinde olabileceklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte, sadece kendi yerel etkileşim alanlarında değil, çağdaş merkezlerde de olasılıkla statülerini seçkin davranışlarıyla tanımlayarak meşruluklarını pekiştirmiş olmalıdırlar. Colin Renfrew bu süreci "*Eşdüzeylik Politikası Etkileşimi*" (*peer polity interaction*) olarak değerlendirmektedir (Renfrew, 1986: 7-8). Bu kurgular dönemin toplum yapısına dair gerçekçi kurgular olarak görülmekle birlikte MÖ 3. binde bu coğrafyada yerleşik, yarı yerleşik ya da göçebe yaşam biçimi süren farklı toplumsal örgütlenmeleri yansıtan tüm gruplarda aynı etkiyi yaratıp yaratmadığı sorusu, cevaplanması zor bir soru olarak kalacaktır.

Orta Fırat Havzası'nda birçok merkezde yerleşim içinde konutlarla mimari anlamda bağlantılı görünen mezarlar ortaya çıkarılmıştır (Bkz. Böl. 3.1.). Mezarların konutlardaki tasarlanma biçimleri, yaşam ve ölüm arasındaki anlamsal bağlamın öncelikle birey, aile ve toplumla olan bağının sorgulanmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda karmaşık bir yapı sergileyen Titriş Höyük yerleşim içi mezarlarının tasarlanma biçimlerinin yanı sıra yerleşimin genişlemesi ile beraber mezarlık

alanlarının değişmesi gibi göstergeler, toplumun olasılıkla uzun vadede yaşadığı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimlerinin ölü gömme uygulamalarına yansımaları olarak görülmektedir (*Laneri, 2011b: 47, 50*). Titriş Höyük'teki bazı yerleşim içi mezarlara yapılan çoklu gömmeler ve iskeletlerin üzerindeki yaralanma izleri (*Erdal, 2010*), söz konusu toplumsal dönüşümün bir boyutunu yansıtmaktadır. Ömür Dilek Erdal, yaralanmaların toplum içerisinde yaşanmış olan mücadeleye işaret ettiğini öne sürmektedir.

Toplumsal yapıya dair fikirler sadece anıtsal nitelikteki mezar yapılarından değil aynı zamanda tüm bölgede görülen farklı boyut ve yapıdaki oda mezarlara bırakılan mezar eşyalarının nitelik ve nicelikleri üzerinden de geliştirilmiştir. Mezar eşyalarının nitelik ve nicelikleri toplumsal örgütlenme ağı içerisinde yerel yöneticilere ve/veya güçlü elitlerin varlığına işaret edebilecektir (*Ökse, 2011: 273; Sang, 2010*). Buna karşın bu göstergenin her mekân ve zaman için aynı sonucu doğurmayacağı da göz önünde bulundurulmalıdır. Genellikle çoklu gömmeler için tasarlandığı belirtilen oda mezarlara bırakılan eşyaların bazı durumlarda birey sayısına oranı farklılıklar göstermektedir. Örneğin Hayaz Höyük'teki oda mezarda 12 iskeletin yanına kırka yakın kap bırakılmış olmasına karşın (*Roodenberg, 1981: 94*), Gre Virike'deki K9 oda mezarına gömülen yetişkin erkek bireyin yanına 76 kap (*Ökse, 2005c: 27*), Jerablus Tahtani'de ise çoklu gömme görülen 302 no.lu oda mezara 700'ün üzerinde kap bırakılmıştır (*Peltenburg, 2015*).

Ölü gömme uygulamaları üzerinden toplumsal yapıya ilişkin geliştirilen fikirlerin bir başka referansını ise, mezarlara gömülen bireylerin yaş ve cinsiyetleri oluşturur. Bu bağlamda Orta Fırat Havzası'nda cinsiyet ve yaş tanımlanması yapılmış olan mezarlardan elde edilen veriler üzerinden üretilen yorumların birçoğu mezarlara bırakılan eşyaların iskeletlere göre konumları ve mezarların konumları baz alınarak yapılmıştır. Bu bağlamda Gritille'deki yerleşim içi kerpiç sanduka mezarda yetişkin erkek ve çocuk iskeletinin birbirine bakar biçimde yatırılmış olmaları bu gurubun bir aile grubu olduğuna dair fikirler doğurmuştur (*Ensert, 1995: 215*). Aynı mezarda yetişkin erkeğin başının yanında deniz kabuğundan bir pandantif ile çocuk iskeletinin yanında bir silah (kuvars ok ucu) bulunurken, Gritille ile aynı bölgede bulunan ve aynı dönemde kullanılmış olan Hassek Höyük yerleşim içindeki 12. no.lu mezarda silahların yetişkin bir erkeğin yanına bırakıldıkları görülmektedir (Bkz. Böl. 3. 4). Oda

mezarlarda iskeletlerin genellikle karışmış durumda olmaları iskeletlerin yaş ve cinsiyetlerinin mezar eşyası ile ilişkilerinin analizini zorlaştırmaktadır.

Orta Fırat Havzası'nda pişmiş toprak kap mezarlar, toprak mezarlar, sanduka mezarlar ve oda mezar biçimlerinin hepsinde ölümlerin yaş ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin gömüldükleri anlaşılmaktadır. Pişmiş toprak kap mezar biçimleri arasında yer alan larnax mezarlara sadece (*Ökse, 2006b: 15*) ve çömlek mezarlara genellikle çocukların gömülmüş olması toplumun yaş ayrımına göre değil, mezarların işlevsel yönlerine ilişkin olarak gömme uygulaması yaptıklarını düşündürmektedir. Pişmiş toprak kap mezar tipleri arasında yer alan küp mezarlara yetişkin bireylerin de gömülmüş olması bu düşüncüyü pekiştirmektedir. Mezar eşyalarının hangi yaş ve cinsiyeti temsil ettiğine dair veriler, kötü çevre koşulları sebebiyle iskeletlerin korunamaması ve mezarların yağmalanması sonucu iskeletlerin mezar eşyalarına göre konumlarının dağılması gibi hususlar, Orta Fırat Havzası'nda mezar eşyalarının yaş ve cinsiyete göre dağılım analizini yapmayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte mezar ve/veya mezarlık alanlardaki seramik ve metal eşyaların çoğunlukla aynı karakteristik yapıyı sergiledikleri anlaşılmaktadır (Bkz. Böl. 3.4.).

Mezarlara bırakılan eşyalar toplumun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısına dair fikirlerin yanı sıra söz konusu coğrafyanın olası etkileşim ağına ilişkin fikirleri de beslemektedir. Örneğin Titriş Höyük'teki mezarların hem içine hem de dışına bırakılan eşyaların bazıları, biçim olarak tipik Batı Anadolu depres türünde içki kapları ve Mezopotamya'daki birçok merkezden bilinen Suriye şişesi türündedir (*Laneri, 2011b: 48*). Tell Banat 7 no.lu mezarda bulunan altın malzemedен üretilen kişisel eşyaların bazıları da Anadolu ve Ege ile benzerlikler göstermektedir ve lapis lazuli süs eşyalarının hammaddesi Afganistan'dan Ebla'ya yapılan ticaret yoluyla bölgeye ulaşmıştır (*McClellan ve Porter 1999: 110*). Bu bulgular, Orta Fırat Havzası'nın Batı Anadolu'dan Orta Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bölge ile ticari ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Mezar ve mezarlıkların konumlarına, mezar biçimlerine, çoklu gömme biçimlerine, mezar eşyalarının yoğunluğuna, cinsiyet ve yaşa göre toplum yapısının genel bir haritasının oluşturulması mümkün görülmemektedir. Buna karşın Orta Fırat Havzası'nda yaşayan topluluklar arasında mezarlara bırakılan aynı ya da benzer karakteristik yapıdaki mezar eşyaları üzerinden gelişkin bir iletişim ağının olduğu

söylenbilir. Aynı coğrafyayı paylaşan topluluklar arasında gelişen iletişim ağı, toplulukların farklı toplumsal örgütlenme biçimlerine rağmen, sosyo-kültürel açıdan dinamik ilişkiler geliştirmelerine olanak tanımış olmalıdır. Bu ilişkiler uzun vadede ölü gömme uygulamalarına da etki etmiş görünmektedir. Ölü gömme uygulamaları üzerinden toplum yapısına dair genel fikirlerin üretilmesi için çok daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Bu veriler;

- İskeletlerin yerleştirildikleri mezar biçimleri,
- İskeletlerin yerleştirildikleri mezar biçimlerinin konumları,
- Tekli, ikili ya da çoklu gömme biçimleri,
- İkili ya da çoklu gömmelerde iskeletlerin birbirine göre yerleştirilme durumları,
- İkili ya da çoklu gömmelerde yaş ve cinsiyete göre yerleştirilme durumları,
- Mezar ve/veya mezarlık alanlarındaki yaş ve cinsiyet dağılımları,
- İskeletlerin yerleştirilme durumları ve mezar eşyalarının onlara göre konumları,
- Mezar eşyalarının cins ve yoğunluğunun iskeletlerin yerleştirilme, mezar biçimlerine ve konumları.

Yukarda sıralanan bu maddeler arasındaki ilişkinin “dolanıklık” fenomeniyle değerlendirilmesi için tüm bu verilerin yayınlanmış olması gerekmektedir. Ancak bu şekilde dönemin ve coğrafyanın toplum yapısına ilişkin daha gerçekçi fikirler ortaya çıkabilecektir.

4.5. İNANÇ YAPISI VE İNANCIN PSİKANALİZİ

Toplumların ölüme ilişkin geliştirdikleri tepkiler, toplumun inanç yapısıyla ilintili birtakım fikirlerin açığa çıkmasına olanak tanımıştır. Bu tepkiler, yakınlarını kaybeden bireylerin ölümlerinin bedenlerine uyguladıkları davranışların tümünü kapsadığı gibi sonrasındaki anma törenlerini de içerir. Bu davranışların arkeolojik veriler üzerinden izlenebilen izdüşümleri mezar girişlerinin veya pişmiş toprak kap mezarların ağızlarının hangi yöne çevrildiği, iskeletlerin yüzünün hangi yöne baktığı, tekli/çoklu gömme biçimleri, mezarlara bırakılan eşyaların nitelik ve niceliği, yas ve anma törenleri sırasında mezarların dışında ya da girişle bağlantılı alanlarında bulunan hayvan kemikleri gibi bulgulardır. Filolojik belgeler de bu uygulamaların inanç yapısıyla olan ilişkisini destekleyecek bilgiler sağlamaktadır.

Mezopotamya inancına göre bir insan öldüğünde bedeni biçim değiştirerek ruhsal bedene “*etummu*”ya dönüşmektedir (Bottero, 1987). Bu değişimin gerçekleşmesi ve ölünün yer altı dünyasına huzurlu bir şekilde kavuşması için öncelikle toprağa gömülmesi ve bu tören sırasında çeşitli ritüellerin uygulanması gerekmiştir. Ölü ruhunun huzur bulması için belli zaman aralıklarıyla ölümlere yiyecek ve içecek sunulması gerektiği de yazılı kaynaklardan edinilen bilgiler arasındadır. Öldükten sonra gömülmemek ve bakılmamak ya da tüm bunların uygun bir şekilde yapılmaması, Mezopotamyalılar için korkunç olayların baş göstermesi anlamına gelmiştir (Tsukimoto, 2010: 107-108). Mezopotamyalıların ölümlerini huzurlu olmasını sağlamak için uyguladıkları ölü bakımı yani *kispum* (Bkz. Böl. 1.2.1), “atalarından kalma bir festival” olarak da tanımlanmaktadır. Öteki dünya ve ölümün kasveti, ölünün yaşayan yakınlarının yapacağı yiyecek ve içecek sunuları sayesinde dağılmış ve ölümler ancak bu şekilde öteki dünyada huzura erebilmiştir. Suçlu bireyler öldüğünde, toprak üzerinde çürümeye terk edilip acı çeken hayaletler olarak dolaşmaya mahkûm edilmişlerdir (Bottero 1987: 304). Böylece, yaşarken suç işlemiş bireyler öteki dünyada da cezalandırılmaya devam etmişlerdir.

4.5.1. Mezar Yapıları

Ölünün gömüldüğü alanın araştırılması, ölünün ait olduğu toplumun ataları ve çevresine ilişkin bilgiler vermenin yanında, söz konusu toplumun inanç yapısı ile ilgili de belirleyici fikirler verir (Pearson, 1999: 12). Bu anlamda, inanç temelinde geliştiği düşünülen mezarların biçimsel özelliklerinin de toplumsal bellekle ilişkili olduğu varsayılabilir. İnsanlar tarih boyunca barındıkları alanların etrafını çevrelemiş ve üstünü örtmüşlerdir. Bu davranış, dış dünyaya karşı kendilerini koruma psikolojisi bağlamında değerlendirilebilecektir. Zagros Dağları’ndaki Şanidar Mağarası’nda izlerine rastlanan ilk ölü gömme uygulamasında mezarın etrafının taşlarla çevrenmesi, ölümlerin yatırıldığı mekânlar olan mezarların da yaşam alanları ile aynı bağlamda ifade edildiğinin bir göstergesidir (Solecki, 1975: 880-881; Leroi-Gourhan, 1975: 562-564).

İnsanın bilişsel gelişimiyle paralel olarak ortaya çıkan yeni mezar tiplerinde de benzer uygulamalar dikkat çekmektedir. Hassek Höyük’teki küp mezarların çakıl taşlarıyla çevrenmesinin de işlevsel yönü dışında toplumsal bellekteki inanç biçimi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Hassek Höyük Batı Mezarlığı

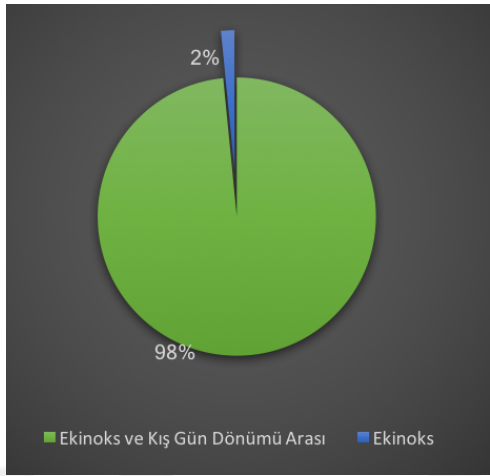
(Behm-Blancke vd.,1984), Birecik ETÇ Mezarlığı (Şekil 1) (Sertok, 2003) ve Qara Quzaq küp mezarların bazılarının çoğunlukla taşlarla çevrelenen sanduka mezarlar ile mekânsal ilişkileri (Cooper, 2007: 59) bu düşünceyi pekiştirmektedir. Kentleşme sisteminin yaygınlaştığı süreçlerde açığa çıkan oda mezarların anlamsal bağlamı değerlendirildiğinde, içinde yaşam sürülen konutların ya da kamusal yapıların ölümler için yaratılan mekânlarla benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Söz konusu biçimsel benzerlikten yola çıkıldığında, insanların yaşam alanlarındaki biçimsellik inanç temelli bir metafora dönüşebilecek ve kolektif hafızada birikebilecektir. Mezarlar, geride kalanlar için yaşanan hiçlik karşısında hayata tutunmanın en aktif yolu olmakla birlikte, yaşam enerjisinin belli bir yöne aktarımı (libidinal yatırım) olarak değerlendirildiğinde, bu mezarların tasarlanma biçimlerinin olasılıkla toplumsal bellekteki inanç izlerini yansıttıkları düşünülebilir.

4.5.2. Ölülerin ve Mezarların Yönlendirmesi

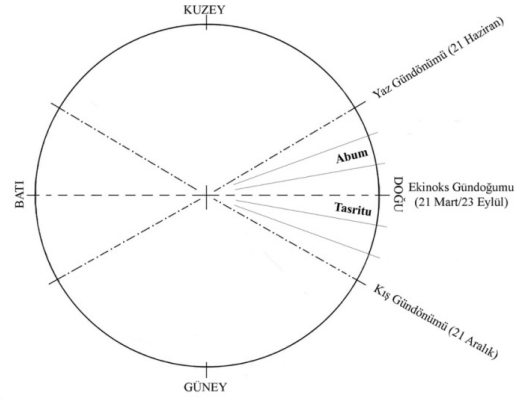
Bölgedeki mezar ve mezarlıkları konu alan yayınlarda iskeletlerin iyi korunmamış olmaları veya bireyin yüzünün yönü gibi ayrıntılı bilgiler bulunmaması gibi nedenler, sağlıklı bir değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Yerleşim içi mezarlar üzerinden ise değerlendirilme yapılamamasının temel nedeni bu mezarların yerleşim birimlerindeki mimariye göre yönlendirilmeleridir. Buna karşın, Atatürk Baraj Gölü dolmuş alanında Hassek Höyük Batı mezarlığı, Birecik Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Birecik ETÇ Mezarlığı ve Tabqa Baraj Gölü dolmuş alanında kalan Shamseddin A mezarlığında (Şekil 2) belirli oranda bir yön birliği bulunmaktadır.

Bu alanlardaki mezarların ekinokslar sırasındaki gerçek doğu-batı hattının kuzeyine ve güneyine yaptığı açılar bu alanlarda benzeri yönlendirmelerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Hassek Höyük'teki, mezarlardan 69'u ekinoks zamanındaki doğu-batı doğrultusuna, dokuzu ekinoks hattı ile ve kış gün dönümü sırasındaki güneş doğuş noktalarının arasına, dördü de kış gün dönümü sırasındaki güneş doğuş pozisyonuna yöneliktir. Birecik ETÇ Mezarlığı'ndaki mezarların 199'u ekinoks hattı ile kış gün dönümü hattı arasına, biri kış gün dönümü doğrultusuna ve 10'u da ekinoks hattına göre yerleştirilmiştir. Shamseddin A mezarlığındaki 39 mezar ekinoks hattı ile kış gün dönümü pozisyonu arasına, dokuzu da ekinoks hattına yöneliktir. Bu veriler ışığında, bu mezarlıklarda açığa çıkmış olan toplam 320 mezar ekinoks hattı ile kış gün dönümü

sırasında güneşin doğuş noktasının oluşturduğu hattın arasına, 5 mezar da kış gün dönümüne yöneltilmiştir.

Grafik 10: Yönlendirmeler

Grafik 11: Güneşin Doğuş Pozisyonuna Göre Yönlendirmeler

Bu yönlendirmeler, güneşin doğuş pozisyonunun ekinoks tarihlerinden itibaren kış gün dönümüne doğru giden yaklaşık bir aylık konumuna denk gelmektedir. Bu zaman aralığı, Mezopotamya takvimine göre yaklaşık 21/23 Eylül ile 21/23 Ekim arasına rastlayan *Taşritu* ayıdır. *Taşritu*'nun sözcük anlamı, “zamanın başlangıcı”, “6 ayın başlangıcı” ve yılın “yedinci ayı” olarak verilmiştir (Biggs, vd., 2006: 297). Bu ay astrolojik olarak “Cesur Şamaş” anlamına da gelmektedir. Mezopotamya kültüründe bu ayda kutlanan bayramda tanrılara sunulacak eşya ve yiyecekler listelenmiştir. *Taşritu* bayramının hangi tanrılar için ve hangi amaca yönelik kutlandığına ilişkin kesin bilgi bulunmamakla birlikte, yılın bu zamanında hasadın kaldırılmış olduğu ve yeni tohumların ertesi baharda filizlenmek üzere toprağa ekildiği göz önüne alındığında bu mezarlıklardaki mezarların neden güneşin bu zaman aralığındaki doğuş yönüne çevrildiği anlaşılabilir. Ölülerin de tohumlar gibi toprağa gömülmesi, tarla ekimi ile ölümler arasında bir benzerlik kurulmasına yol açmış görünmektedir (Ökse, 2005b: 3; Ökse ve Görmüş, 2014: 253). *Abum* bayramı Mezopotamya takvimine göre Temmuz ve Ağustos aylarını göstermektedir (Perlov, 1980: 390,454; Scurlock, 1995: 1889). Sümerlerin dönemin sonuna kadar hasat bayramı olarak kutladıkları söz konusu bayramın Emar’da bulunan bir belgeye göre Eski Babil’de de kutlandığı bilinmektedir. Eski Babil’de *Abum* ayının 25.-27. günlerinde, kısmen mezarların kapısında ritüellerin yapıldığı ve 28.-29. günlerde ise tutsüler yakıldığı bilinmektedir (Abusch, 1974: 252).

Orta Fırat Havzası'nda açığa çıkan 1600'ün üzerindeki mezar sayısı göz önüne alındığında bu yönlendirmenin saptandığı toplam 320 mezar oldukça düşük bir oranla temsil edilmektedir. Bu nedenle, bölgedeki gömme uygulamalarında genel olarak bir yön birliğinden söz edilemeyecektir.

4.5.3. Ölülerin Yatırılış Biçimi

Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. binde ölümler ceset halinde ve hoker, yarı hoker ya da dorsal olmak üzere çeşitli biçimlerde yatırılmıştır (Bkz. Böl. 3.3). Dorsal biçimde yatırılmış bireyler Lidar Höyük (*Şekil 3b*) ve Hacınebi mezarlıklarında az sayıda mezarda saptanmıştır. "Yarı Hoker" veya "Açık Hoker" olarak adlandırılan yatırılış biçiminde bireyin üst gövdesi yan veya sırt üstü yatırılırken, bacakları dizlerinden bükülerek yerleştirilmektedir. Ölülerin hoker pozisyonunda yatırılış nedenlerine ilişkin bir veri bulunmamakla birlikte, ölü bedeninin sanduka mezarlara yarı hoker biçiminde sığdırılabilmesi bu yatırılış biçiminin tercih edilmesinin nedeni olabilecektir. Küp içerisine yatırılan bireylerde bacaklar, dizler karna çekilerek yerleştirilmiştir. Bu yatırılış biçimine "Kapalı Hoker" veya "Tam Hoker" adı verilmektedir (*Ensert, 1995: 6*). Bu yatırılış biçiminin de cesedin mezar içerisine sığdırılması ile ilişkili olabileceği akla gelmektedir.

Michael Parker Pearson, bu pozisyonun insanların uyuma pozisyonu olduğu görüşündedir ve bu uygulamanın inanç boyutunu, ataların ülkesine yeniden doğuş veya varış sürecindeki uyuma hali ve bir başlangıç olabileceği şeklinde yorumlamaktadır (*Pearson, 1999: 54*). Bu yatırılış biçiminde genellikle kollardan birisi karın üzerine yerleştirilirken, diğeri de eli başa yakın ya da başın altına gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Bu görünüm, insanların uyku haline daha yakın görünmektedir. Bireylerin uyku halini yansıtan bu yatırılış biçimi, uyku halinin bilinmezliğinin ölümle imgelemesi olarak tanımlanabilecek bir psikolojik alt yapıya sahip olabilecektir. Bir başka deyişle, ruhsal olarak duyularla algılanan olayların bilinçte nesnel bir görünüme kavuşması, ölünün yatırılış biçimine yansımış olmalıdır.

4.5.4. Ölülerin Giysili Halde Yaygıya/Döşeğe Yatırılması

Orta Fırat Havzası'nda incelenen 35 merkezin % 77.14'ünde (27 merkez) mezarlardaki iskeletlerin üzerinde ya da iskeletlere yakın bir konumda bulunan iğneler

(Şekil 30, 31), ölülerin giyimli bir şekilde yatırıldıklarını düşündürmektedir. Birecik ETÇ Mezarlığı'nda bulunan iskeletlerden birinin başına yaklaştırılmış iki elinin içinde bulunan üç iğne (*Squadrone, 2007:387-389*) ve Jerablus Tahtani'deki iskeletlerden birinin başının yakınına bırakılan bir kap içerisinde bulunan beş adet iğne (*Şekil 28*) (*Philip, 2015: 140-141*), farklı bir işleve ya da inanca ilişkin anlamsal bir bağlamın olabileceğini akla getirmektedir. Shiyukh Tahtani'de çoklu gömmelerin görüldüğü mezarlara bırakılan iğnelerin ölülerin giysilerini tutturmaya veya süslemeye yaradığı belirtilmektedir (*Falson, 1998: 31-32; Sconzo, 2007b: 176*). Gündelik yaşam içerisinde çıplak olmayan beden ölümünden sonra da yeraltında yaşayacağı inancının birey üzerinde yarattığı psikolojik etki, ölülerin giyimli bir şekilde gömülmesini sağlamış olmalıdır.

Yazılı kaynaklar ölülerin cenaze törenleri sırasında özel bir yatağa yatırıldıklarını ve ruhun bedenden rahatça ayrılabilmesi için yatağın etrafında yakınları tarafından çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiğini anlatmaktadır (*Macintosh, 2005:224-226*). Tabqa Baraj Gölü dolun alanındaki Halawa ve Shamseddin'deki (*Şekil 10*) oda mezarlarında yatak olarak nitelenen kalıntıların bulunması, Tell Banat ile Tell Bi'adaki mezarlardaki ahşap tabut parçaları ile Terqa'daki mezarlarda halı olduğu düşünülen dokuma parçalarının bulunması ölülerin olasılıkla bir tür 'yatağa' yatırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda bilişsel düzeyde ölünün de yeraltı dünyasında yaşam süreceği inancıyla, insanların konutlarında tasarladığı uyku alanlarının mezarlarda da tekrarlandığı söylenebilir.

4.5.5. Mezara Bırakılan Eşya

Mezarlara bırakılan çok sayıda eşyanın geride kalanların gömme işlemi devam ederken ya da her gömme eyleminde devam eden ritüelin bir parçası olarak ölülerin etrafına yerleştirildiği düşünülmektedir. Titriş Höyük'te konutlarda kullanılan ve mezarlarda açığa çıkan kaplar arasındaki benzerlik (*Laneri, 2007a: 250; 2007b*), mezarlarda bulunan kapların genelde özel üretim olmadığını, gündelik yaşama ait kaplar olduğunu göstermektedir (*Nishimura, 2015: 429*). Buna karşın gündelik yaşamda en çok kullanılan eşyaların açığa çıktığı alanların anlamsal bağlamı bu eşyaları özel hale getirebilecektir (*Porter, 2016: 171*). Mezarların içinde ya da dışında bulunan eşyaların yerleşim içinde de bulunması inanç temelli özel bir üretime işaret

etmese de bu eşyaların bulunduğu alanlar inanç temelli alanlardır. Bir başka ifadeyle, gündelik yaşamın bir parçası olan çeşitli biçimlerdeki kapların, mezarda ya da mezarla ilişkili alanlarda bulunması bu kapların olasılıkla ritüel bağlamına işaret etmektedir (*Şekil 29a-d*).

Bu bağlamda mezar dışında ele geçen ve çalışma kapsamında özel kullanım kapları olarak değerlendirilen yüksek ayaklı çanaklar ve minyatür kapların (Bkz. Böl. 3.4) ritüel amaçla üretilmiş olabileceği düşünülmektedir. Mayalanma yoluyla üretilen şarap ve bira ile ölü gömme arasındaki ilişkinin ritüel bağlamı, yazılı kaynakların yanı sıra ikonografik gösterimlerinden de anlaşılabilir (Michalowski, 1994; Milano, 1994; Laneri, 2004). Mezarların içinde ve dışında bulunan söz konusu yüksek ayaklı çanakların alkollü içecekler ve ölü kültü ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (*Şekil 25-27*) (*Edis, baskıda*). Tell Banat 7 no.lu oda mezar kompleksindeki D odasında girişe yakın kısımda bulunan alabastron masa ve masanın yakınında bulunan kâse takımının (McClellan ve Porter, 2016: 109) öteki dünya inancı bağlamı sorgulandığında, ölünün kullanımına bırakılmış olabileceği söylenebilir. Buna karşın mezar içindeki konumu, mezarın kapatılmasıyla da ilişkili ritüelleri akla getirmektedir. Bu bağlamda olasılıkla geride kalanların ölümden duydukları korku, ölünün yaşamında kullandığı veya kullanmadığı nesnelerin gömme işlemi ya da sonrasında mezar ya da çevresine bırakılması şeklinde eylemlere dönüşmüştür.

4.5.6. Ölü Yemeği

Yazılı kaynaklar, ölü gömme ve anma törenleri sırasında yemek yendiğinden söz etmektedir (*Tsukimoto, 1985; Ökse ve Görmüş, 2014: 256*). Ölüler ile canlıların katıldığı ortak yemek olarak tanımlanan bu uygulamanın kalıntılarına tüm mezar ve mezarlık alanlarında rastlanmıştır (Bkz. Böl. 3). Mezar içinde bulunan kemikler cenaze sırasında yenen ölü yemeğine işaret eder niteliktedir. Gre Virike mezarlarının içinde bulunan hayvan kemikleri ve kaplar, ölü yemeği ile bağlantılı bir ritüelin kalıntıları olarak değerlendirilmiştir (*Ökse, 2006b: 17 fig. 25*). Jerablus Tahtani deki 16 mezarda bulunan çeşitli küçükbaş hayvan kemiği de (*Croft, 2015: 206*) ölümlerin belli ritüeller ile gömüldüklerini göstermektedir.

Mezar girişlerinde bulunan hayvan kemikleri, büyük olasılıkla mezarların kapatılması veya yeniden açılıp tekrar kapatılması sırasında uygulanan ritüellerin

kalıntıları olmalıdır. Mezopotamya kaynaklarına göre MÖ 3. binde cenaze ritüelleri kısmen mezarın kapısında yapılmıştır (*Tsukimoto, 1985: 218-223*). Titriş Höyük oda mezarlarının bazılarının dromoslu girişinde kaplar ve koyun kemiklerinin yan yana bulunuşu da bu ritüellerin kalıntıları olarak değerlendirilmektedir (*Laneri, 2004: 140*). Hayaz Höyük, Gre Virike, Tell Banat, Tell Es-Sweyhat, Halawa, Tell Bi'a, Terqa mezarlarında bulunan hayvan kemiklerinin anlamsal bağlamı da inanç temelli olmalıdır.

Mezopotamyalılar ölü ruhunun mezarda yaşamını sürdürdüğüne ve yemek yiyip su ve benzeri içecekler tükettiğine inanmışlardır. Bu bağlamda ölü yemeği, ölümün bilinmezliklerle döşeli bir yol olduğu varsayıldığında, geride kalanların yaşadıkları korkudan hareketle, ölülerinin bu bilinmezlik yoluna giderken onlar için düzenledikleri yiyecek ve içecekleri de kapsayan bir çeşit uğurlama töreni olarak değerlendirilebilir. Öte yandan birey, kendinin de öleceği bilinci ve bu bilincin yarattığı kaygıyla, olasılıkla aynı uygulamanın kendisi öldüğünde de yapılmasını isteyeceğinden, söz konusu organizasyonların birincil öznesi olmak adına çaba göstermiş olmalıdır.

4.5.7. Korku ve Yas Bağlamında Ölü Anma ve Ölü Bakımı

İnsanın ölümle olan ilişkisi, unutma ve hatırlama kavramlarından beslenen bir dizi belleksel uğraşı ifade ediyor olmalıdır. İnanç bağlamında hatırlama kavramı bu belleksel soyut alandan mezar ve mezarlıklar olarak kendisi için somut alanlar yaratabilmiş ve bir dizi anma ritüelinin kapılarını aralamıştır (*Padar, 2017: 34*).

Gre Virike'deki yuvarlak taş mezarın batı kısmında, mezarın üzerini örten taş levhaların 30 cm. üzerinde ele geçen dört minyatür kâse, mezarın içerisinden ele geçenlerle aynı biçimde olmakla birlikte, buldukları yer nedeniyle, olasılıkla mezar kapatıldıktan sonra bu alana bırakıldıklarını göstermektedir. Horum Höyük'teki çömlek mezarın çevresine 12 minyatür kap bırakılması (*Tibet vd., 1999: 29*), Şaraga mezarlık alanındaki sanduka mezarın girişi önünde yüksek ayaklı çanaklara ait kap parçalarının ortaya çıkarılması (*Sertok ve Kulakloğlu, 2002:109-110*), Karkamış'taki mezarların çevresinden çeşitli yiyecek ve içecek kaplarının bulunması (*Woolley ve Barnett, 1952:216-217*), Shiyukh Tahtani'deki kuyu mezar dışına pişmiş toprak şişelerin bırakılması (*Sconzo, 2006: 348*), ölü anma törenlerinin kalıntıları olmalıdır.

Bu eylem biçimi, ölü bedeninin yas tutanlarla kesiştiği bir nesne haline gelmesi ve ölümün getirdiği toplumsal acının hafifletilme çabası ve yaşamın yeniden inşası olarak değerlendirilebilecektir. İnsanın bilişsel gündemini işgal eden ölüm korkusunun sürekliliği bu korkunun aktarımından kaynaklanmakla birlikte bu patolojik heyecanın önceden hissedilmiş olması ve her seferinde yeniden hissedilmesine ilişkin genel bir eğilimi açığa çıkarır (*André, 2016: 42*). İnsanın varoluş sürecinin sona erme düşüncesi, ölüm kaygısının izdüşümü olarak tarif edilebilir. Psikanaliz kuramını geliştiren Sigmund Freud, yaşadığı kayıplardan sonra birtakım nevrozlar yaşamış ve bunları anlamaya çalışırken “tüm yaşamın hedefi ölümdür” tespitini yapmış ve ölümü “Dilsiz teslimiyet” olarak yorumlamıştır (*Dönmez, 2017: 58*). Freud, insanın yakınlarını ölüm yüzünden yitirdiği gibi kendisi de ölmek zorunda olduğu için, ölümün kaçınılabılır bir rastlantı değil, acımasız bir doğa yasası olduğunu ifade eder (*Freud, 1920*). İnsan, olasılıkla ölümün kaçınılabılır bir rastlantı olmadığı bilincinden hareketle, ölümünün ardından bir sonraki kuşakta var olmaya devam edebileceğine inanmak istemiştir. Bir sonraki kuşakta var olmanın en somut göstergelerinden biri yas süreci olmalıdır.

Yas sürecinin kederle olan bağına dikkat çeken Anne Porter, yas ve kederin duygusal bir deneyim olduğunu ve ikisinin de davranış olarak gözlenebileceğini öne sürerken aynı zamanda kendi içindeki farklılıklarını da vurgulamaktadır (*Porter, 2016: 157*). Porter, birey için kederin kendi kişisel deneyimlerini ifade ettiği ve toplumun bireye ne hissetmesi gerektiğini söylese de hissedilenlerin toplum tarafından kontrol edilemeyeceği düşüncesindedir. Buna göre, ölen birey tarafından terk edildiğini düşünen yakınının ölüye karşı birtakım olumsuz duygular beslemekle birlikte, bunları toplumdan gizleyebilecektir. Bir başka deyişle, yaşayanların ölen kişiye önceden yaptığı libidinal yatırımının boşa çıktığı, kaybın ardından gelişen duygu ve düşüncelerin kişiyi rahatsız edecek, yaşamını ve ilişkilerini bozacak düzeye gelmesinin yarattığı patolojik yas sürecinde bireyler, bu patolojik ruh hallerini toplum karşısında gizleyebilecektir (*Köşkdere, 2016: 108*). Buna karşın yas, keder karşısında sosyalleşir ve halka açıktır. Bu nedenle yas, toplumsal olarak onaylanmış veya reçete edilen bir dizi eylemin – *kispum* – kamusal alanda pratikleşmesi süreci olarak tanımlanabilir.

Toplumsal belleğin her ritüel ile yeniden inşasıyla beraber, insanın ölü bedenine yaptığı davranışların tamamının psikolojik temelli süreçlerin birer dizgesi

olduğu düşünölmektedir. Ölüm karşısındaki çaresizlik, ölüñün bir anı olarak yeniden tasarlanmasını ve mezarının ziyaret edilmesiyle yeni bir ilişkinin düzenlenmesine zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda ölümler de hatırlanırken varlıklarını sadece yaşayan insanların anısında koruyabilmektedirler. Psikolojik olarak ölüme ve kayıplara verilen duygusal yanıtın yanı sıra ölümlü anlamı, kaybı anlamı ve kabullenme süreçleri yas olarak tanımlanmaktadır (*Köşkdere, 2016: 107*). Ölen kişilerin iç dünyalarındaki tasarımları ve dış dünyadaki varlıkları ile vedalaşırken bir yandan da ölüñün birtakım özellikleri ile özdeşlik bağı kurulduğu belirtilmektedir. Yas sırasında ölüm ve ölümden sonraki sürece dair sorular, yaşayanların zihin dünyalarını meşgul etmeye devam etmektedir. Geride kalanlar bu süreçte çeşitli içsel değişimler yaşamakta ve ruhsal yatırımlar yapmaktadır.

Ölüm, akrabalık ilişkilerinin sonu yerine, tamamen yeni bir kurgunun başlangıcı olarak kabul edilmiştir (*Porter, 2012: 211*). Bu bağlamda ritüel, ölen yakınlarının ardından geride kalanların yaşamdan ölümlü sağlıklı bir şekilde ayırmalarını sağlayan bir yol olarak görölmüştür. Bu yol, cenaze ve yas törenlerinde toplumsal örgütlenme biçimlerinden ve toplumsal statü farklılıklarından bağımsız olarak toplumun tamamını buluşturan, ölen bireylerin hatırasının yaşamın sosyal ilişkilerinin temel bir parçası olarak güçlendirilmesiyle geride kalanlar için sosyal ve kültürel kimliği yeniden yapılandıran bir yol olmalıdır. Cenaze törenleri sosyal yaşamın bir parçası olan pratikler bütünü olmanın yanında, ölümlü sonuçlanan bir süreci de tarif etmektedir. Ölü bedene nasıl davranılacağına karar veren toplum, mezara ne bırakılacağına, ölü yemeğinin ne zaman ne şekilde yeneceğine, libasyonun nerede yapılıp ne zaman sunulacağına da karar vermektedir. Ölü yemeği, yaşam ile ölüm arasında ve aynı zamanda yaşayanlar ile ölümler arasındaki ilişkileri yeniden yaratmanın oldukça basit bir yolu olabilecektir.

Mezarlık alanlarının sürekli yeniden kullanımı, çoklu gömme biçiminin göröldüğü mezarlarda bireyler arasındaki sosyo-ekonomik farklılığı değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Buna karşın bu gömme biçimleri, ölen bireyi unutmak ve ölen bireyin hatırlanması arasındaki bağlantının sosyal bellekle olan ilişkisini anlamak için temel bir gösterge olarak da düşünölebilir (*Chesson, 2001; Kuijt, 2008*). Bu gösterge, bellek ve unutkanlık süreçleriyle ilişkilendirilirken bellek, maddi kültürün merkezi bir rol oynadığı, basit bir bilgi depolama sürecinden daha fazlası olan sosyal bir pratiğe

dönüşür (*Williams, 2003: 227-254*). Böylesi bir toplumsal pratik, olasılıkla maddi kültürün ve ölenlerin bedenlerinin kullanılmasıyla mezar ve mezarlık alanlarında cenaze ve anma törenleri şeklinde icra edilmiştir. Cenaze törenleriyle ölü üzerinden ölümün nevrotik boyutu anlamlandırılmaya çalışılırken, anma törenleri ile toplumsal bellek sürekli yeniden inşa edilmiş görünmektedir.

SONUÇ

Ölüm, bedenın yaşamsal işlevının son bulduğu bir gerçektir. İnsanın yakınındaki bireylerin ölümünden dolayı varoluğu sorgulaması ve ölümün insan bilincinde bir kaygıya dönüşmesi, bu gerçektin ortaya çıkmasıdır. Ölüm olgusunun yarattığı kaygıların patolojik heyecan olarak ifade edilen korkuya evrilmesi, ölümün soyut alanını ifade ederken, bu soyut alan toplumun ortak birtakım noktalarda buluşmasına olanak tanımakta ve toplumsal belleği ölüm gerçeği üzerinden inşa etmektedir. Ölüm gerçeği üzerinden inşa edilen toplumsal bellek, mekân ve zamandan bağımsız bir biçimde ölüm olgusu karşısında geliştirilen ortak tepkilerle inşa edilmiş olmalıdır. Bu ortak tepkiler nedeniyledir ki insan, yaklaşık yüz elli bin yıldır ölüsünü gömmeye devam etmektedir. Bu tepkiler her toplumsal grubun oluşturduğu farklı uygulamalar biçiminde, kendini içinde ifade ettiği bir kültür bağlamında açığa çıkmıştır. Arkeolojik bilgi ve belgelerle ulaşılan veriler, birtakım uygulamaların halen devam ettiğini göstermektedir. Günümüzde insanlar ölülerini gömerken kökenindeki nedeni bilmeden pek çok davranış sergilemektedirler (*Ökse, 2005b: 5*). Bu davranış biçimi, kolektif birikimin günümüze yansması olarak görölmektedir. İnsanın ölüm olgusu karşısında geliştirdiği tutumun, bir arada yaşayan gruplar için ortak bir tutuma dönüşmesi ve yaşama dair olanı ölümden sonra da yaşatmaya devam etme çabası, birçok farklı etkenle beraber temelde psikolojik bir alt yapıya dayanır.

Ölüm kavramının evrensel boyutunun ölü gömme uygulamalarına yansması, geçmiş ve günümüz toplumunda zamana ve mekâna göre farklılıklar gösterse de, içerisinde mezar, mezarlık, ritüel ve ölü bakımının da yer aldığı birtakım ortak eylemler açığa çıkarmıştır. Bu eylemlerin insan zihninde yarattığı anlam, arkeolojik kuramların insafına terkedilmiş olsa da malayı elinde tutan arkeoloğun, her hangi bir kurama hapsolmadan ancak hiç birini de reddetmeden, bütünlüklü bir yaklaşım sergilemesi gerekmektedir (Bkz.Böl.1.4). Bu eylemlerin birey, toplum, zaman ve mekânla olan anlamsal bağlamı ancak bu şekilde daha gerçekçi biçimde kurgulanabilecektir.

Coğrafya, insanın bilişsel dizgelerinin yansıdığı bir mekandır. Buradan hareketle, ölünün gömüldüğu mezar ya da mezarlık alanlarının da toplumun düşün dünyasının bir yansması olduğu söylenebilir. Toplumun ve onun ruhunu oluşturan

insanın bilinç gelişimiyle paralel olarak ölüsünü gömme olgusunun ortaya çıkması, aynı eksende ölüsünü nereye ne şekilde gömeceği sorularını da doğurmuş olmalıdır. İnsanın ölüsünü gömeceği konumu belirlemesi, dinamik bir süreçtir. Sürecin bu yapısı coğrafya, ekoloji, yaşam biçimi (göçer, yarı göçer, yerleşik), sağlık, inanç gibi etmenlerin kendi aralarında ve toplumla olan geçişken ilişkisini ifade etmektedir. MÖ 3. binde Orta Fırat Havzası'ndaki mezarların yerleşim içerisindeki konumları ve yerleşim dışı mezarlıkların yerleşimlere olan yakınlığı bunların yerleşik yaşam koşulları doğrultusunda planlandığını göstermektedir.

Çalışmanın birinci amacı doğrultusunda, mezar ve mezarlıkların kronolojik ve yerel farklılıklarının saptanması için toplam 35 arkeolojik alan, baraj göllerinin Orta Fırat Havzası'nın kuzey (Atatürk Barajı), orta (Birecik, Karkamış ve Tishrin barajları) ve güney (Tabqa Barajı) kesimlerinde yer almalarına göre gruplanmıştır. Bu bölgelerin tümünde mezarlar hem yerleşim içinde hem de yerleşim dışında konumlanmıştır. Ölüler bu merkezlerin dörtte birinde hem yerleşim içi mezarlara hem de yerleşim dışı mezarlık alanlarına gömülürken, kalan merkezlerin yarısında sadece yerleşim içine, diğer yarısında da sadece yerleşim dışına gömülmüştür. Buna karşın, bu oranlar alt bölgelerde farklılaşmaktadır. Bölgenin kuzey kesiminde yerleşim içi mezarlar ile yerleşim dışı mezarlıkların yaklaşık eşit sayıda olduğu, orta kesimde yerleşim içi mezarların üçte iki oranında temsil edildiği, güney kesimde ise mezarların dörtte üçünün yerleşim dışında yer aldığı saptanmıştır. Bu farklılık, özellikle orta ve güney kesimde birbirinin tersi oranında ortaya çıkmaktadır. Bu oran farklılığı kazısı yapılan alanların sadece baraj dolun alanları içerisinde yer alması nedeniyle, çevrelerinde kazı yürütülmemiş olmasına bağlanabileceği gibi, aşağıda değerlendirileceği üzere, toplumsal yapı farklılığı ile de açıklanabilecektir.

Yerleşim içinde görülen mezarların konumları dört ana grup altında araştırılmıştır. Ölülerin, konutların içinde ya da dışında zemin ile duvarların altına veya konutların duvarlarla ilişkili alanlarına konumlandırıldıkları görülürken, yerleşim içinde artık kullanılmayan bir alana, ölü için inşa edilen bir yapıya, kamusal bir binanın, sokağın, caddenin ya da sur duvarının altına da gömüldükleri görülmektedir. Toplumsal örgütlenme biçimlerinden biri olan aile kurumunun ölülerini günlük yaşamını sürdürdüğü özel konutlarına gömmesi, özel alan olarak kullanılan konutun sosyal belleğinin oluşmasına (Laneri, 2011a: 131) katkıda bulunmakla birlikte,

yerleşim sakinlerinin atalarını toplumsal şimdide canlı tutmasına olanak tanımış olmalıdır. Antropolojik çalışmalar yerleşim dışı mezarlıkların demografik olarak geniş kitlelere hitap ettiklerini ortaya koyarken, yerleşim içi mezarlar ise çoğunlukla bebek, çocuk ve aile üyelerini barındırmaktadır.

Bölgede çeşitli mezar tipleri kullanılmıştır. Kalkolitik döneme oranla (Bkz. Böl.1.1) mezar tiplerinde yaşanan çeşitlilik, MÖ 3. binin belirleyici unsurları arasında sayılabilir. Orta Fırat Havzası'nda ilk defa EOF 3 evresinde ortaya çıkan oda mezarlar Tabqa baraj alanında yoğunlaşmış, Tell es-Sweyhat, Shamseddin, Halawa A gibi merkezlerde mezarlık alanlarının sayısı artmıştır (*Bouso, 2012: 116*). Kompleks mezar yapılarının açığa çıktığı bu dönemde oda mezarların yanı sıra özellikle Tawi'de toprak mezarlar ile sanduka mezarlar eşzamanlı kullanılmıştır (*Bouso, 2015: 384*). Bölgede tümülüs tipi mezarların sadece Tishrin baraj alanının en güneyinde kalan Tell Banat'ta (*Şekil 22*) ve Tabqa baraj alanında Abu Hamad'da (*Şekil 23*) görülmesi toplumsal örgütlenme biçimlerindeki farklılıkları yansıtmaktadır.

Hatice Kübra Ensert oda mezarların diğer mezar tipleriyle eşzamanlı kullanılmasını toplumsal statü farklılıklarının bireysel tercihlere yansımaları olduğunu ifade etmiştir (*Ensert, 1995: 158*). Buna karşın, Orta Fırat Havzası'nda açığa çıkarılan mezar ve mezarlıkların tipolojik oranları, bu görüşü desteklememektedir. Oda mezarlar Orta Fırat Havzası'nın kuzey ve orta kesimlerde toplamın %8'lik, güney kesiminde ise % 92'lik bir oranla temsil edilmektedir. Bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde kazılan toplam 1058 mezarın % 58'ini sanduka mezarlar oluştururken, güney kesimde sanduka mezarlar toplam 650 mezarın % 4,7'sini oluşturmaktadır. Buna göre Orta Fırat Havzası'nın kuzey ve orta kesimlerinde sanduka mezarların tercih edilmesine karşın havzanın güneyinde oda mezarlar tercih edilmiştir.

Orta Fırat Havzası'nın kuzey ve orta kesimleri ile güney kesimi arasında görülen bu belirgin yerel farklılık (Bkz. Böl. 4.2), büyük olasılıkla Tabqa bölgesinin coğrafi olarak Orta ve Güney Mezopotamya'ya yakınlığından kaynaklanan, kültürel benzerlikle açıklanabilecektir. Oda ve sanduka mezarların toplamı bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde kazılan toplam 1058 mezarın % 62'sini (658 adet), Tabqa baraj gölü alanında toplam 650 mezarın % 82'sini (535 adet) oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle, daha ucuza mal olan pişmiş toprak kap ve toprak mezarların sayısı, daha çok işçilik ve yapı malzemesi gerektiren oda ve sanduka mezarlardan daha düşük orandadır. Bu

resim, mezar tiplerine ve sayısal oranlarına göre toplumsal statü farklılıklarının belirlenmesinin ne denli güç olduğunu ortaya koymuştur (Bkz. Böl.4.4).

Çalışmanın ikinci amacı, Orta Fırat Havzası'nın kültürel etkileşim içinde olduğu Yukarı Fırat Havzası, Yukarı Dicle Havzası ve Kuzeybatı Suriye ile olan benzerlik ve farklılıklarının araştırılmasıdır (Bkz. Böl. 4.3). Orta Fırat Havzası ile Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle havzaları arasında mezar tipolojisi ve mezar eşyası arasında benzerlikler saptanmasına karşın, Orta Fırat Havzası'nda saptanan çeşitlilik, bu bölgelerde görülmemektedir. Orta Fırat Havzası'ndaki çeşitlilik, belirgin olarak Kuzeybatı Suriye ile benzer niteliktedir.

Kültürel etkileşim bölgelerinde açığa çıkan farklılıkların temel nedeni, sosyal dinamiklerin yanı sıra coğrafyadır. Yukarı Fırat Havzası'nın dağlık yapısı ve Yukarı Dicle Havzasının kapalı bir havza oluşu, bu bölgelerin Mezopotamya'yı Akdeniz'e bağlayan ana ticaret yollarına uzak kalmalarına neden olmuş görünmektedir. Orta Fırat Havzası'nda mezarların tipolojik özelliklerinde gözlenen çeşitlilik, Orta Fırat Havzası ve Kuzeybatı Suriye arasındaki coğrafi yakınlık ile Mezopotamya'yı Akdeniz'e bağlayan ana ticaret yollarının buradan geçmesine bağlı olarak daha geniş bir kültürel yelpazede yer almasından kaynaklanmaktadır. Böylece, bu bölgelerdeki topluluklar, bu geniş coğrafya ile daha dinamik bir ilişki içinde olmuşlardır. Bu bağlamda Orta Fırat Havzası'nın Kuzeybatı Suriye ile benzerliği göz önünde bulundurulduğunda, "Büyük Mezopotamya" içerisinde bir alt kültür bölgesi özelliği gösterme olasılığı, sadece ölü gömme uygulamaları üzerinden belirlenmemektedir.

Çalışmanın üçüncü amacı, ölü gömme uygulamalarının öteki dünya inancıyla olan ilişkisinin araştırılması ve birey ya da toplumun belli bir zaman ve mekân içerisinde deneyimlerinden oluşan maddi kültür öğelerinin toplumsal belleğe etkisinin yorumlanmasıdır. Bu maddi kültür öğelerinden biri ölünün gömüldüğü alandır (Bkz. Böl. 4.5.1). Bu alanların anlamsal bağlamı sorgulandığında, ölünün gömüldüğü alanın, insanların etrafını taşlarla çevrelediği ve üzerini kapattıkları yaşam alanlarının tasarlanma biçimleriyle benzerlikler gösterdiği saptanmıştır. Günümüzden yaklaşık 150 bin yıl önce Şanidar Mağarası'na ölümler etrafı taşlarla çevrilen mezarlara gömülmüş ve mezarların üzeri kapatılmıştır. İnsanın düşünsel gelişimiyle paralel olarak ortaya çıkan yeni mezar tiplerinde de görülen benzeri uygulamalar inançla ilişkilendirmiştir. Bunun yanı sıra, oda mezarların kentleşmeyle aynı zamanda ortaya

çıkışı, yaşamın sürdüğü konutların ya da kamusal alanların ölümler için yaratılan alanlarla benzerlik göstermesini anlaşılır kılmaktadır. Bu benzerlik, yaşam alanlarındaki biçimsellik, inanç temelli bir metafora dönüşerek kolektif hafızada birikmiştir.

Ölümler tekli ikili ve çoklu biçimlerde ceset halinde, Lidar Höyük ve Hacinebi'deki dorsal pozisyonda yatırılmış bazı iskeletler dışında genellikle hoker ya da yarı hoker biçiminde gömülmüştür. Bu gömme tiplerinin inanç temelinde hangi amaçlarla tercih edildiğine ilişkin yargıya varmak için yeterli bilgi bulunmamasına karşın, pişmiş toprak kap ve sanduka mezarlara ölünün hoker biçiminde gömülmesinin, mezarın boyutu ile ilgili olduğu belirgindir. Hoker pozisyonunun bu işlevsel boyutu dışında, inanç boyutu da ataların ülkesinde yeniden doğuş veya ataların ülkesine varış sürecindeki uyuma hali olarak açıklanmıştır (Pearson, 1999: 54). Bu yatırılış biçimi, uyku halinin bilinmezliğinin ölüm kaygısıyla özdeşleştirildiği ve ölümlerle imgelemesini ifade edebilecektir.

İskeletlerin iyi korunmamış olmaları veya bireyin yüzünün yönü gibi ayrıntılı bilgiler bulunmaması nedeniyle, yönlendirmenin inanç boyutu ile ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapılamamıştır. Genel olarak bir yön birliğinden söz edilememesine karşın, üç düzenli mezarlığın yönlendirmeleri, güneşin doğuş pozisyonunun güz ekinoksundan itibaren kış gün dönümüne doğru giden yaklaşık bir aylık konumuna denk gelmektedir (Bkz.Böl.4.5.2). Yerleşim içi mezarların yerleşim planına göre yönlendirilme zorunluluklarına karşın ancak mezarlık alanlarında uygulanabilecek olan yön birliği uygulaması olasılıkla inançla ilişkilidir. Bu yönlerin Mezopotamya takvimine göre hasadın yapıldığı ve ekinlerin toprağa bırakıldığı sürelerle denk gelmesi yaşam ve ölüm döngüsüne işaret ederken, ölümlerin yeniden dirilmesi inancıyla da bağlantılı görünmektedir.

Ölümlere karşı varlık mücadelesi, insanları felsefi sorgulamalara yöneltmiştir. Bu mücadele, olasılıkla ölüm karşısında inanç bağlamı öz savunma şeklinde biçimlenen psikolojik temelli bir mücadeledir (Bkz. Böl. 4.5). Bu öz savunma modelleri, geride kalanların ölümlerini gömmeleri ile gömme uygulamalarını zamanla biçimsel ve anlamsal bağlamda geliştirmelerinin yanı sıra birtakım fenomenler şeklinde yapılaşmıştır. Sembolik anlamlar taşıdığı düşünülen bir dizi toplumsal davranış ve bunların gelişim evreleri, çoğunlukla kaynağını aynı psikolojik temelden almaktadır. Bu psikolojik alt yapının anlaşılması, insanın ölümlerle olan ilişkisinin unutmama ve

hatırlama kavramlarından beslenen bir dizi belleksel uğraşının da anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Hatırlama kavramı, bu belleksel soyut alandan mezar ve mezarlıklar şeklinde, kendisi için somut alanlar yaratmıştır (*Padar, 2017: 34*). Bu psikolojik alt yapı, ölümün zaman ve mekândan bağımsız olarak, zihinlere ölüm korkusu şeklinde işlemesiyle beraber, birtakım eylemlerin açığa çıkmasında temel rolü üstlenmiştir. Bir başka deyişle, söz konusu psikolojik alt yapı, olasılıkla yaşayanları ölümlerini çeşitli ritüeller eşliğinde gömmelerini sağlayan cenaze törenlerini ve onları hatırd tutmak için anma törenlerini düzenlemeye yönelmiştir. Cenaze ve anma törenleri sayesinde geçmiş, şimdiki zamanda da sürekli canlı tutularak toplumsal bellek her seferinde yeniden inşa edilmiştir.

Orta Fırat Havzası'nda mezarlarda bulunan eşyalar arasında kapların, gündelik yaşamın sürdüğü alanlarda da bulunması, mezarlar için özel üretim yapılmadığını gösterse de (*Nishimura, 2015: 429*), gündelik yaşamda en çok kullanılan eşyaların açığa çıktığı mezarların anlamsal bağlamı (*Porter, 2016: 171*), bu eşyaları inanç temelinde özel hale getirmiştir. Çoklu gömme biçimleriyle mezarların içinde ve/veya dışında bulunan hayvan kemikleri, yüksek ayaklı çanaklar, minyatür kaplar vb. kültürel örüntülere ait malzeme, cenaze ve anma törenlerinin uygulandığının kalıntılarıdır.

Yazılı kaynaklar, ölü gömme ve anma törenleri sırasında yemek yendiğinden söz etmektedir (*Tsukimoto, 1985; Ökse ve Görmüş, 2014: 256*). Ölümler ile canlıların katıldığı ortak yemek olarak tanımlanan bu uygulamanın kalıntılarına, tüm mezar ve mezarlık alanlarında rastlanmıştır. Mezar içinde bulunan kemikler cenaze sırasında yenen ölü yemeğine işaret ederken, mezar girişlerinde bulunan hayvan kemikleri, büyük olasılıkla mezarların kapatılması veya yeniden açılıp tekrar kapatılması sırasında uygulanan ritüellerin kalıntıları olarak değerlendirilmektedir.

Toplumun hangi kesiminden, hangi cinsiyet veya yaş grubundan olursa olsun, ölen bireyin yakınları ölü bakımını – *kispum* ritüellerini – uygulamakla yükümlüdür (*Porter, 2012: 210*). Bu bağlamda mezarlara bırakılan eşyaların niteliğinden bağımsız olarak bu ritüeller, toplumun sadece üst sınıfına değil (*Edwards, 2005*), tamamına hitap etmiş olmalıdır (*MacDougal, 2014: 112*). Öteki dünya inançlarına ilişkin tasarımların duygusal ve düşünsel alt yapısının psikolojik boyutu göz önünde bulundurulduğunda, Mezopotamyalı bir bireyin ölümden duyduğu korkunun, geride

kalan bireyi, ölüsüne bakmak zorunda olduğu yönünde koşullandırdığı söylenebilir. Ölü bakımı yapılmaması durumunda ölünün hayaletinin geride kalan aile bireylerini rahatsız edeceğine ve kötülöklere neden olacağına ilişkin kaygı, toplumun bilişsel dünyasında *kispum* ritüelini zorunlu hale getirmiş olmalıdır.

Arkeolojik veriler üzerinden yapılan araştırmalar, belli bir dönemde ve coğrafya da yaşayan kültürel örüntülerin ölü gömme uygulamalarının saptanmasına olanak sağlamaktadır. Yazılı kaynaklar, bu uygulamaların anlam bağlamlarının irdelenmesine ilişkin veri sunmaktadır. Geçmiş zamanda uygulanan ölü gömme eylemlerinin, şimdiki zamana bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde toplumsal bellekle taşınıp taşınmadığını ise etnolojik veriler üzerinden yorumlamak mümkündür. Bu bağlamda ölü gömme ve anma ritüellerine ilişkin davranışlar arkeolojik bulgularda iz bırakarak bu coğrafyada 5000 yıl önce yaşamış olan toplulukların inanç profillerini ve buna yol açan psikolojilerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu eylemlerin inanç boyutunun yorumlanabilmesi için, nasıl uygulamalar yapıldığına dair daha fazla veriye ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Abusch, Tzvi (1974). "Mesopotamian Anti-Witchcraft Literature: Texts and Studies Part I: The Nature of Maqlû: Its Character, Divisions, and Calendrical Setting." *Journal of Near Eastern Studies*, 33(2), 251-262.
- Algaze, Guillermo ve Mısır, Adnan (1992). "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük 1991." *KST*, 14 (1): 155-175.
- (1993). "Excavations at Titriş Höyük: A Small Mid-Late Third Millennium Urban Center in Southeastern Anatolia 1992." *KST*, 15 (1): 153-171.
- (1994). "Titriş Höyük: An Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia 1993." *KST*, 16 (1): 107-121.
- Algaze, Guillermo vd. (1994). "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas." *Anatolica*, 20: 1-96.
- Algaze, Guillermo ve Mısır, Adnan (1996). "Excavations at Titriş Höyük: A Small Mid-Late Third Millennium Urban Center in Southeastern Anatolia the 1994 Season." *KST*, 17 (1): 129-151.
- Algaze, Guillermo (1997). "Excavations at Titriş Höyük the 1995 Season." *KST*, 18 (1), 121-137.
- Algaze, Guillermo, Matney, T., Rosen, S. A. vd. (2000). "Excavations at Titriş Höyük Şanlıurfa Province: Preliminary Report for the 1998 Season" *KST*, 21 (1): 145-157.
- Algaze, Guillermo, Dinekan, G., Hartenberger, B. vd. (2001). "Research at Titris Höyük in Southeastern Turkey: the 1999 Season." *Anatolica*, 27: 23-106.
- Alpagut, Berna (1986). "The Human Skeletal Remains from Kurban Höyük (Urfa Province)." *Anatolica*, 13, 149-173.
- Al-Khaled, Muhammed (2014). "An Analysis of Stone-Built Tombs of the 3rd Millennium BC in the Tishrin Dam Area Syria." Ed. L. Romano e S. Pizzimenti *Contributi e Materiali di Archeologia Orientale (CMAO XVI)*, Roma, 1-12.
- Akçay, Atakan (2017). "A Late Uruk-Early Bronze Age Transitional Period Cemetery in the Upper Tigris Region: Aşağı Salat." *Olba*, 25, 49-90.
- Akyurt, Metin, (2014). *MÖ 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri (Bestattungssitten Anatoliens im Zweiten Vorchristlichen Jahrtausend (Zusammenfassung))*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- André, Christophe (2016). *Korkunun Psikolojisi: Fobiler, Korkular, Kaygılar*, (Çev. İ.

Yerguz), İstanbul: Say Yayınları.

Archi, Alfonso, P.E. Pecorella ve M. Salvini (1971). *Gaziantep e la sua regine: Uno studio storicoe topografica degli insediamenti Preclassici (Incunabula Graeca, 48)*, Rome: Edizionidell Ateneo.

Archi, Alfonso (1996). "Chronologie Relative des Archives d'Ébla." Ed. Jean-Marie Durand. *Amurru 1. Mari, Ébla Et Les Hourrites. Dix Ans De Travaux. Actes Du Colloque International (Paris, Mai 1993)*, Paris: Éditions Recherche Sur Les Civilisations, 11-28.

Baccarin, Cristina (2012). "Burial Practices in the Middle Euphrates Area during the Early Bronze Age: The Contribution of the Hypogeum of Tell Ahmar." Ed. F. Borrel, M. Bouso, A. Gomez, C. Tornero ve O. Vicente. *Broadening Horizons 3: Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East*. Bellaterra: Univeritat Autònoma de Barcelona, 137-149.

(2014). "The Hypogeum of Tell Ahmar (North Syria): An Analysis of the Monumental Burial Complex in the Context of Early Bronze Age Abstract Funerary Practices." *Annual Journal from the University of Melbourne, ANES* 51, 213-225.

Backofen, Ursula (1988). "Anthropological Study of the Skeleton Material from Lidar." *AST*, 5, 191-201.

Baird, Douglas., Asouti, Eleni., Astruc, Laurence vd. (2013). "Juniper Smoke Skull and Voves Tails. The Epipaleolithic of the Anatolian Plateau in Its South-West Asian Context; Insights from Pınarbaşı." *Levant*, 45 (2): 175-209.

Becker, Jörg (2007). "Nevalı Çori. Keramik und Kleinfunde der Halaf und Frühbronzezeit." *Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

Behm-Blancke, Manfred (1981). "Hasek Höyük 1980 Kazı Dönemi." *KST*, 3, 103-108.

Behm-Blancke, Manfred, vd. (1984). "Hasek Höyük. Vorläufiger Bericht Über die Grabungen in den Jahren 1981-1983." *Istanbulur Mitteilungen*, 34: 31-417.

Behm-Blancke, Manfred (1985). "Die Grabungen auf dem Hasek Höyük 1980 im Jahre 1984." *KST*, 7, 87-103.

(1987). "1986 yılı Hasek Höyük Kazıları." *KST*, 9 (1), 71-79.

(1992). "Einführung." Ed. Manfred Behm-Blancke *Hasek Höyük. Naturwissenschaftliche Untersuchungen und lithische Industrie. (Istanbulur Forschungen 38)*, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1-139.

Biggs, Robert D., Brinkman, John A. Civil, Miguel vd. (2006). "The Assyrian Dictionary" (Vol 18). T. Robert D. Biggs, John A. Brinkman, Miguel Civil,

Walter Farber, Ignace J. Gelb, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, Martha T. Roth, Matthew W. Stolper. Chicago: The Oriental Institute.

Biga, Maria Giovanna (1995). "I Rapporti Diplomatici Nel Periodo Protosiriano." Ed. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Gabriella Scandone Matthiae. En Ebla: Alle Origini Della Civiltà Urbana: Trent'anni di Scavi in Siria Dell'Università Di Roma La Sapienza. Milano: Electa, 140-147.

(2007–2008) "Buried among the Living at Ebla? Funerary Practices and Rites in a XXIV Cent. BC Syrian Kingdom." *Scienze dell'Antichità*, 14, 249–275.

Binford, Lewis, R. (1962). "Archaeology as Anthropology." *American Antiquity*, 28, 217-225.

(1965). "Archaeological Systematics and the Study of Cultural Process." *American Antiquity*, 31, 203-210.

(1971). "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. An Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices." Ed. James A. Brown. *Memoirs of the Society for American Archaeology* 25. Washington: Society for American Archaeology, 6-29.

Bounni, Adnan (1979). "Preliminary Report on the Archaeological Excavations at Tell al-Abd and Anab al-Sanah (Euphrates) 1971-72." Ed. Freedman, D. N. *Archaeological Reports on the Tabqa Dam Project-Euphrates Valley, Syria*, Cambridge, MA: American Schools of Oriental Research, 49-62.

Bonacossi, M. Danielle (2004). "Tell Shiukh Fawqani. Un villaggio sulla riva dell'alto Eufrate Siriano tra protostoria e storia: dal Tardo Calcolitico all'età del Medio Bronzo." Ed. F.M. Fales ve D. Morandi Bonacossi. *Mesopotamia e Arabia. Scavi Archeologici e Studi Territoriali delle Università Trivenete (1994-1998)*, Venezia, 3-39.

Boor, Jocelyn (2012). "The Tell Hadidi Area C Ceramics at The Milwaukee Public Museum", PhD Thesis, The University of Wisconsin-Milwaukee.

Bouso, Mónica (2012). "Las prácticas funerarias en el Valle del Éufrates durante el tercer milenio y la primera mitad del segundo: estudio intertextual a partir de las evidencias arqueológicas y epigráficas." PhD Thesis, University of Barcelona.

(2015). "Burials and Funerary Practices." Ed. Uwe Finkbeiner, Mirko Novák, Ferhan Sakal, Paola Sconzo. *Middle Euphrates IV: 3rd Millennium, Early Bronze Age, Early Middle Euphrates, Archaeology, Stratigraphy, Architecture, Ceramics, Glyptic and Art, Terracotta Figurines, Metal, Lithics, Bone Objects, Burials and Funerary Practices, Radiocarbon, History and Philology Areas: Near East, Middle Euphrates, Belgium, Brepols ARCANE IV: 371-395.*

Bottéro, Jean (1987). *Mésopotamie: L'écriture, la raison et les dieux*. Paris: Gallimard.

- (2005). *Gilgamiş Destanı: Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, (Çev. O. Suda), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bottéro, Jean ve Kramer, Samuel Noah (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev. A. Tümertekin), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Buccellati, Giorgio (1990). "River Bank, High Country, and Pasture Land: The Growth of Nomadism the Middle Euphrates and the Khabur." Ed. S. Eichler, M. Wafler, D. Warburton. *Tall al Hamidiya 2 (Symposion Recent Excavation in the Upper Khabur Region)*. Vandenhoeck, Ruprecht Gottingen: Universitat Verlag, Freiburg Schweiz, 87-117.
- Bunnens, Guy (1990). "Tell Ahmar, 1988 Season Vol 1 (Publications of the Melbourne University Expedition to Tell Ahmar)." *Abr-Nahrain (Supplement Series, Vol. 2)*. Leuven: Peeters.
- (1991). "Melbourne University Excavations at Tell Ahmar: 1988 Season." Ed. De Meyer, L.; and Gasche, H. *Mesopotamie et Elam. Actes de la XXXVI ème Rencontre Assyriologique Internationale, Gand, 10-14 juillet 1989*. University of Ghent: 163-170.
- (1992). "Melbourne University Excavations at Tell Ahmar on the Euphrates. Short Report on the 1989-1992 Seasons", *Akkadica* 79-80: 1-13.
- (2001). "Tell Ahmar/Til Barsip, the Eleventh and Thirteenth Seasons (1998-2000)." *Orient-Express*, 3, 65-68.
- (2003). "Tell Ahmar/Til Barsip, The Fourteenth and Fifteenth Seasons (2001/2002)." *Orient Express*, 40-43.
- (2007). "Site Hierarchy in the Tishrin Dam Area and the Third Millennium Geopolitics in Northern Syria." Ed. Edgar Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement the Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplement Series 5)*, Oxford: Oxbow Books: 43-54.
- (2016). "Tell Ahmar/Til Barsip (Aleppo)." Ed. Youssef Kanjou and Akira Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*. Oxford: Oxbow Books, 239-243.
- Braidwood, Robert., J ve Braidwood, Linda (1960). "Excavations in the Plain of Antioch I." *The Earlier Assemblages. Phases A-J (Oriental Institute Publications 60)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braidwood, Robert, J., (1995). *Tarih Öncesi İnsan*. (Çev. B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Braudel, Fernand (2016). *Tarih Üzerine Yazılar*. (Çev. M. A. Kılıçbay) Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Canci, Alessandro (2005). "The Human Remains from Tell Shiyukh Fawqani:

- Anthropological Report.” Ed. Luc Bachelot and F. M. Fales. Tell Shiyukh Fawqani 1994-1998 (History of the Ancient Near East, Monographs VI/2), Padova: Sargon, Editrice, 1109-1118.
- Capet, Emmanuelle (2005). “Le Chantier E Les tombes de l’âge de Bronze Ancien IV (Période III).” Ed. Luc Bachelot ve F. M. Fales. Tell Shiyukh Fawqani 1994-1998 (History of the Ancient Near East, Monographs VI/1), Padova: Sargon, 253-299.
- Carter, Elizabeth ve Parker, Andrea (1995). “Pots, People and the Archaeology of Death in Northern Syria and Southern Anatolia in the latter Half of the Third Millennium BC.” Ed. Campbell Stuart ve Green Anthony. The Archaeology of Death in the Ancient Near East, Oxford: Oxbow Books, 96-116.
- Cooper, Lisa (2007). “Early Bronze Age Burial Types and Socio-Cultural Identity within the Northern Euphrates Valley.” Ed. Edgar Peltenburg. Euphrates River Valley Settlement the Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplementary Series 5), Oxford: Oxbow Books, 55-70.
- Chesson, Meredith (2001). “Social Memory, Identity, and Death: An Introduction.” Ed. Meredith Chesson. Social Memory, Identity, and Death: Anthropological Perspectives On Mortuary Rituals. Archaeological Papers of the American Anthropological Association, 10 (1), Arlington, Virginia, 1-10.
- Childe, V. Gordon (1939). The Dawn of European Civilization. London: Thames & Hudson.
- (1950). Prehistoric Migrations in Europe. Oslo: Aschehaug.
- (1958). The Prehistory of European Society. Harmondsworth. UK: Penguin.
- Croft, Paul (2015). “Animal Remains”. Ed. Edgar Peltenburg. Tell Jerablus Tahtani, Syria, I. Mortuary practices at an Early Bronze Age fort on the Euphrates River, Levant Supplementary Series 17). Oxford & Havertown (PA): Oxbow, 201-210.
- Czichon, Rainer M ve Werner, Peter (1998). “Einlegearbeiten.” Ed. Rainer Czichon ve Peter Werner. Tall Munbaqa Ekalte I. Die Bronzezeitlichen Kleinfunde (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft 97), Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag: 18-21.
- (2008). “Die Bronzezeitliche Keramik.” Ausgrabungen Tall Munbaqa-Ekalte IV. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 118. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 20-26.
- Danti, Michael ve Richard L. Zettler, (1998). “The Evolution of the Tell es-Sweyhat (Syria) Settlement System in the Third Millennium BC.” Ed. M. Fortin ve O. Aurenche. Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd Millennium BC), Travaux de la Maison de l’Orient 28. Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies, 33, 209-228.

- (2007). "The Early Bronze Age in the Syrian North-West Jezireh: The Tell es-Sweyhat Region." Ed. Edgar Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC, Levant Supplementary Series 5*. Oxford: Oxbow Books, 164-184.
- Deckers, Katleen., Philip, Drechsler., Paola, Sconzo (2015). "Radiocarbon Chronology." Ed. Uwe Finkbeiner, Mirko Novák, Ferhan Sakal, Paola Sconzo. *Middle Euphrates IV: 3rd millennium, Early Bronze Age, Early Middle Euphrates, Archaeology, Stratigraphy, Architecture, Ceramics, Glyptic and Art, Terracotta Figurines, Metal, Lithics, Bone Objects, Burials and Funerary Practices, Radiocarbon, History and Philology Areas: Near East, Middle Euphrates, Belgium, Brepols ARCANE IV: 401-421*.
- De Cesari, Chiara (2002). "Graves as Public Space." *Altorientalische Forschungen* 29, 355-366.
- Del Olmo Lete, Gregorio (1994). "Tell Qara Quzaq-I. Campañas I-III (1989-1991)." (*Aula Orientalis-Supplementa 4*). Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA.
- Del Olmo Lete, Gregorio., Montéro, Fenollós., J.-L. (1998). "Du temple à l'entrepôt: un exemple de transformation de l'espace urbain a Tell Qara Qûzâq." Ed. M. Fortin ve O, Aurenche. *Espace naturel, espace habité en Syrie du Nord, Actes du colloque tenu à l'Université Laval (Québec) du 5 au 7 mai 1997 (Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies 33/Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen 28)*, Toronto: Canadian Society for Mesopotamian Studies: 295-304.
- Del Olmo Lete, Gregorio., Montéro, Fenollós., J. L., Valdés Pereiro, C. (2001). "Tell Qara Quzaq-II. Campañas IV-VI (1992-1994)." (*Aula Orientalis Supplementa 17*). Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA.
- Dugay, Luringa (2005). "Early Bronze Age Burials from Tell Ahmar." *Turnhout: Brepols Subartu*, 16, 37-50.
- Dornemann, Rudolph H. (1978a). "Tell Hadidi: A Bronze Age City on the Euphrates." *Archaeology*, 31: 20-26.
- (1978b). "Tell Hadidi: A Millennium of Bronze Age City Occupation." Ed. David Noel Freedman. *Archeological Reports from the Tabqa Dam Project Euphrates Valley, Syria, Cambridge: Annual of the American Schools of Oriental Research*, 44, 113-151.
- (1979) "Tell Hadidi: An Important Center of the Mitannian Period and Earlier." Ed. Margueron, J.C. *Le Moyen Euphrate: Zone de contacts et d'échanges* Strasbourg: *Travaux du centre de recherche sur le Proche-Orient at la Greese Antiques 5*: 217-234.

- (1985). "Salvage Excavations at Tell Hadidi in the Euphrates River Valley." *Biblical Archaeologist*, 48: 49-59.
- (1988). "Tell Hadidi: One Bronze Age Site Among Many in the Tabqa Dam Salvage Area." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 270, 13-42.
- Dönmez, A., Didem (2017). "To Be or not to Be, Olmak ya da Olmamak bir İhtimal daha var, O da Ölmek mi dersin?." *Psikanaliz Buluşmaları* 10, 33-40., İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ellis, Richard ve Voigt, Mary (1981). "Excavations at Gritille, Turkey 1981." *Paléorient*, 7: 87-100.
- Ellis, Richard (1982). "The 1981 Season at Gritille Höyüğü." *KST*, 4, 83-88.
- (1983). "Gritille Höyük Kazıları." *KST*, 5, 117-123.
- (1998). "Excavations at Gritille." XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi, Ankara, 651-659.
- Edwards, David N., (2005). "The Archaeology of Religion." Ed. M. Diaz-Andreu, S. Lucy, S. Babić ve David. N. Edwards. *Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion*. New York: Routledge, 110-127.
- Einstein, Albert vd. (1935). "Can Quantum Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?." Ed. B. Podolsky ve N. Rosen, *Physical Review*, 47, 777-780.
- Engin, Atilla (2003). "Orta Fırat Bölgesi'nin Eski Tunç Çağı Seramiği İçerisinde Gre Virike'nin Yeri ve Önemi." (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ensert, Hatice, K. (1995). *Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdal, Yılmaz, Selim (2013). "Life and Death at Hakemi Use." Ed. Bernbeck R, Akkermans P. M. M. G. ve Rogasch, J. *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout Nieuwenhuysse OP Brepols, Publishers.
- Edis, Neşe (Baskıda). "Orta Fırat Havzası'nda MÖ 3. Binde Yüksek Ayaklı Çanakların Sunak Olarak Kullanımı." *Uluslararası Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu Harran ve Çevresi*. Harran Üniversitesi. Ş.Urfa.
- Erdal, Ömür, Dilek (2012). "A Possible Massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia." *International Journal of Osteoarchaeology*, 22(1), 1-21.

- Esin, Ufuk (1985). "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Raporu." KST, 6, 11-29.
- Erek, Cevdet Merih (2014). "Direkli Cave: The Significance of Fire and Female Figures in the Paleo-Landscape during the Epi-paleolithic Period." Olba Kazısı Serisi, 4, 151-164.
- (2017). "Direkli Mağarası Epi-paleolitik Dönem Yaşamsal Alan Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme." Olba Kazısı Serisi, 7, 376-392.
- Falb, Christian., Krasnik, Klaus., Meyer, Jan-Waalke vd. (2005). "Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im Syrischen Euphrattal 4. Der Friedhof von Abu Hamed." Saarwellingen: Saarländische Druckerei und Verlag.
- Falsone, Gioacchino (1998). "Tell Shiyukh Tahtani on the Euphrates: The University of Palermo Salvage Excavations in North Syria (1993-94)." Akkadica, 109-110, 22-64.
- Falsone, Gioacchino ve Sconzo, Paula (2007). "The 'Champagne-Cup' Period at Carchemish. A Review of the Early Levels on the Acropolis Mound in the Light of Recent Research." Ed. Edgar Peltenburg. Euphrates River Valley Settlement the Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. (Levant Supplementary Series 5), Oxford: Oxbow Books: 73-93.
- (2012). "Tell Shiyukh Tahtani, Syria. Report of the 2006-09 Season." Ed. R. Matthews ve J. Curtis. Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. 12 April – 16 April 2010. Wiesbaden: Harrassowitz: 167-190.
- (2016). "Tell Shiyukh Tahtani." Ed. Youssef Kanjou ve Akira Tsuneki. A History of Syria in One Hundred Sites. Oxford: Oxbow Books, 277-281.
- Finkbeiner, Uwe (1995). "Tell el-Abd. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1992-1993." Damaszener Mitteilungen, 8, 51-83.
- (1997). "Abd." Ed. H. Weiss. Archaeology in Syria. American Journal of Archaeology, 101, 97-100.
- Finkbeiner, Uwe ve Novák, Mirko (2015). "The ARCANE ESF Programme." Ed. Uwe Finkbeiner, Mirko Novák, Ferhan Sakal, Paola Sconzo. Middle Euphrates IV: 3rd millennium, Early Bronze Age, Early Middle Euphrates, Archaeology, Stratigraphy, Architecture, Ceramics, Glyptic and Art, Terracotta Figurines, Metal, Lithics, Bone Objects, Burials and Funerary Practices, Radiocarbon, History and Philology Areas: Near East, Middle Euphrates, Belgium, Brepols ARCANE IV: 1-17.
- (2016). "Tell el-Abd." Ed. Youssef Kanjou ve Akira Tsuneki. A History of Syria in One Hundred Sites. Oxford: Oxbow Books: 143-146.

- Fuensanta, J. Gil ve Mısır, Adnan (1997). "Excavationes en Tilbes Höyük (Urfa, Turquia), 1996." *Orient Express*, 2: 42-44.
- Fuensanta, J. Gil., Rothman, M. S ve Bucak, Eyüp (1999). "1997 Tilbes Höyük Kurtarma Kazısı." *KST*, 20 (1): 207-219.
- (2000a). "The Tilbes Project: A Joint American-Spanish-Turkish Archaeological Research in Euphrates Region." T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı GAP Bölgesi'nde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu. Ankara: 85-93.
- (2000b). "Salvage Excavations at Tilbes Höyük (Birecik, Urfa), 1998." *KST*, 21 (1): 157-167.
- Fuensanta, J. Gil ve Rothman, M. S., Charvát, P., Bucak, Eyüb (2002). "Tilbeş Höyük Salvage Project Excavation." *KST*, 23 (1), 131-145.
- Fuensanta, J. Gil (2007), "The Tilbes Project (Birecik Dam, Turkish Euphrates): The Early Bronze Evidence." Ed. E. Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplementary Series 5)*. Oxford: Oxbow Books, 281-300.
- Flannery, Kenneth V. (1967). "Culture History v. Culture Process: A Debate in American Archaeology." *Scientific American*, 217, 119-122.
- Fleming, Andrew ve Johnson, M. (1990). "The Theoretical Archaeology Group (TAG): Origins, Retrospect, Prospect." *Antiquity*, 64: 303-306.
- Freud, Sigmund (1913). *Totem and Taboo*, Euvres Completes, Vol. XIII.
- (1915). *Pour Introduire le Narcissisme*, Euvres Completes, Vol. XII: 228-229.
- (1917) *Mourning and Melancholia*. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914-1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works, 237-258.
- (1920), *Au dela du principe de plaisir*, Euvres Completes, Vol. XV: 273-338.
- Frank, D. R., Machule, D., Wäfler, M. vd. (1982). "Tall Munbāqa 1979." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 114: 7-70.
- Frangipane, Marcella (1998). "Changes in Upper Mesopotamian/Anatolian Relations at the Beginning of 3rd Millennium BC." Ed. M. Lebeau. *About Subartu, Subartu*, IV (1), 195-218.
- Frangipane, Marcella ve Bucak, Eyüp (2001). "Excavations and Research at Zeytinli Bahçe Höyük." Ed. N. Tuna ve J. Öztürk. *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 65-131.

- Frangipane, Marcella (2001a). "Centralization Process in Greater Mesopotamia: Uruk "Expansion" as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region." Ed. M. S. Rothman. *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-cultural Interactions in the Era of State Formation*. Santa Fe: School of American Research Press, 307-348.
- (2001b). "The Transition Between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millenium." *TÜBA-AR*, IV, 1-24.
- Frangipane, Marcella., Di Nocera G.M., Hauptmann A vd., (2001). "New Symbols of A New Power in A 'Royal' Tomb from 3000 B.C. Arslantepe, Malatya (Turkey)." *Paléorient* 27 (2), 105-139.
- (2004). "Excavations and Research at Zeytinli Bahçe Höyük." Ed. N. Tuna ve J. Öztürk. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 41-99.
- Frangipane, Marcella (2007). "Establishment of a Middle/Upper Euphrates Early Bronze I Culture from the Fragmentation of the Uruk World: New data from Zeytinli Bahçe Höyük." Ed. E. Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement The Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. (Levant Supplementary Series 5)*. Oxford: Oxbow Books, 122-141.
- (2017). "The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe during the Late 4th-Early 3rd Millenia BC." Ed. Ç. Maner, M. T. Horowitz ve A. S. Gilbert. *Overturning Certainties in Near Eastern Archaeology: A Festschrift in Honor of. K. Aslihan Yener*. Netherland: Brill, 186-210.
- Gaydarska, Biesserka (2009). "A Brief History of TAG." *Antiquity*, 83: 1152-1162.
- Gerber, Christoph (2005). *Hasek Höyük III. Die frühbronzezeitliche Keramik. Istanbul Forschungen Band 47, Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Günay, Işın, Şarbak, Ayşegül ve Ersoy, Ayhan (2011). "Aşağı Salat Erken Tunç I İskeletlerinin Antropolojik Analizi." *TÜBAV Bilim*, 4 (3): 230-239.
- Gordon, Cyrus H. (1992). "Geographical Horizons of Ebla." Ed. M.W. Chavalas ve J.L. Hayes. *New Horizons in the Study of Ancient Syria (Bibliotheca Mesopotamica, 25)*, Malibu: Undena Publications, 63-68.
- Guest, J. S (1987). *The Yezidis. A Study in Survival*, London: Routledge.
- Hauptmann, Harald (1976). "Norşuntepe Kazıları 1972." *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara: ODTÜ.
- (1982a). "Lidar Höyük, 1981." *Anatolian Studies*, 32, 17-18.
- (1982b). "Lidar Höyük 1981." *TAD XXVI*, 1, 93-110.

(1983). "Lidar Höyük 1982." *Anatolian Studies*, 33, 254-256.

(1984). "Lidar Höyük, 1983." *Anatolian Studies*, 34, 226-228.

(1987). "Lidar Höyük und Nevali Çori, 1986." *Anatolian Studies*, 37, 203-207.

Heinrich, E., Schular, E. V., Schmidt, H., vd. (1969). Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenwerk im Euphrattal bei Aleppo begonnenen archäologischen Untersuchungen, erstattet von Mitgliedern der Expedition. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 101: 27-67.

(1970). "Zweiter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenwerk in Habūba Kabira und in Mumbaqt unternommenen archäologischen Untersuchungen erstattet von Mitgliedern der Mission." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 102: 27-58.

(1971). "Dritter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenwerk in Habūba Kabira und in Mumbaqt unternommenen archäologischen Untersuchungen (Herbstkampagne 1970), erstattet von Mitgliedern der Mission." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 103: 5-58.

(1973). "Vierter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenwerk in Habuba Kabira (Herbstkampagnen 1971 und 1972 sowie Testgrabung Frühjahr 1973) und in Mumbaqt (Herbstkampagne 1971) unternommenen archäologischen Untersuchungen, erstattet von Mitgliedern der Mission." *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*, 105: 6-67.

Hodder, Ian ve C. Orton (1976). *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, Ian (1982). *The Present Past*. London: Bastford.

(1985). "New Generations of Spatial Analysis in Archaeology." Ed F. Burillo. *Arqueologia Espacial*. Tervel: Colegio Universitario.

(2006). *Çatalhöyük-Leoparın Öyküsü* (Çev. Şendil, Dilek, 2006). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hodder, Ian ve Hutson, Scott (2017). *Geçmiş Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*. (B. Toprak ve E. Rona). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Hodder, Ian (2018). *Dolanıklık: İnsanlar ile Şeyler Arasındaki İlişkilerin Arkeolojisi*. (Çev. B.C. Yılmazyığıt). İstanbul: Alfa.

Holland, Thomas, A. (1976a). "An Inscribed Weight from Tell Sweyhat, Syria." *Iraq*, 37, 75-76.

- (1976b). "Preliminary Report on Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria, 1993-4." *Levant*, 8, 36-70.
- (1977). "Preliminary Report on Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria, 1975." *Levant*, 9, 36- 65.
- (1980). "Incised Pottery from Tell Sweyhat, Syria and Its Foreign Connections." Ed. Margueron, J.-C. Leiden. *Le Moyen Euphrate. Zone de contact et d'échanges, Actes du Colloque de Strasbourg, 10-12 mars 1977*. Netherland: Brill: 127-157.
- Holland, Thomas, A. ve Zettler, Richard. L. (1991). "Sweyhat". Ed. H. Weiss. *Archaeology in Syria. American Journal of Archaeology*, 95: 717-719.
- (2006). *Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria. Volume 2, Part 1: Text. Archaeology of the Bronze Age, Hellenistic, and Roman Remains from an Ancient Town on the Euphrates river. Oriental Institute Publications (Vol. 125)*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Honça, Deirdre ve Algaze, Guillermo (1998). "Preliminary Report on the Human Skeletal Remains at Titris Höyük: 1991-1996 Seasons." *Anatolica*, 24: 101-141.
- Hrouda, Barthel ve Behm-Blancke, Manfred (1982). "Hasek Höyük." *AJA*, 86: 563-564.
- İnan, Abdülkadir (1930). *Birinci İlmi Seyyahata Dair Rapor*. İstanbul: İktisat Matbaası.
- Jacquet, Antoine (2002). "Lugal-Meš Et Malikum: Nouvel Examen Du Kispum À Mari" Ed. Dominique Charpin – Durand, Jean-Marie. *Recueil D'études À La Mémoire d'André Parrot, Florilegium Marianum VI, Mémoires De Nabu 7*. Paris: SEPOA, 51-68.
- (2011). *Documents Relatifs Aux Dépenses Pour Le Culte*. Paris: Société Pour L'étude Du Proche-Orient Ancient.
- Kampschulte, Ingrid ve Orthmann, Winfried (1984). *Gräber des 3. Jahrtausends im Syriichen Euphrattal. 1. Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band. Bonn*.
- Kaschau, Gundula (1999). *Lidar Höyük. Die Keramik der Mittleren Bronzezeit. Archaeologica Euphratica Band 3*. Mainz: Verlag Philip von Zabern.
- Kelly-Buccellati, Marilyn (1978/79). "Tall Ašara-Terqa." Ed. Hartmut Kühne. *En Ausgrabungstätigkeit in Syrien, Von Zusammengestellt. Archiv Für Orientforschung*, 26, 149-151.
- Kepinski, Christine., Önal, Mehmet., Vallet, Regis vd. (2007). *Antoine 2007 Rapport Préliminaire Sur La Septième Campagne De Fouilles A Tilbeshar 2006 (Sud-Est*

Anatolien). *Anatolia Antiqua*, XV: 275-288.

Kepinski-Lecomte, C. (2010). "Tilbeshar, A Major City of the Early and Middle Bronze Ages, West to the Big Bend of the Euphrates (South-Eastern Turkey): Results from 2005 and 2006 Seasons." Ed. Matthiae, P., Pinnock, F., Nigro, L., and Marchetti, N. *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, 5 May-10 May 2008: Excavations, Surveys and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology on the Near East ("Sapienza", Università di Roma. Vol. 2)*, Wiesbaden: Harrassowitz, 302-315.

Köşkdere, A. Algın (2016). "Totem ve Yas." *Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih*, İstanbul: Bağlam Yayınları: 97-115.

Kunter, Manfred ve Wahl, Joachim (1981). "Anthropologische Befunde: Kampagne 1977 und 1978." Ed. Winfried Orthmann. *Halawa 1977-1979: Vorläufiger Bericht über die 1 bis 3 Grabungskampagne*, W. Bonn: Rudolf Habelt: 67-88.

Kunter, Manfred (1984). "Anthropologische Untersuchung der Skelettreste." Ed. Ingrid Kampschulte, Winfried Orthmann. *Gräber des 3. Jahrtausends im Syrischen Euphrattal. 1. Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 38*. Bonn: Rudolf Habelt: 115-119.

Kuijt, Ian (2008). "The Regeneration of Life: Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting." *Current Anthropology*, 49, 171-197.

Kuzucuoğlu, C. vd. (2004). "Holocene Terraces in the Middle Euphrates Valley, between Halfeti and Carchemish (Gaziantep, Turkey)." *Quaternaire* 15, No: 1-2: 195-206

Kühne, Hartmut (1976). *Die Keramik Vom Tell Chuera und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq. (Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung 1)*. Berlin: Gebr Mann.

Kramer, Samuel Noah (2001). *Sümer Mitolojisi İ.Ö. Üçüncü Binyıldaki Tinsel ve Edebi Gelişim Üzerine Bir Çalışma (Çev. H. Koyukan)*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Laneri, Nicola (1999). "Intramural Tombs: A Funerary Tradition of the Middle Euphrates Valley during the Third Millennium BC." *Anatolica*, 25, 221-241.

(2002). "The Discovery of A Funerary Ritual: Inanna/Ishtar and Her Descent to the Nether World in Titriş Höyük, Turkey." *Istituto Italiano per l'Africa el'Oriente*, 9-51.

(2004). *I Costumi Funerari della Media Vallata dell'Eufrate durante el III millennio a.C.* Naples: Università degli Studi di Napoli "L'Orientale". Istituto Italiano per L'Africa e l'Oriente. Naples.

- (2007a). "Burial Practices at Titris Höyük, Turkey: An Interpretation." *Journal of Near Eastern Studies*, 66 (4), 241-266.
- (2007b). "An Archaeology of Funerary Rituals." Ed. Nicola Laneri. *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oriental Institute Seminars 3. Chicago: Oriental Institute, 1-15.
- (2011a). "A Family Affair: The Use of Intramural Funerary Chambers in Mesopotamia during the Late Third and Early Second Millennia B.C.." *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, 20 (1), 121-135.
- (2011b). "Defining Residential Graves. The case of Titris Höyük in Southeastern Anatolia during the Late Third Millennium BC." Ed. Olivier Henry. *Dead in the City. Practices, Contexts and Impacts of Intramural Burials in Anatolia, from EBA to Roman Times (IFEA, Istanbul)*, 43-52.
- Leroi-Gourhan, A. (1975). "The Flowers Found with Shanidar IV, A Neanderthal Burial in Northern Iraq." *Science*, 190 (4214), 562-564.
- Lévinas, Emmanuel (2006). *Ölüm ve Zaman* (Çev. N. Başer). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lewin, Roger (1998). *The Origin of Modern Humans (Scientific American Library)*. New York: W. H. Freeman.
- Machule, Dittmar (2016). "Tell Munbaqa.", Ed. Youssef, Kanjou ve Akira, Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*, Oxford: Oxbow Books: 139-142.
- MacDougal, Renata (2014). "Remembrance and the Dead in Second Millennium BC Mesopotamia" PhD Thesis. School of Archaeology ve Ancient History University of Leicester.
- Malpas, Jeff ve Solomon, Robert C. (2006). *Ölüm ve Felsefe* (Çev. N. Küçük). J. Malpas, Robert. C. Solomon İstanbul: İthaki Yayınları.
- Marro, Catherine and Helwing, Barbara (1995). "Vers une chronologie des cultures du Haut-Euphrate au troisième millénaire/Untersuchungen zur bemalten Keramik des 3.Jt. am oberen und mittleren Euphrat." Ed. Finkbeiner, U.; Dittmann, R., *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Boehmer, H. Mainz: Verlag Philipp Von Zabern: 341-384.*
- Marro, Catherine vd. (1998). "Horum Höyük 1996 Çalışmaları." *KST*, 19 (1), 251-277.
- (1999). "Fouilles de Sauvetage de Horum Höyük (Province de Gaziantep): Troisième Rapport Préliminaire." *Anatolia Antiqua VII: 285-307.*

- Marro, Catherine., Tibet, A., Bulgan, F., (2000). "Fouilles de Sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): Quatrième Rapport Préliminaire." *Anatolia Antiqua*, VIII, 257-278.
- Marro, Catherine, (2007a). "Continuity and Change in the Birecik Valley at the End of the Third Millennium B. C.. Archaeological Evidence from Horum Höyük." Ed. Kuzucuoğlu, C. ve Marro, C. *Sociétés Humaines et Changement Climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute-Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005* (Varia Anatolica 19, Institut Français d'études anatoliennes Georges Dumézil), Paris: De Boccard, 383-401.
- (2007b). "The Carchemish Region in the Early Bronze Age." Ed. Edgar Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. (Levant Supplementary Series 5)*, Oxford: Oxbow Books, 222-237.
- Marx, Karl (1906). *Capital: A Critique of Political Economy*. New York, The Modern Library, Random House.
- Matney, Timothy ve Algaze, Guillermo (1995). "Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Tirit Höyük in Southeastern Anatolia." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 299-300 (299-300), 33-52.
- Matney, Timothy., Algaze, Guillermo., Pittman, Holly (1997). "Excavations at Tirit Höyük in Southeastern Turkey: A Preliminary Report of the 1996 Season." *Anatolica*, 23: 61-84.
- Matney, Timothy., Algaze, Guillermo., Dulik, M. C. (2010). "Understanding Early Bronze Age Social Structure through Mortuary Remains: A Pilot aDNA Study From Tirit Höyük, Southeastern Turkey." *International Journal of Osteoarchaeology*, 22 (3), 338-351.
- McClellan, Thomas ve Porter, Anne (1994). "Salvage Excavations at Tell Banat, Tishreen Dam, Syria." *Orient Express* 1994, (3), 81-82.
- McClellan, Thomas, (1998). "Tell Banat North: The White Monument." *About Subartu. Studies Devoted to Upper Mesopotamia. 2 Culture, Society, Image* (Subartu 4.2), Lebeau, Turnhout: Brepols: 243-269.
- McClellan, Thomas ve Porter, Anne (1999). "Survey of Excavations at Tell Banat: Funerary Practices." Ed. G. Del Olmo Lete ve Montero, J.-L. *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates, the Tishrin Dam Area: Proceedings of the International Symposium Held at Barcelona, January 1998* (Aula Orientalis Supplementa 15), Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA: 107-116.
- McClellan, Thomas (1999). "Urbanism on the Upper Syrian Euphrates." Ed. G. Del Olmo Lete ve Montero, J.-L. *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates, the Tishrin Dam Area: Proceedings of the International Symposium Held at Barcelona, January 1998* (Aula Orientalis Supplementa 15), Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA, 413-425.

- McClellan, Thomas ve Porter, Anne (2016). "Tell Banat." Ed. Youssef, Kanjou ve Akira, Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*, Oxford: Oxbow Books, 107-109.
- Meijer, Diederik J.W. (1980). "The Excavations at Tell Selenkahiye." Ed. Margueron, J. C. *Le Moyen-Euphrate, zone de contacts et d'échanges*, Leiden: 117-126.
- (1986). "A Survey in Northeeastern Syria." İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeological Instituut.
- (2016). "Tell Selenkahiye." Ed. Youssef, Kanjou ve Akira, Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*, Oxford: Oxbow Books, 191-193.
- Meltzer, D. (1979). *Paradigms and the Nature of Change in Archaeology*. *American Antiquity*, 44: 644-657.
- Meyer, Jan-Waalke (1981). "Grabungen im Planquadrat Q." Ed. Orthmann, W. *Halawa 1977 bis 1979, Vorläufiger Bericht über die 1. bis 3. Grabungskampagne (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 31)*, Bonn: Rudolf Habelt: 10-35.
- (1989). "Die Grabungen in Planquadrat Q." Ed. Orthmann, W., *Halawa 1980-1986. Vorläufiger Bericht über die 4. bis 9. Grabungskampagne (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde Band 52)*, Bonn: Rudolf Habelt: 19-56.
- (1991). *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im Syrischen Euphrattal. 3. Ausgraben in Šamseddin und Djerniye*. Saarbrücken: Schriften zur Vordeasiatischen Archäologie, Band 3.
- (2010). "The Cemetery of Abu Hamad: A Burial Place of Pastoral Groups?." Ed. Ohnuma, Katsuhiko. *International Symposium: Formation of Tribal Communities, Integrated Research in the Middle Euphrates, Syria, November 21-23, 2009*. *Al Rafidan Special Issue*, 155-163.
- Meyer, Jan-Waalke ve Orthmann, Winfried (2016). "Tell Halawa." Ed. Youssef, Kanjou ve Akira, Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*, Oxford: Oxbow Books, 273-276.
- Mısır, Adnan (1992). "1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı." *II. MKKS*, 201-209.
- Michalowski, Piotr (1994). "The Drinking Gods: Alcohol in Early Mesopotamian Ritual And Mythology." Ed. Lucio Milano. *Drinking in the Ancient Societies: History and Culture of Drinks in the Ancient Near East: Papers of a Symposium Held in Rome, May 17-19, 1990 (Padova: Sargon 1994)*, 27-44.
- Milano, Lucio (1994). *Drinking in the Ancient Societies. History and Culture of Drinks in the Ancient Near East*. Padova. Sargon.
- Miller, Naomi F. (1997). "Farming and Herding along the Euphrates: Environmental Constraint and Cultural Choice (Fourth to Second Millennia B.C.)." Ed. Zettler vd. *Subsistence and Settlement in A Marginal Environment: Tell es-Sweyhat*,

- 1989-1995 Preliminary Report (MASCA Research Papers in Science and Archaeology 14), Michigan Ann Arbor, 123-132.
- Mithen, Steven (1999). *Aklın Tarih Öncesi*, (Çev. İ. Kutluk), Ankara: Dost Kitapevi Yayınları
- Mellaart, James (1967). "Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia." London: Thames & Hudson.
- Montero Fenollós, J. L. (2001). "Metalistería de la Edad del Bronce en Tell Qara Quzaq. Estudio Tipológico y Tecnológico." Ed. Del Olmo Lete, G.; Montero Fenollós, J.-L.; and Valdés Pereiro. *Tell Qara Quzaq-II, Campañas IV-V (1992-1994)* (Aula Orientalis Supplementa 17), C. Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA: 255-304.
- (2004). "La Tumba de la Princesa de Qara Quzaq. Metal, Muerte y Prestigio La Cuenca Sirio-Mesopotámica A Comienzos Del III Milenio A.C.." *Historiae* 1, 36-55.
- McIntosh, Jane R. (2005). *Ancient Mesopotamia. New Perspectives*, Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Nishimura, Yoko (2015). "A Systematic Comparison of Material Culture between Household Floors and Residential Burials in Late Third-Millennium B.C.E. Mesopotamia." *American Journal of Archaeology*, 119 (4), 419-440.
- Orthmann, Winfried (1976). "Mumbaqt 1974." *Vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Orient-Gesellschaft mit Mitteln der Stiftung Volkswagenwerk unternommenen Ausgrabungen. Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 108, 25-44.
- (1978). "Tall Halawa." Ed. Hartmut Kühne. *Ausgrabungstätigkeit in Syrien, Archiv für Orientforschung*, 26, 157-159.
- (1980). "Burial Customs of the 3rd Millennium B.C. in the Euphrates Valley." Ed. Jean-Claude Margueron. *Le Moyen-Euphrate, zone de contacts et d'échanges. Actes du Colloque de Strasbourg, 10- 12 mars 1977*, Strasbourg: Université des Sciences Humaines de Strasbourg, 97-105.
- (1981). *Halawa 1977-1979: Vorläufiger Bericht über die 1 bis 3 Grabungskampagne*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- (1982). "Ausgrabungen in Halawa 1978." *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 32, 143- 176.
- Orthmann, Winfried ve Rova, Elena (1991). *Ausgrabungen in Wreide*. Saarbrücken: Schriften zur Vordeasiatischen Archäologie, Band 3.
- Orthmann, Winfried (1991a). "Die Steinfiguren." Ed. Orthmann, W.; ve Elena Rova.

Gräber des 3 Jahrtausends v. Chr. im Syrischen Euphrattal 2. Ausgrabungen in Wreide (Schriften zur vorderasiatischen Archäologie 2), Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag: 63-70.

(1991b). "Die untersuchten Gräber." Ed. Orthmann, W. ve Rova, E. Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im Syrischen Euphrattal 2. Ausgrabungen in Wreide (Schriften zur vorderasiatischen Archäologie 2), Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 9-62.

Ökse, A, Tuba ve Bucak, Eyyüb (2001). "Karkamış Barajı Gre Virike 1999 Kazısı." KST, 22.(1): 191-203.

Ökse, A, Tuba (2001). "Gre Virike 1999 Kazısı." Ed. N. Tuna ve J. Öztürk. Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Ankara, ODTÜ TAÇDAM: 263-291.

(2002a). "Gre Virike 2000 Kazısı." Ed. N. Tuna ve J. Öztürk. Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Ankara, ODTÜ TAÇDAM: 241-269.

(2002b). "Gre Virike: Fırat Kenarında Bir MÖ 3. Bin Kutsal Alanı." Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Ankara, 19 (2), 53-74.

(2004). "Gre Virike 2001 Kazısı." Ed. N. Tuna ve J. Öztürk. Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Ankara, ODTÜ TAÇDAM: 179-210.

(2005a). "Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri." Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, 5, 1-8.

(2005b). "Gre Virike 5000 Yıllık Bir Kutsal Alan." Arkeoloji ve Sanat, 119: 11-24.

(2005c). "Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates." BASOR 339: 21-46.

(2006a). "Gre Virike (Period I) Early Bronze Age Ritual Facilities on the Middle Euphrates." Anatolica, 32, 1-27.

(2006b). "Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period II B): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates River." Journal of Near Eastern Studies, 65, 1-36.

(2007a). "Funerary Rituals at Gre Virike: A 3rd Millennium Ritual Place in Southeastern Anatolia, VITA, 549-559.

(2007b). "Continuity and Change in Mortuary Practices during the Early and Middle Bronze Ages in the Middle Euphrates Region." Ed. Kuzucuoğlu, C. ve Marro, C., Sociétés Humaines et changement climatique à la fin du troisième

millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute-Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005 (Varia Anatolica 19, Institut Français d'études anatoliennes Georges Dumézil), Paris: De Boccard, 139-156.

(2007c). "A High Terrace At Gre Virike To The North of Carchemish: Power of Local Rulers as founders?." Ed. Edgar Peltenburg. Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplementary Series 5), Oxford: Oxbow Books: 94-104.

(2011). "The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia" Ed. Sharon R. Steadman ve Gregory McMahon. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323), Oxford, Oxford University Press, 260-289.

(2012a). Önyasa Arkeolojisinde Çanak Çömlek Teknik Özellikler, Biçimler, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca Terimler. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

(2012b). "Kamu Yatırımlarından Etkilenecek Kültür Varlıklarını Kurtarma Projeleri." ARULİS, 3: 7-8.

Ökse, A. Tuba ve Görmüş, Ahmet (2014). "Orta Fırat Havzası ve Çevresinde MÖ Üçüncü Binde Kullanılan Dini Alanlar" Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay Ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu, Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, 52: 249-254.

Ökse, A. Tuba (2015). "Baraj Projeleri ve Arkeoloji: Türkiye'nin Güneydoğusunda Kurtarma Kazıları." Ed. Yalçın, Ünsal, Hans-Dieter, Bienert, 'Staudammprojekte und Archäologie Rettungsgrabungen in der Südöstlichen Türkei' Anatolien-Brücke der Kulturen Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften, Kulturen Köprüsü Anadolu Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açuları', Montanhistorische Zeitschrift Der ANSCHNITT. Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum, Beiheft, 27, 111-129.

(2017). "Tatıka: Yukarı Dicle Havzasında Bir ETÇ I-II Mezarlığı Ve Ritüel Yapılar." Ed. Gökhan Coşkun. Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 15-30.

Özdoğan, Erim Aslı (1999). "Çayönü." Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen. Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization, New Discoveries, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 35-63.

Özgen, Engin., Helwing, Barbara ve Tekin, Halil (1997). "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük." Istanbul Mitteilungen, 47: 39-90.

Özgüç, Nimet (1988). "Samsat Kazıları 1987." Belleten, 52 (202), 291-294.

(2009). Samsat. Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum. Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler. Ankara: Türk Tarih

Kurumu.

Özgüç, Tahsin, (1948). *Ön Tarihte Anadolu'nun Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özkaya, Vecihi ve San, Oya (2003). "Körtik Tepe 2001 Kazısı." *KST*, 24, (2), 423-436.

Özterzi, Sevil (2011). "Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açından Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Palumbi, Giulio (2007/8). "From Collective Burials to Symbols of Power. The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burial Tradition from Southern Caucasus to the Euphrates Valley." Ed. Gilda Bartoloni ve M. Gilda Benedettini. *Sepolti tra vivi/Buried among the Living: Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Atti del Convegno Internazionale. Scienze Dell'Antichità 14/1*. Rome: Università Degli Studi Di Roma "La Sapienza", 14 (1), 141-167.

Padar, Pınar (2017). "Ölüm Hastalığı." *Neden Ölüm Dürtüsü, Psikanaliz Buluşmaları 10*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 33-40.

Pearson Parker, Michael (1982). "Mortuary Practices, Society and Ideology: An Ethnoarchaeological Study." Ed. Ian Hodder. *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, 99-113.

(1999). *Archaeology of Death and Burial*. Texas: Texas A&M University Press.

Peltenburg, Edgard (1995). "Rescue Excavations at Jerablus-Tahtani, Syria, 1995." *Orient Express*, 1995 (3): 70-72.

(1996). "Rescue Excavations at Jerablus-Tahtani, Syria, 1996." *Orient Express* 3, 70-72.

Peltenburg, Edgar., Bolger, D., Campbell, S. (1996). "Jerablus Tahtani, Syria, 1995: Preliminary Report." *Levant*, 28: 1-25.

Peltenburg, Edgard vd. (1999a). "Jerablus Tahtani 1992-96: A Summary." Ed. Del Olmo Lete, G. ve Montero Fenollós. *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin Dam Area (Aula Orientalis- Supplementa 15)*, Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA: 97-105.

(1999b). "The Living and the Ancestors: Early Bronze Age Mortuary Practices at Jerablus Tahtani." Ed. Del Olmo Lete, G. ve Montero Fenollós. *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin Dam Area (Aula Orientalis-Supplementa 15)*, Sabadell-Barcelona: Editorial AUSA: 427-442.

(2000). "Jerablus-Tahtani, Syria, 1998-9: Preliminary Report." *Levant*, 32: 53-75.

- (2007/2008). "Enclosing the Ancestors and the Growth of Socio-Political Complexity in Early Bronze Age Syria." Ed. Gilda Bartoloni ve M. Gilda Benedettini. *Sepolti tra vivi/Buried among the Living: Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Atti del Convegno Internazionale. Scienze Dell'Antichità 14/1*. Rome: Università Degli Studi Di Roma "La Sapienza", 215-247.
- (2007a). "Diverse Settlement Pattern Changes in the Middle Euphrates Valley in the Later Third Millennium B.C: The Contribution of Jerablus Tahtani." Ed. Kuzucuoğlu, C. ve Marro, C. *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise atelle eu lieu en Haute-Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 décembre 2005 (Varia Anatolica 19, Institut Français d'études anatoliennes Georges Dumézil)*, Paris: De Boccard: 247-266.
- (2007b). "New Perspectives on the Carchemish Sector of the Middle Euphrates River valley in the 3rd millennium BC." Ed. Edgar Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement: The Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. (Levant Supplementary Series 5)*, Oxford: Oxbow Books: 1-26.
- (2013). "Conflict and Exclusivity in Early Bronze Age Societies of the Middle Euphrates Valley." *Journal of Near Eastern Studies*, 72, 233-252.
- Peltenburg, Edgard (2015). *Tell Jerablus Tahtani, Syria, I. Mortuary Practices at an Early Bronze Age Fort on the Euphrates River (Levant Supplementary Series 17)*. Oxford & Havertown (PA): Oxbow.
- (2016a). "Tell Jerablus Tahtani." Ed. Youssef, Kanjou ve Akira, Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*, Oxford: Oxbow Books, 131-146
- (2016b). "Mortuary Practices and Embodied Identity in Northwest Syria in The 3rd Millennium BC." Ed. Candida Felli. *How to Cope with Death: Mourning and Funerary Practices in the Ancient Near East*, Edizioni, Pisa, 133-156.
- Perlov, B., (1980). "The Families of the Ensi's Urbau and Gudea and their Funerary Cult." Ed. Alster B. *Death in Mesopotamia. Rencontre Assyriologique Internationale*, 26. Copenhagen: Akademisk Forlag, 390-454.
- Philip, Graham (2015). "Metalwork from Mortuary Contexts at Jerablus." Ed. Edgar Peltenburg. *Tell Jerablus Tahtani, Syria, I. Mortuary Practices at an Early Bronze Age Fort on the Euphrates River (Levant Supplementary Series 17)*. Oxford & Havertown: Oxbow, 127-141.
- Porter, Anne (1995). "Tell Banat Tomb I." *Damaszener Mitteilungen* 8, 1-50.
- Porter, Anne ve McClellan, Thomas (1998). "The Third Millennium Settlement Complex at Tell Banat: Results of the 1994 Excavations." *Damaszener Mitteilungen*, 10: 11-63.
- (2000). *Mortality, Monuments and Mobility: Ancestor Traditions and the*

Transcendence of Space. PhD. Thesis, Chicago.

(2002a). "The Dynamics of Death: Ancestors, Pastoralism and the Origins of A Third-Millennium City in Syria." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 325: 1-36.

(2002b). "Communities in Conflict. Death and the Contest for Social Order in the Euphrates Valley." *Near Eastern Archaeology*, 65 (3): 156-173.

(2007). "The Ceramic Assemblage of the Third Millennium in the Euphrates Region." Ed. Maqdissi, V. Matoian., Nicolle, C. *C ramique de l'Age du Bronze en Syrie, II*. Beirut: Institut Français du Proche-Orient, 3-20.

(2012). "Mortal Mirrors: Creating Kin through Human Sacrifice in Third Millennium Syro-Mesopotamia." Ed. A. Porter ve G. Schwartz. *Sacred Killing: Human and Animal Sacrifice in the Ancient Near East*, Eisenbrauns, Winona Lake, 189-213.

(2016). "The Materiality of Mourning." Ed. Candida Felli. *How to Cope with Death: Mourning and Funerary Practices in the Ancient Near East*. Edizioni Ets. Pisa, 157-188.

Preucel, R. (1995). "The Post-Processual Condition." *Journal of Archaeological Research*, 3: 147-175.

Postgate J. N. (1980). "Early dynastic burial customs at Abu Salabikh". *Sumer*, 36, 65–82.

Renfrew, Colin (1986). "Introductions: Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change. Ed. C. Renfrew ve J. Cherry. *Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change*, Cambridge: Cambridge University Press, 1-18.

Renfrew, Colin ve Bahn, Paul (2004). *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames & Hudson.

(2013). "Arkeoloji Anahtar Kavramlar." (ev. Selda Somuncuoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları.

Renfrew, Colin (2016). "The Unanswered Question: Investigating Early Conceptualisations of Death." Ed. Colin Renfrew, Michael J. Boyd, Iain Morley. *Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1-15.

Ristvet, Lauren (2015). *Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East*. Cambridge: Cambridge University Press.

Roodenberg, Jacob J. (1979-80). "Premiers Resultats des Recherches Archeologiques a Hayaz Höyük." *Anatolica*, 7, 3-19.

(1981). "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları." *KST*, 3(1), 93-94.

- (1982). "Note Sur la Troisieme Campagne de Fouilles a Hayaz Höyük." *Anatolica*, 9, 27-33.
- Rouault, Olivier (1997). "Terqa: rapport préliminaire (1987-1989)." *Mari Annales de Recherches Interdisciplinaires*, 8, 73-178.
- Rouault, Olivier ve Mora, Celia (2007) "Progetto Terqa e la sua regione (Siria): Rapporto preliminare 2006." *Athenaeum Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità*, Università di Pavia. 95, 911-918.
- (2008) "Progetto Terqa e la sua regione: Rapporto preliminare 2007." *Athenaeum Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità*, Università di Pavia. 96: 841-857.
- (2009). "Progetto Terqa e la sua regione: Rapporto preliminare 2008." *Athenaeum, Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità*, 97, (2), 657-668.
- Ronnberg, Ami (2010). *The Books of Symbols: Reflections on Archetypal Images*. Spain: Taschen.
- Rowlands, Michael (1993). "The Role of Memory in the Transmission of Culture". *World Archaeology*, 25: 141-151.
- Sağlamtimur, Haluk (2017). "Siirt-Başur Höyük Erken Tunç Çağı I Mezarları: Ön Rapor." *Arkeoloji Dergisi*, XXII, 1-19.
- Sağlamtimur, Haluk ve Massimino G.M., Martina (2018). *Wealth Sacrifice and Legitimacy: The Case of the Early Bronze Age Başur Höyük Cemetery (South-eastern Turkey) Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 1: 329-342*. Ed. Barbara Horejs, Christoph Schwall, Vera Müller, Marta Luciani, Markus Ritter, Mattia Giudetti, Roderick B. Salisbury, Felix Höfl mayer and Teresa Bürge, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sakal, Ferhan (2015). "Antropomorphic Terracotta Figurines" "Middle Euphrates IV: 3rd Millennium, Early Bronze Age, Early Middle Euphrates, Archaeology, Stratigraphy, Architecture, Ceramics, Glyptic and Art, Terracotta Figurines, Metal, Lithics, Bone Objects, Burials and Funerary Practices, Radiocarbon, History and Philology Areas: Near East, Middle Euphrates", Uwe Finkbeiner, Mirko Novák, Ferhan Sakal & Paola Sconzo (eds)", Belgium, Brepols *ARCANE IV:267-271*.
- Sansaville, Paul (1985). "Holocene Settlement in North Syria." Ed. P. Sanville. *Résultats de deux prospections archéologiques effectuées dans la région du Nahr Sajour et sur le haut Euphrate Syrien (BAR International Series, 238)*. England: Oxford.

- Seeher J., (1993). "Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü" (Çev. S. Gülçur) Arkeoloji Ve Sanat Dergisi, Sayı 59: 9-15.
- Sang, Li, (2010). "Burial Practices of the Third Millennium BCE in the Middle Euphrates Region: An Interpretation of Funerary Rituals." Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Eberhard-Karls-Universität Tübingen.
- Sertok, Kemal ve Ergeç, Rıfat (1999). "A New Early Bronze Age Cemetery. Excavations Near the Birecik Dam, Southeastern Turkey. Preliminary report (1997-98)." *Anatolica*, 25, 87-107.
- (2000). "The Discovery of An Early Bronze Age Cemetery in the Middle Euphrates Area, near Carchemish (Turkey)." Ed. Matthiae, P., Enea, A., Peyronel, L. ve Pinnock, F. Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Rome, May 18th-23rd 1998, Roma: Università degli Studi di Roma La Sapienza, 1515-1525.
- Sertok, Kemal ve Kulakoğlu, Fikri (2001). "Şaraga Höyük 1999 Yılı Kazı Sonuçları." Ed. N. Tuna, J. Öztürk. Ilısu ve Karkamıs Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi. Ankara: ODTÜ, TAÇDAM: 453-486.
- Sertok, Kemal ve Kulakoğlu, Fikri (2002). "Şaraga Höyük 1999-2000." *KST*, 23 (1), 107-122.
- (2004). "2002 Yılı Şaraga Höyük Kurtarma Kazıları." *KST*, 25: 139-152.
- Sertok, Kemal (2003). "Birecik ETÇ Mezarlığı." Tunç Bakışlar, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı, Arkeoatlas, 2, 53-55.
- Sertok, Kemal (2007). "Fruit Stands and the Definition of a Cultural Area around Carchemish." Ed. Edgar Peltenburg. Euphrates River Valley Settlement: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplementary Series 5), Oxford: Oxbow Books: 238-249.
- Solecki, R.S., (1975). "Shanidar IV, A Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq". *Science*, 190(4217), 880-881.
- Sconzo, Paula (2006). "Sombrero Lid's and Children's Pots. An Early Bronze Age Shaft Grave from Tell Shiyukh Tahtani." *Baghdader Mitteilungen*, 37: 343-353.
- (2007a). "Collapse or Continuity? The Case of the EB-MB transition at Tell Shiyukh Tahtani." Ed. Kuzucuoğlu, C.; and Marro, C. Sociétés Humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute-Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, décembre 2005 (Varia Anatolica 19, Institut Français d'études anatoliennes Georges Dumézil). Paris: De Boccard: 267-309.
- (2007b). "Plain and Luxury Wares of the Third Millennium BC in the Carchemish Region: Two Case-Studies from Tell Shiyukh Tahtani." Ed. Edgar

- Peltenburg. Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. (Levant Supplementary Series 5), Oxford: Oxbow Books: 250-266.
- (2014a). "The Grave of the Court Pit: A Rediscovered Bronze Age Tomb from Carchemish." *Palestine Exploration Quarterly*, 146 (1), 3-16.
- (2014b). "Syrian Bottles." Ed. Marc Lebeau. *ARCANE I, Ceramics: Interregional I*. Belgium: Brepols, 215-224.
- (2015). "Ceramics." Ed. Uwe Finkbeiner, Mirko Novák, Ferhan Sakal, Paola Sconzo. *Middle Euphrates IV: 3rd millennium, Early Bronze Age, Early Middle Euphrates, Archaeology, Stratigraphy, Architecture, Ceramics, Glyptic and Art, Terracotta Figurines, Metal, Lithics, Bone Objects, Burials and Funerary Practices, Radiocarbon, History and Philology Areas: Near East, Middle Euphrates*, Belgium, Brepols *ARCANE IV*: 85-111.
- Shanks, Michael ve Tilley, C. (1982). "Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: A Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices." Ed. I. Hodder. *Symbolic and Structures Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stein, Gil. J. (1997a). "Excavations at Hacinebi Tepe, Turkey 1996 Preliminary Report." *Anatolica*, 23: 115-156.
- (1997b). "1995 Excavations at Hacinebi Tepe." *KST*, 18 (1), 93-121.
- (1998). "Excavations at Hacinebi Tepe." *KST*, 19 (1), 179-209.
- Strommenger, E. ve Kohlmeyer, K. (1998). "Tall Bi'a/Tuttul-I. Die altorientalischen Bestattungen." (*Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 96). Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- (2000). "Tall Bi'a/Tuttul – III. Die Schichten des 3. Jahrtausends v. Chr. im Zentralhügel." (*Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 101). Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Schiffer, M.B. (2000). "Social Theory in Archaeology: Building Bridges, in *Social Theory in Archaeology*." Ed. M. B. Schiffer. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Schmidt, Klaus (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schrödinger, Erwin (1935). "Discussion of Probability Relations between Separated Systems." *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 31 (4), 555-563.

- Scurlock Jo. A. (1995). "Death and the Afterlife in Ancient Mesopotamian Thought." Ed. Sasson J.M., Baines J., Beckman G., Rubinson K.S. *Civilizations of the Ancient Near East 3*, New York: Charles Scribner's Sons, 1883-1893.
- Schwartz, Glenn (1987). "Review Article I. Kampschulte and W. Orthmann, *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. im syrischen Euphrattal 1. Ausgrabungen bei Tawi 1975 und 1978.*" *Bibliotheca Orientalis XLIV*, 1 (2), 239-243.
- Schwartz, Glenn., Curvers, H. H., Dunham, S. (2006). "A Third-Millennium B.C. Elite Mortuary Complex at Umm el-Marra, Syria: 2002 and 2004 Excavations." *American Journal of Archaeology*, 110: 603-41.
- Schwartz, Glenn (2012). "Era of the Living Dead: Funerary Praxis and Symbol in Third Millennium BC Syria." Ed. P. Pfälzner, H. Niehr, E. Pernicka, and A. Wissing, *Constructing Funerary Rituals in the Ancient Near East*, Wiesbaden: Harrassowitz, 59-78.
- (2016). "Umm el-Marra (Aleppo)." Ed. Y. Kanjou ve A. Tsuneki. *A History of Syria in One Hundred Sites*. Oxford: Oxbow Books, 128-30.
- Squadrone, Filomena, F. (2007). "Regional Culture and Metal Object in the Area of Carchemish during the Early Bronze Age." Ed. Peltenburg. *Euphrates River Valley Settlement: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplementary Series 5)*, Oxford: Oxbow Books: 238-249.
- (2015). "Metal". Ed. Uwe Finkbeiner, Mirko Novák, Ferhan Sakal, Paola Sconzo. *Middle Euphrates IV: 3rd millennium, Early Bronze Age, Early Middle Euphrates, Archaeology, Stratigraphy, Architecture, Ceramics, Glyptic and Art, Terracotta Figurines, Metal, Lithics, Bone Objects, Burials and Funerary Practices, Radiocarbon, History and Philology Areas: Near East, Middle Euphrates, Belgium, Brepols ARCANE IV: 297-340.*
- Şenyurt, Yücel (2002). "İlisu Barajı-Aşağı Salat 2000 Yılı Kazısı." *KST*, 23 (2). 445-452.
- (2004). "Aşağı Salat 2001 Yılı Kazısı/Excavations at Aşağı Salat, 2001." Ed. N. Tuna, J. Grenhalgh., J. Velibeyoğlu. *İlisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi: 2001 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2001*. Ankara: ODTÜ/METU: 641-668.
- Tallgren, A. Michaël (1937). "The Method of Prehistoric Archaeology." *Antiquity*, 11 (42): 152-61.
- Tekin, Halil (2013). "Hakemi Use Kazıları." *İlisu ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları, Diyarbakır*, 103-134.

- Tibet, Aksel, Catherine, Marro., Bulgan, Fatma (1999). "Horum Höyük 1997 Çalışmaları." KST, 20 (1): 219-240.
- (2001). "Horum Höyük 1999 Çalışmaları." KST, 22 (1): 137-154.
- Tomczyk, Jacek vd. (2010). "Anthropological Analysis of the Osteological Material From an Ancient Tomb (Early Bronze Age) From The Middle Euphrates Valley, Terqa (Syria)." International Journal of Osteoarcheology, 21 (4): 435-445.
- Thureau-Dangin, F. ve Dhorme, P. (1924). "Cinq jours de fouilles à Ashara." Syria, 5: 265-293.
- Thureau-Dangin, F.; ve Dunand, M. (1936). Til-Barsib. (Institut d'Archéologie de Beyrouth, Bibliothèque Archéologique et Historique, Tome XXIII). Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Tsukimoto, Akio (1985). "Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien." Alter Orient und Altes Testament 216; Neukirchen-Vluyn: Verlag Butzon ve Bercker.
- (2010). "Peace for the Dead, or *kispu(m)*." Again, J-Stage, Vol. XLV: 101-109.
- Trigger, Bruce G. (2014). Arkeolojik Düşünce Tarihi, (Çev. F. Aydın). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Uysal, Gülfem (2001). "Results of Anthropological Analysis of Gre Virike, 1999." Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu. Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs. Activities in 1999, Ankara: TAÇDAM: 292-307.
- (2002). "Results of Anthropological Analysis of Urfa-Gre Virike, 2000." Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu. Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs. Activities in 1999, Ankara: TAÇDAM: 281-2.
- (2006). "Gre Virike İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi." Hayat Erkanal'a Armağan, Kültürlerin Yansıması. İstanbul: Homer Kitabevi, 759-763.
- Valdés, Carmen, (1996). "The Ceramic Materials of Tell Qara Qûzâq: Periodization of a III Millennium Site from Northern Syria" PhD. Thesis. University Barcelona.
- (1999). "Tell Qara Quzaq: A Summary of the First Results." Ed. Gregorio Del Olmo Lete Juan- Luis Montero Fenollós. Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin Dam Area, Proceedings of the international Symposium Held at Barcelona 28th-30th 1998, Aula Orientalis-Supplementa 15. Barcelona: AUSA, 117-127.

- Van Loon, Maurits (1968). "First Results of the 1967 Excavation at Tell Selenkahiye." *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, 18: 21-34.
- Van Loon, Maurits ve Güterbock, N.G., (1972). "Korucutepe Kazısı 1970-Korucutepe Excavations 1970." *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara: ODTÜ.
- Van Loon, Maurits (1975). "First results of the 1972 Excavations at Tell Selenkahiye." Ed. Van Donzel, E.; Donceel-Volûte, P. H. E.; Kampman, A. A.; and Mellink, M. J. Leiden. *Le Temple et le culte, compte rendu de la vingtième Rencontre Assyriologique Internationale, organisée à Leiden du 3 au 7 juillet 1972* (Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul, PIHANS 37). İstanbul: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 21-25.
- (1978). "First Results of the 1974 and 1975 Excavations at Selenkahiye Near Meskene, Syria." *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, 27-28, 165-185.
- Van Loon, Maurits., ve Meijer, Diederik (2001). "Graves and Their Contents." Ed. Van Loon, Maurits. *Selenkahiye: Final Report on the University of Chicago and University of Amsterdam Excavations in the Tabqa Reservoir, Northern Syria 1967-1975*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 91, 127-222.
- Yakar, Jak (1985). "The Later Prehistory of Anatolia: The Chalcolithic and Early Bronze Age." Oxford. Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Tel Aviv: BAR Publishing.
- (1991). "Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period." Monograph Series of the Institute of Archaeology Tel Aviv University. Jarusalem: Institute Of Archaeology Tel Aviv University.
- (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*. (Çev. S. Hırçın). İstanbul: Homer Yayınevi.
- Yalçıklı, Derya ve Tekinalp, Macit, V., (2002). "Mezraa Höyük 2001 Yılı Kazıları." Ed. Tuna, N., Öztürk, Velibeyoğlu, J. ve J. Greenhalgh. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 188-210.
- Yalçıklı, Derya ve Tekinalp, Macit, V., (2004). "Mezraa Höyük 2001 Yılı Kazıları." Ed. Tuna, N., Öztürk, Velibeyoğlu, J. ve J. Greenhalgh. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ TAÇDAM,107-160.
- Yalçıklı, Derya ve Tekinalp, Macit, V. (2011). "Mezraa Höyük 2002 Yılı Kazıları." Ed. Tuna, N., Donan, O. *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*. Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 107-160.
- Yılmaz, Derya (2003). *MÖ III. Binde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Ölü Gömme*

Adetleri Yüksek Lisans Tezi, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara.

(2006). "Erken Tunç Çağ'ında Güneydoğu Anadolu'da Oda Mezar Geleneği." *Anatolia*, 31:57-69.

Wickede, Von Alwo (1984). "Çavi Tarlası 1983" *KST*, 6, 192-196.

Wickede, Von Alwo ve Mısır, Adnan (1985). "Çavi Tarlası." *KST*, 7, 103-109.

Wilhelm, S. (2006). "Ancestral Bones. Early Bronze Age Human Skeletal Remains from Tell Banat, Syria." *Baghdader Mitteilungen*, 37: 359-380.

Wilkinson, Tony (2004). "On the Margin of the Euphrates, Settlement and Land Use at Tell Sweyhat and in the Upper Lake Assad Area, Syria. Excavations at Tell Sweyhat Syria." I (Oriental Institute Publications 124). Chicago: Oriental Institute Publications.

(2007). "Archaeological Regions in the Neighbourhood of Carchemish." Ed. E. Peltenburg, *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC (Levant Supplementary Series 5)*, Oxford: Oxbow Books: 27-42.

Williams, Howard (2003). "Remembering and Forgetting The Medieval Dead." Ed. Howard Williams. *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 227-254.

Woolley, C. Leonard ve Barnett, R. D. (1952). "Carchemish III. The Excavations in the Inner Town and the Hittite Inscriptions." London: British Museum Press.

Whiting, Robert M. (1987). "Old Babylonian Letters from Tell Asmar." *Assyriological Studies No. 22*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Zettler, Richard L. (1997). "Surface Collections and Excavations in the Lower Town and Lower Town South." Ed. Zettler, Richard L. *Subsistence and Settlements in a Marginal Environment: Tell es-Sweyhat, 1989-1995 Preliminary Report (MASCA Papers in Science and Archaeology 14)*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publications, 35-72.

Zettler, Richard, L. ve Miller, Weber (1996). "Tell es-Sweyhat, 1989-1995. A City in Northern Mesopotamia in the Third Millennium B.C." *Expedition Magazine*, 38: 14-26.

Ziegelmayr, Gerfried ve Parsche, Franz (1984). "Die Menschlichen Skelette von Hassek Höyük." Ed. Behm-Blancke, M., *Hassek Höyük, Istanbul Mitteilungen* 34: 92-104.

<http://www1.unipa.it/falsone/en/TST08en.pdf> (Erişim tarihi 14.04.2011).

<http://www1.unipa.it/falsone/en/reports.html>

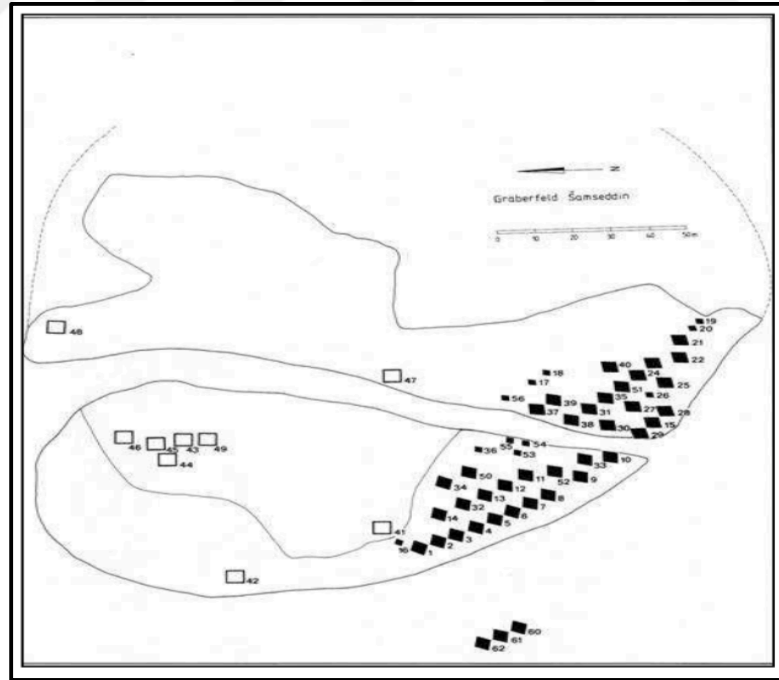
<https://tagturkey.wordpress.com/>.

RESİMLER

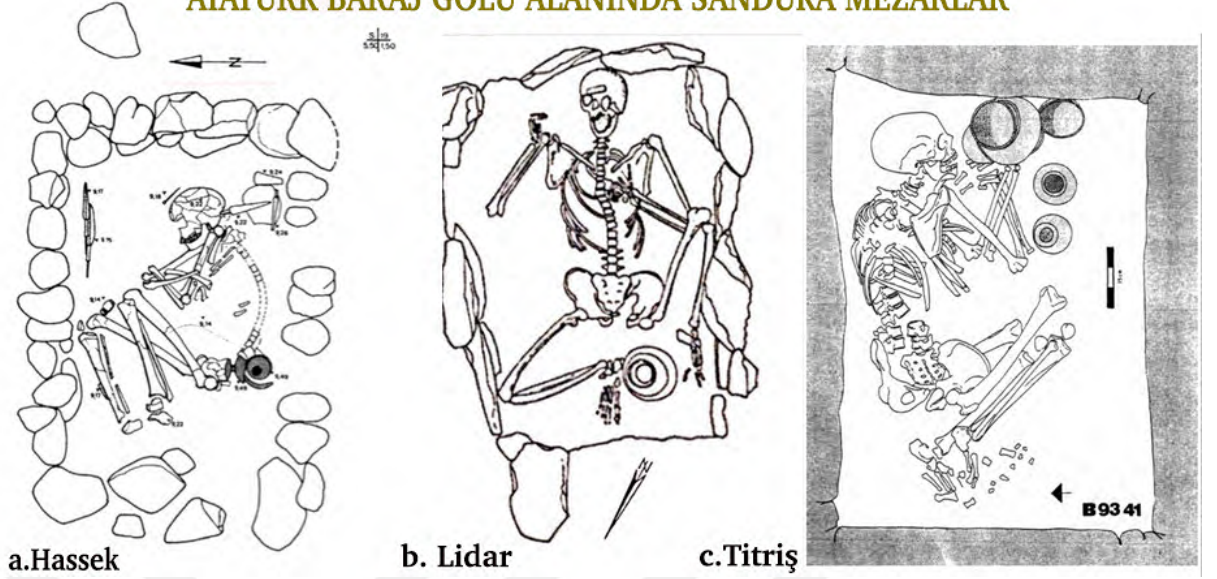

Şekil 1: Birecik ETÇ Mezarlığı'nda Sanduka Mezarlar ve Pişmiş Toprak Kap Mezarların İlişkisi (*Squadrone, 2007: fig.13.8*).

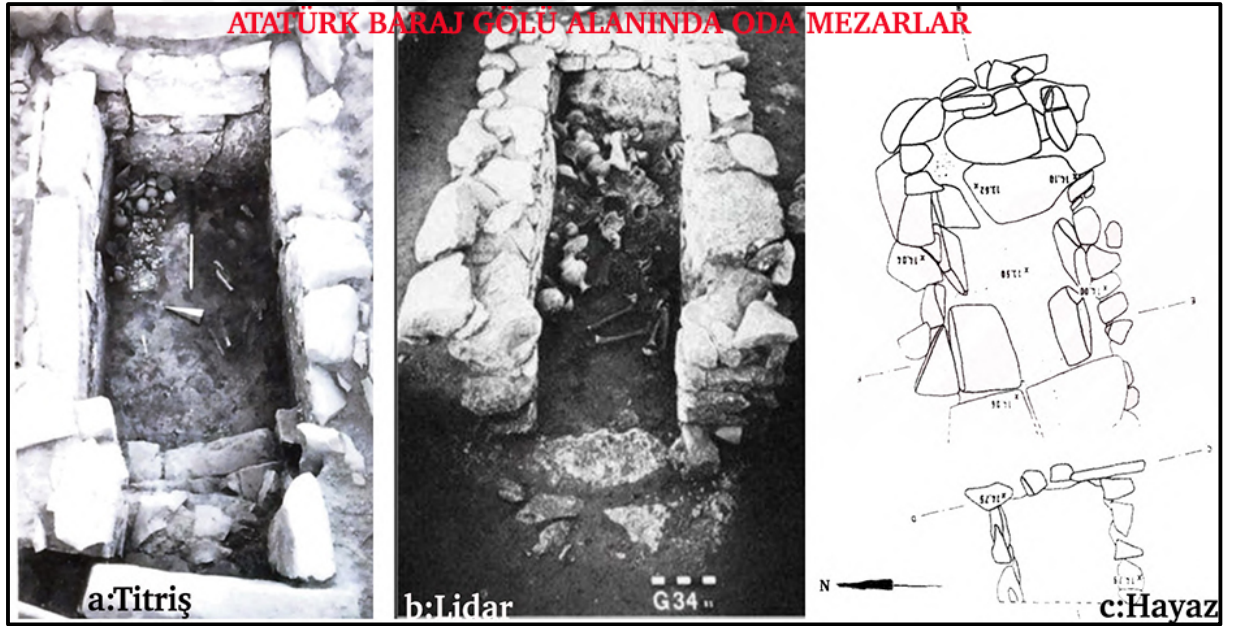
Şekil 2: Shamseddin A Mezarlığı (*Meyer, 1991: 18. fig.5*).

ATATÜRK BARAJ GÖLÜ ALANINDA SANDUKA MEZARLAR

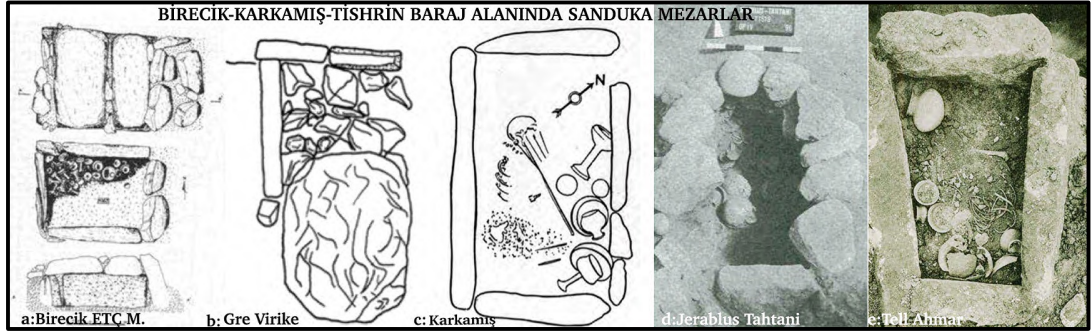

Şekil 3a: Hassek Höyük, 12 no.lu Taş Sanduka Mezar, (Behm-Blancke, 1984: fig. 7).
b: Lidar Höyük: 97 no.lu Taş Sanduka Mezar (Kaschau, 1999: 165, fig., 69).
c: Titrış Höyük: 93.41 no.lu Taş Sanduka Mezar (Laneri, 2004: 236, fig., 6).

ATATÜRK BARAJ GÖLÜ ALANINDA ODA MEZARLAR

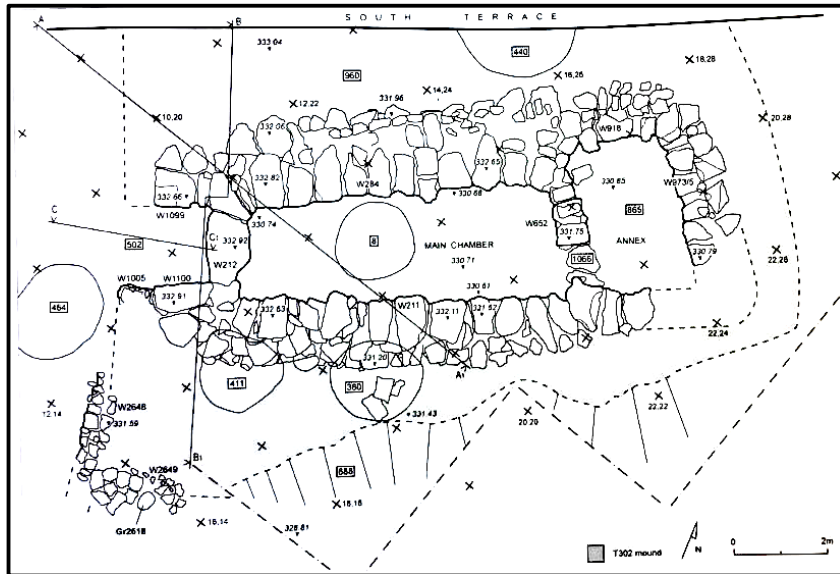
Şekil 4a: Titrış Höyük, B96.73 oda mezarı (Honça ve Algaze, 1998: 136, fig. 6).
b: Lidar Höyük, 6 no.lu oda mezar (Hauptmann, 1982b: pl.73).
c: Hayaz Höyük, UA oda mezarı (Roodenberg, 1980, şek.7).

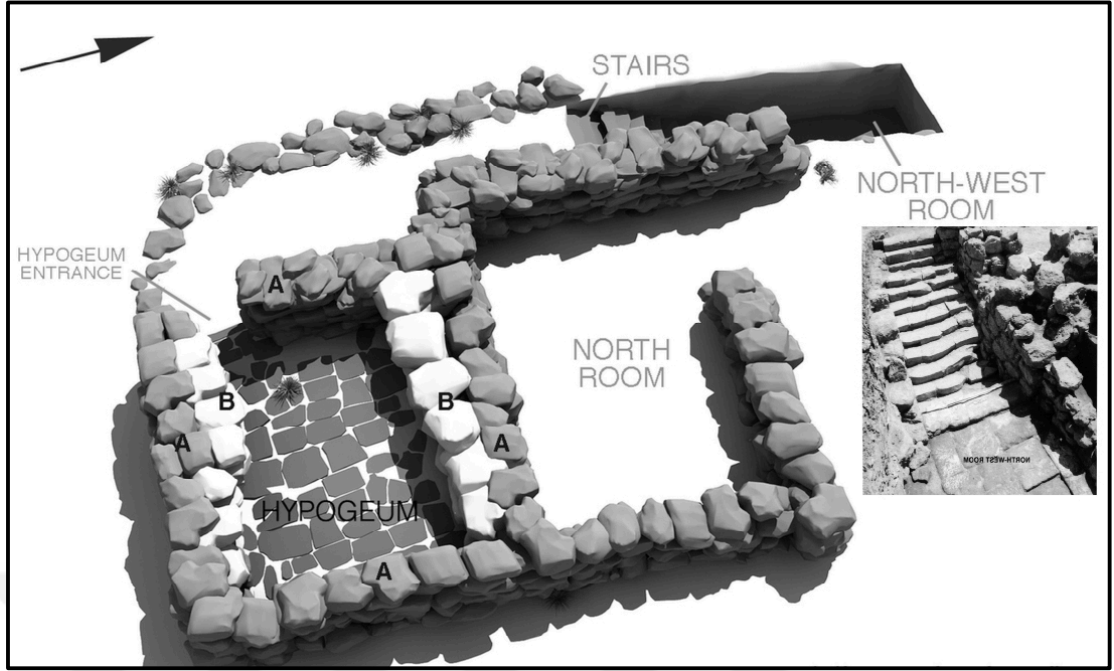
Şekil 5a: Birecik ETÇ Mezarlığı, 163 nolu taş sanduka mezar, (Sertok ve Ergeç, 2000: fig.2).
b: Gre Virike, K9 taş sanduka mezarı (Ökse, 2006b: 9, fig.11).
c: Karkamış, taş sanduka mezar (Woolley, 1952: 219).
d: Jerablus Tahtani, taş sanduka mezar, (Peltenburg vd. 1997: 7, Fig.7).
e: Tell Ahmar, 2n. taş sanduka mezar (Thureau-Dangin–Dunand 1936, Pl.XXXII:2).

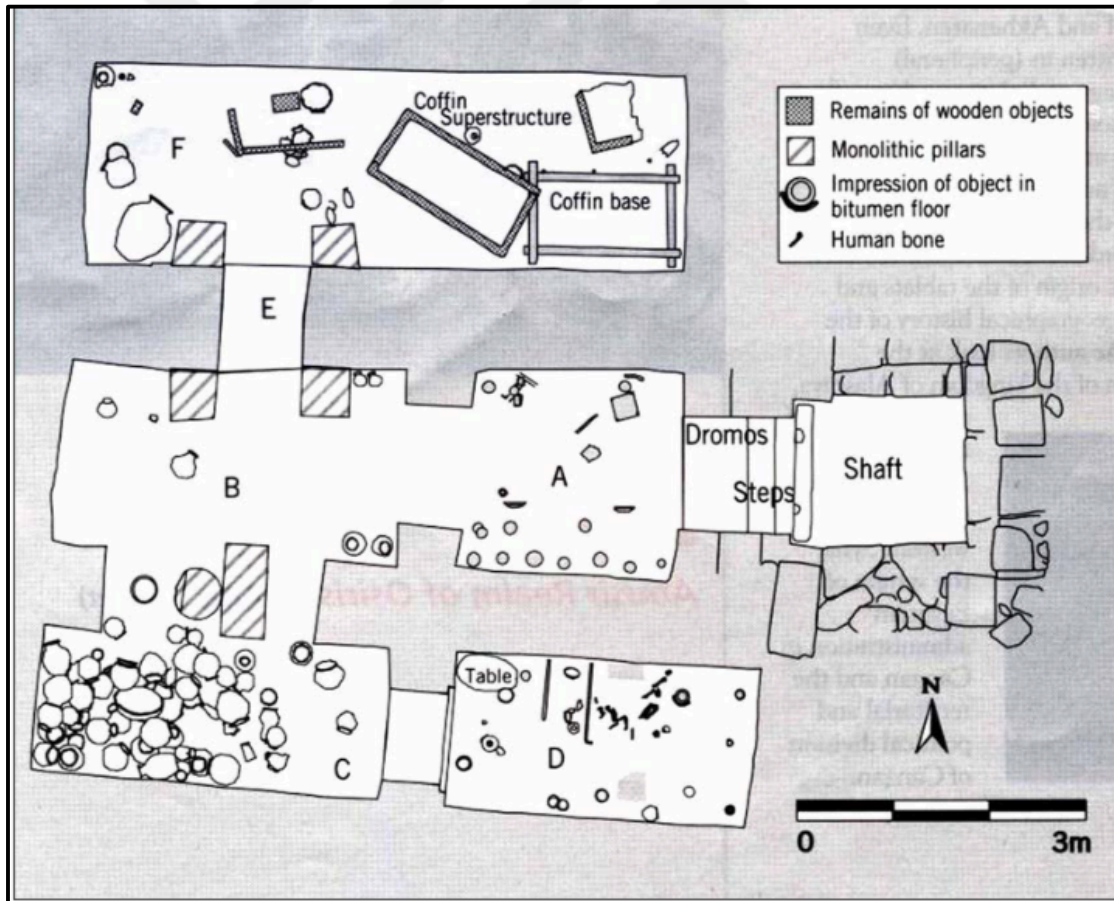
Şekil 6: Gre Virike, K9 Oda Mezarı (Kazı Arşivi).

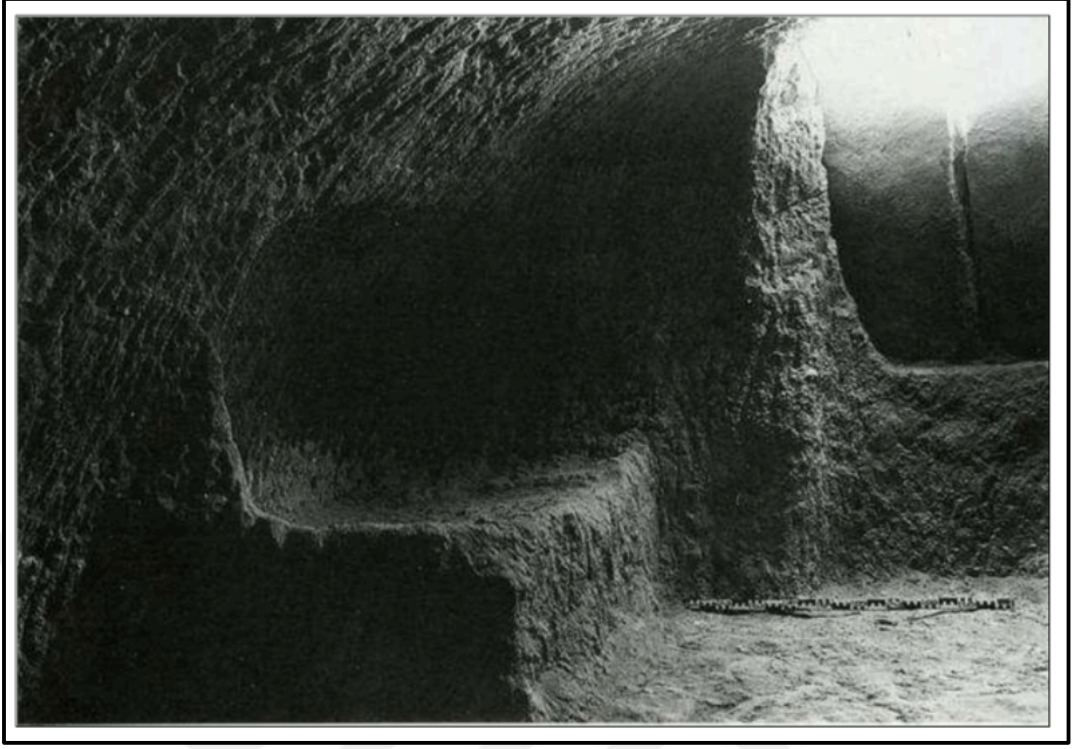
Şekil 7: Jerablus Tahtani, 302 oda mezarı, (Peltenburg, 2015:281).

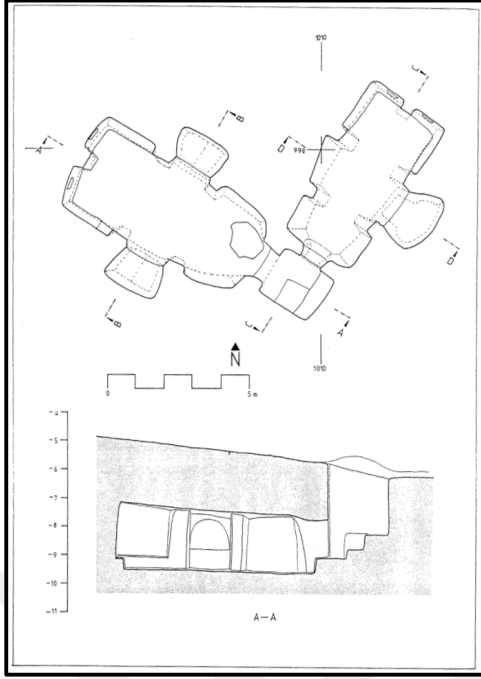
Şekil 8: Tell Ahmar mezar kompleksi (*Hypogeum*) (Baccarin, 2012: 142, fig.4).

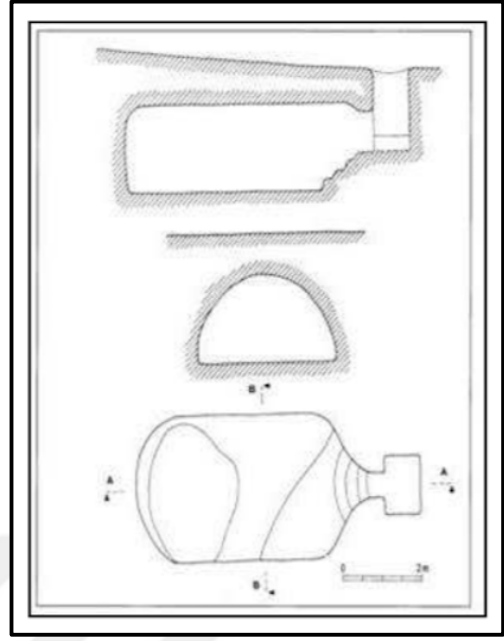
Şekil 9: Tell Banat:7 no.lu oda mezar kompleksi, (Porter, 2002b:156).

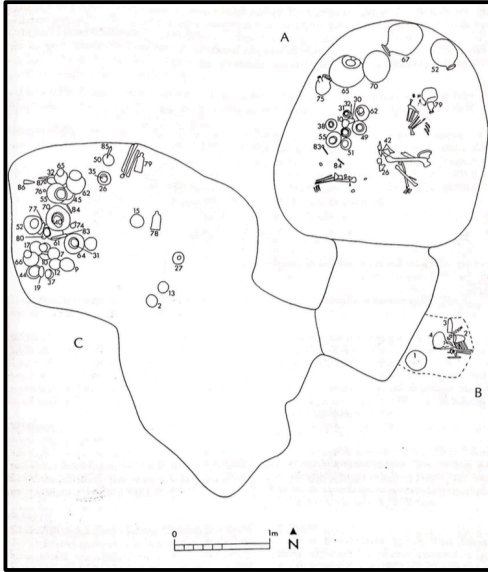
Şekil 10: Shamseddin: Oda mezar n.60 (*Meyer, 1991:80*).

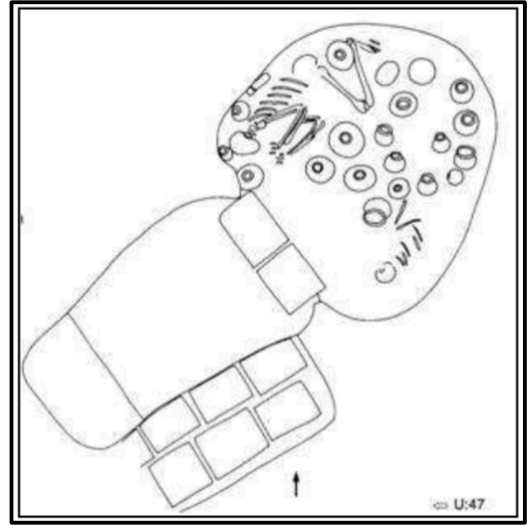
Şekil 11: Tell Halawa, H2 oda mezar, (Orthmann, 1989, taf.33).

Şekil 12: Shamseddin A.51 no.lu oda mezar (Meyer, 1991: 66).

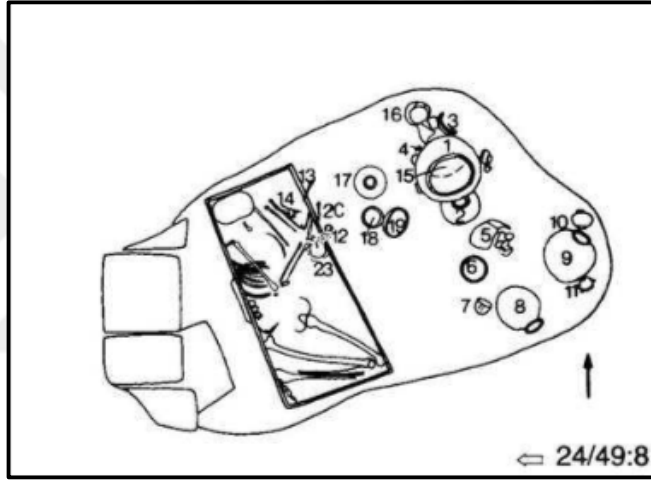
Şekil 13: Wreide, W054 oda mezarı (Orthmann ve Rova, 1991: 19).

Şekil 14: Tell Bi'a, U:47 Mezarı (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: taf.134).

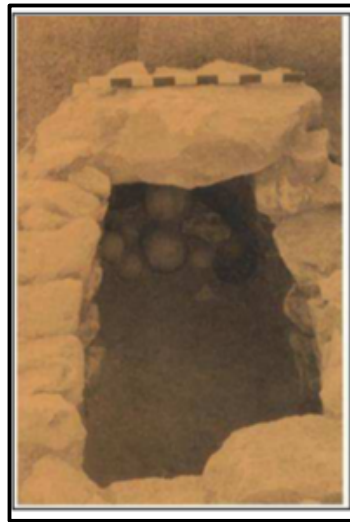
Şekil 15: Gre Virike: Kuyu mezar Larnax ile beraber, (Kazı Arşivi).

Şekil 16: Tell Bi'a, Kuyu mezar, Larnax ile beraber (Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: taf.45).

Şekil 17: Tawi, T.5 (Kampschulte ve Orthmann, 1984: taf.35a).

Şekil 18: Tell Banat, 4 no.lu oda mezar (Porter, 2002b: 165).

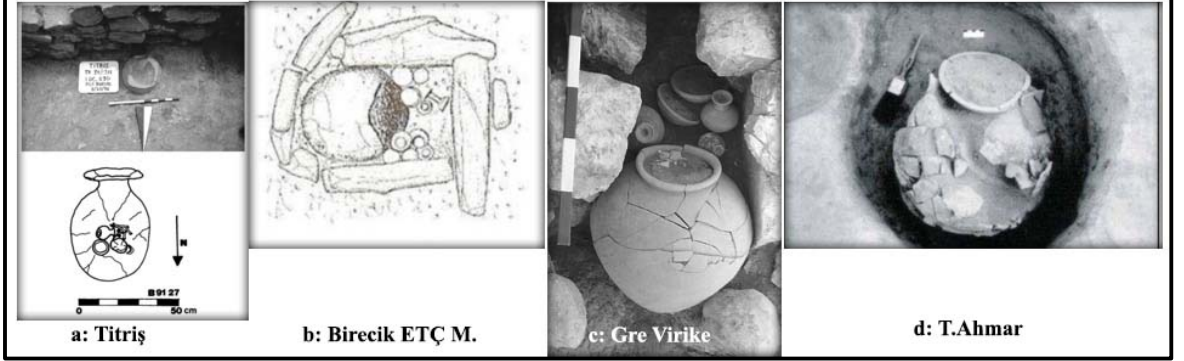

Şekil 19: Tell Bi'a yerüstü oda mezar kompleksleri, (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: fig.11.1*).

Şekil 20: Gre Virike, oval yerüstü oda mezar (*Kazı Arşivi*).

BİRECİK-KARKAMIŞ-TISHRİN BARAJ ALANINDA PİŞMİŞ TOPRAK KAP MEZARLAR

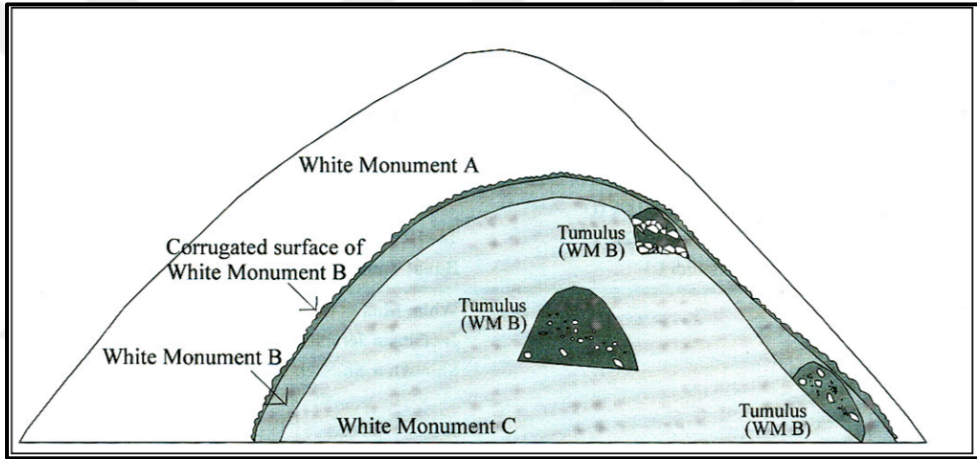

Şekil 21a:Titriş Höyük küp mezar (Laneri, 2004: 251,fig. 20).

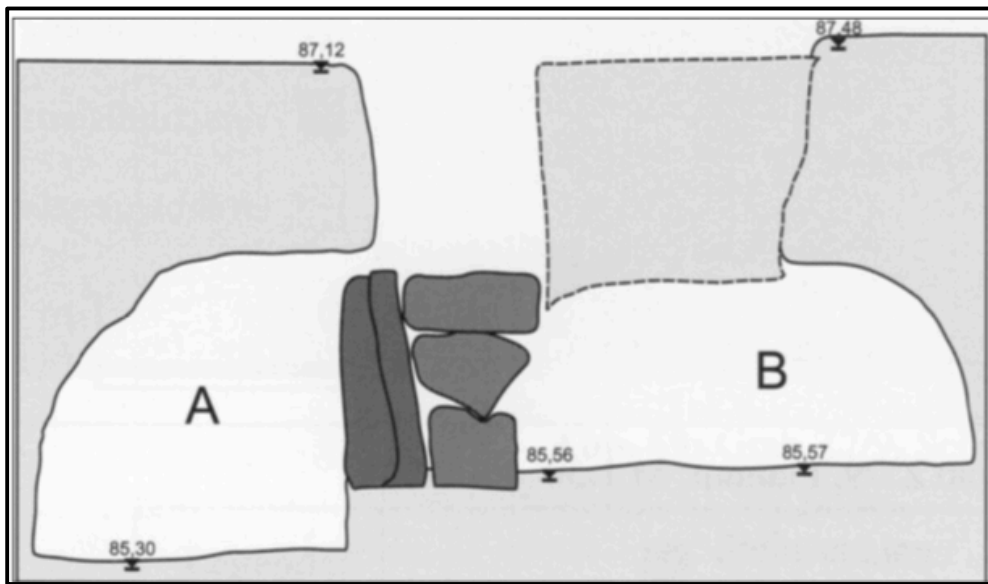
b: Birecik ETÇ M. 162 no.lu mezar (Sertok ve Ergeç, 1999:102, fig.6).

c: Gre Virike, K9 Çömlek Mezar ve mezarın dışına bırakılan eşyalar (Kazı Arşivi).

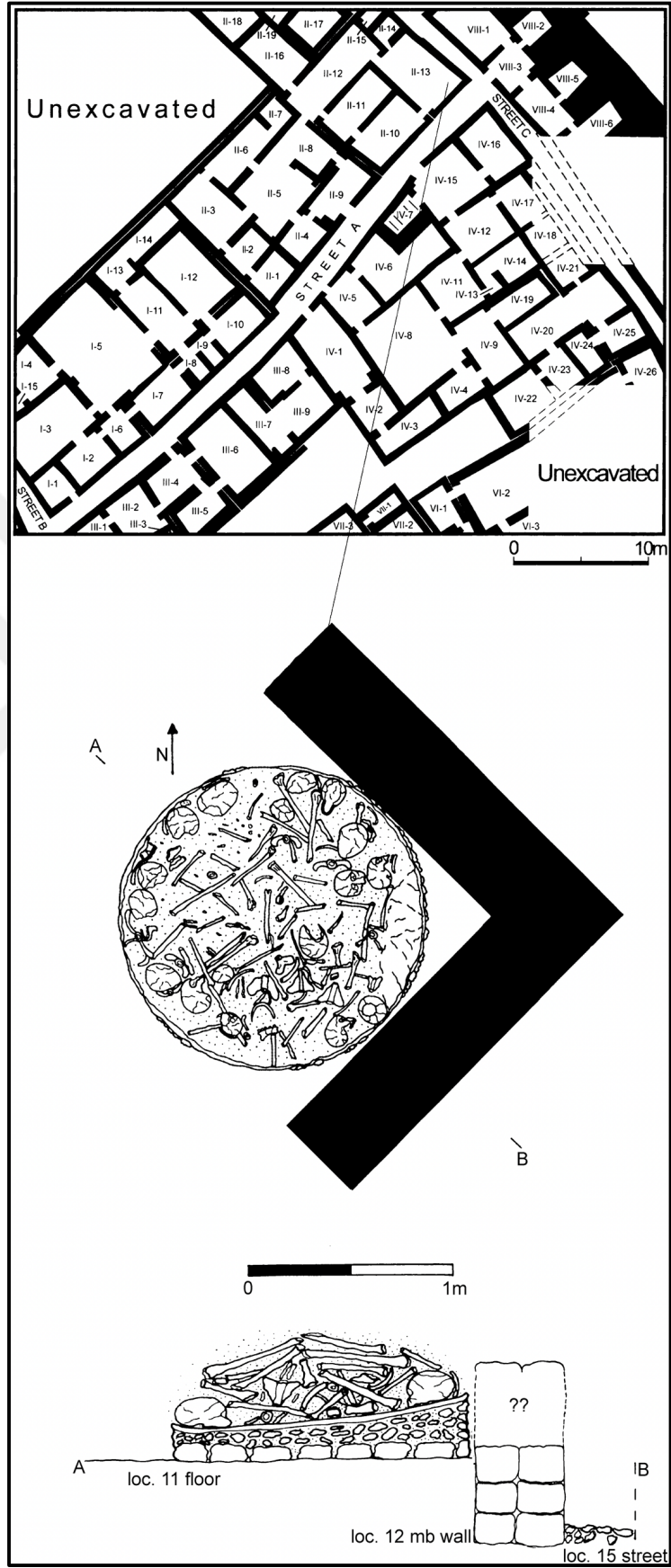
d: Tell Ahmar, F19.120 no.lu mezar (Dugay, 2005: 48, fig.3).

Şekil 22:Tell Banat (Kuzey) Tümülüs (Porter, 2002a: fig.4).

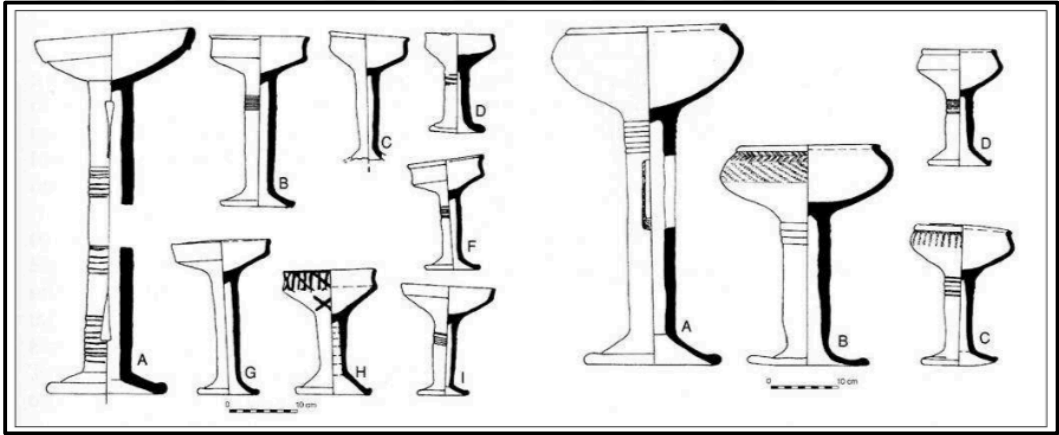
Şekil 23:Abu Hamad, Z6 mezarı (Falb vd., 2005: 63, fig. 54).

Şekil 24:Titriş Höyük Yerleşim içinde yer alan B98,87 no.lu mezar (Laneri, 2004: 253, fig,22).

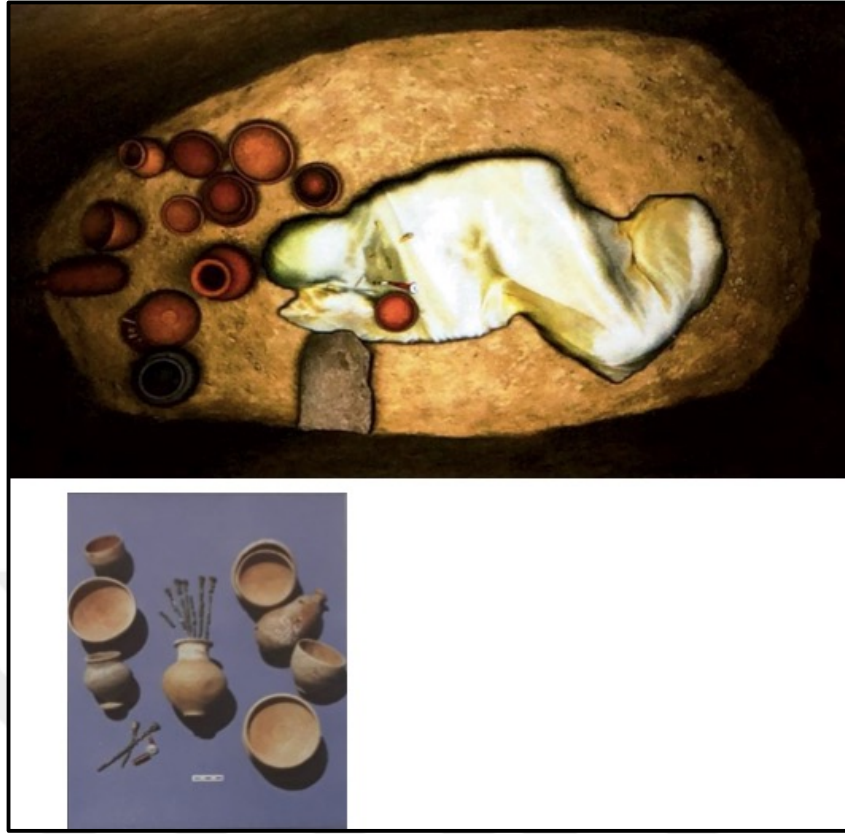
Şekil 25: Shiyukh Tahtani, T107'de çocuk iskeleti ile beraber mezar eşyaları (Falsone ve Sconzo, <http://www1.unipa.it/falsone/en/TST08en.pdf>).

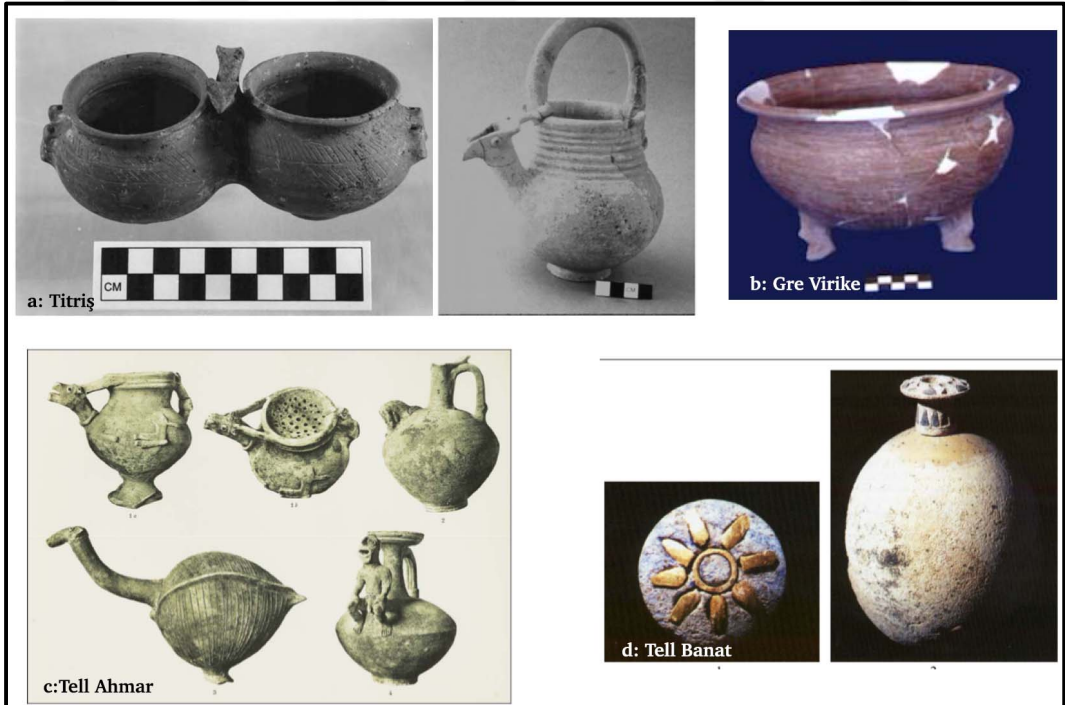
Şekil 26: Şaraga, Yüksek Ayaklı Çanaklar (Sertok, 2007: 241, fig.16.2,16.3).

Şekil 27: Gre Virike, K9 Oda Mezarında Yüksek Ayaklı Çanaklar (Kazı Arşivi).

Şekil 28: Jerablus Tahtani, 956 no.lu mezar (Peltenburg, 2015: 277, fig.1,2).

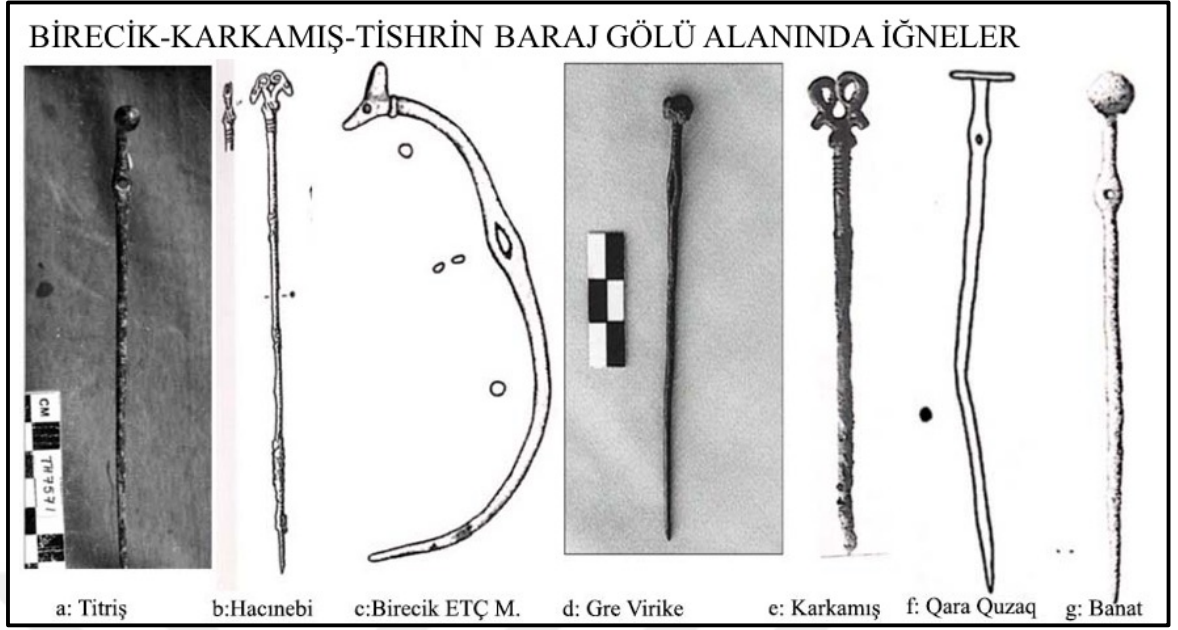

Şekil 29a: Titrış Höyük, 95,60 ve 96, 75 no.lu mezarlardan özel kullanım kapları (Laneri, 2004: 266, fig.35).

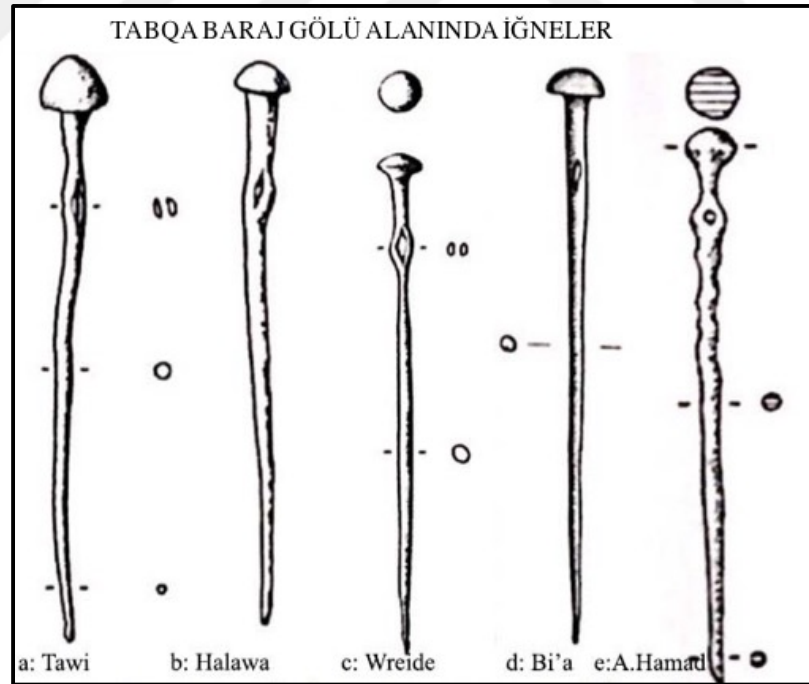
b: Gre Virike, K9 çömlek mezarı (Kazı Arşivi).

c: Tell Ahmar, Hypogeum'dan özel kullanım kapları (Thureau-Dangin – Dunand 1936: Pl. XXVII).

d: Tell Banat, 7 nolu mezardan özel kullanım kapları (Porter 2002b: 169).

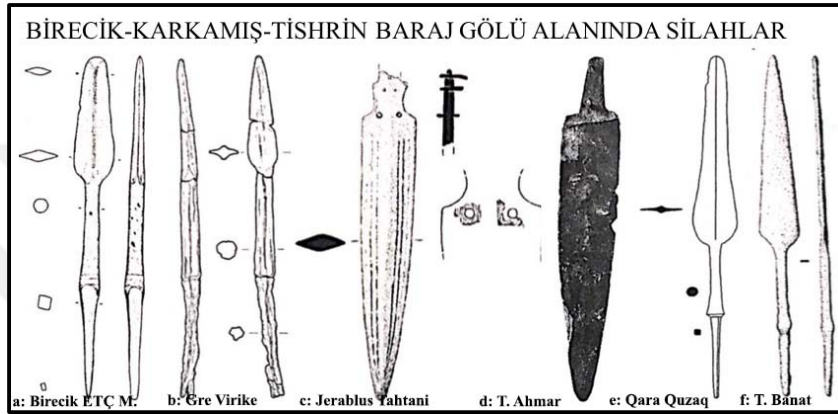
Şekil 30a: Titriş Höyük Yerleşim içinde yer alan B98,87 no.lu mezardan iğne (*Laneri, 2004: 253, fig.22*)
b: Hacnebi Tepe (*Stein vd., 1997: fig.4:f*).
c: Birecik ETÇ Mezarlığı, M12 mezarından iğne (*Squadrane, 2000: fig. 1.8*).
d: Gre Virike J9/028 no.lu mezardan iğne (*Kazı Arşivi*).
e: Karkamış, KCG2 no.lu mezardan iğne (*Woolley ve Barnett, 1952: pl.60b*).
f: Qara Quzaq, L mezarından iğne (*Montero, 2001: fig.7*).
g: Tell Banat, 1 no.lu mezardan iğne (*Porter, 1995: fig.5*).

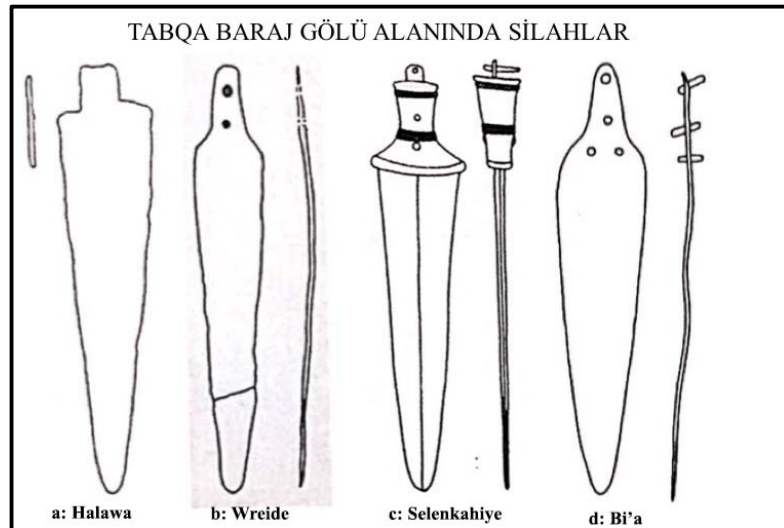
Şekil 31a: Tawi, 64 no.lu mezardan iğne (*Kampshulte ve Orthmann, 1984: taf. 30b:4*).
b: Halawa, 70 no.lu mezardan iğne (*Orthmann, 1981: fig.63:45*).
c: Wreide, D mezarından iğne (*Van Loon ve Meijer, 2001: fig. 4A.5:30*).
d: Tell Bi'a U Mezarlığı'ndan iğne (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: fig.120:13*).
e: Abu Hamad, M2 mezarından iğne (*Falb, 2005: Abb. 32.2*).

Şekil 32a: Hassak Höyük (*Behm-Blancke, 1984: Abb.8:1*).
b: Titriş Höyük (*Matney vd., 1997: fig.12*).

Şekil 33a: Birecik ETÇ Mezarlığı, M11 mezarından silah (*Squadrane, 2000: fig. 1.8*).
b: Gre Virike K9 no.lu oda mezarından mezardan silah (*Kazı Arşivi*).
c: Jerablus Tahtani, 302 no.lu oda mezarından silah (*Philip, 2007: fig.12.1.:8*).
d: Tell Ahmar, Hypogeum'dan silah (*Thureau-Dangin – Dunand 1936: pl. 28:4*).
e: Qara Quzaq, L12 mezarından silah (*Montero, 2001: fig.1a*).
f: Tell Banat, 2 no.lu mezarından silah (*Porter ve McClellan, 1998: fig.23.4*).

Şekil 34a: Halawa, 119 no.lu mezarından silah (*Orthmann, 1981: fig.69:119*).
b: Wreide, WO66 no.lu mezarından silah (*Orthmann ve Rova, 1991: Abb. 26:45*).
c: Selenkahiye, Mezar P'deki B iskeletinin yakınında bulunan silah (*Van Loon ve Meijer, 2001: fig.4A.12A:26*).
d: Tell Bi'a 6 no.lu mezarından silah (*Strommenger ve Kohlmeyer, 1998: fig.120:13*).

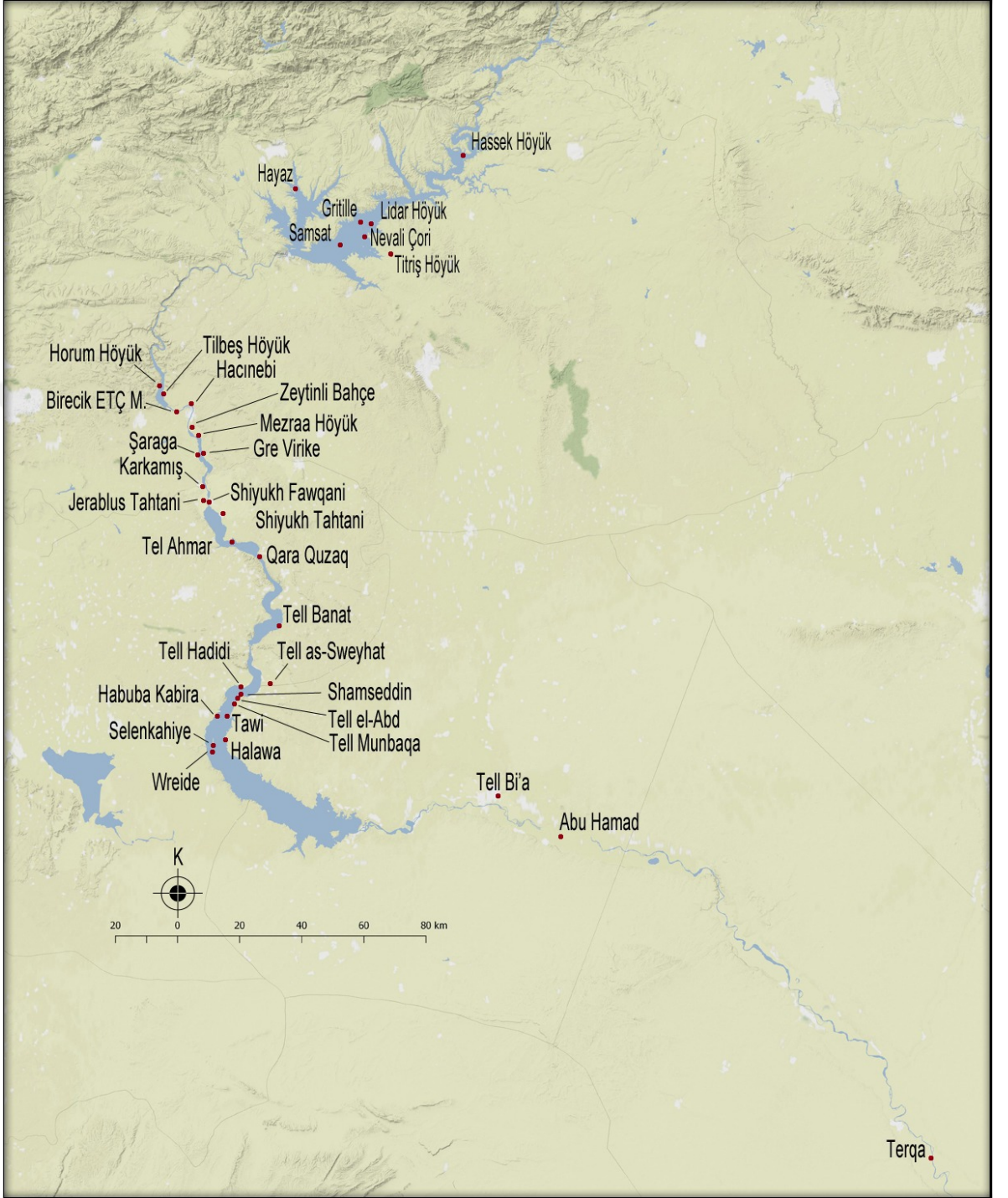

Şekil 35: Tell Hadidi D alanı yer altı oda mezarı (*Dornemann, 1979: fig.9*).

Şekil 36: Tilbeşar D2 oda mezarı, (*Kepinski vd.,2007: 286, fig.9*).

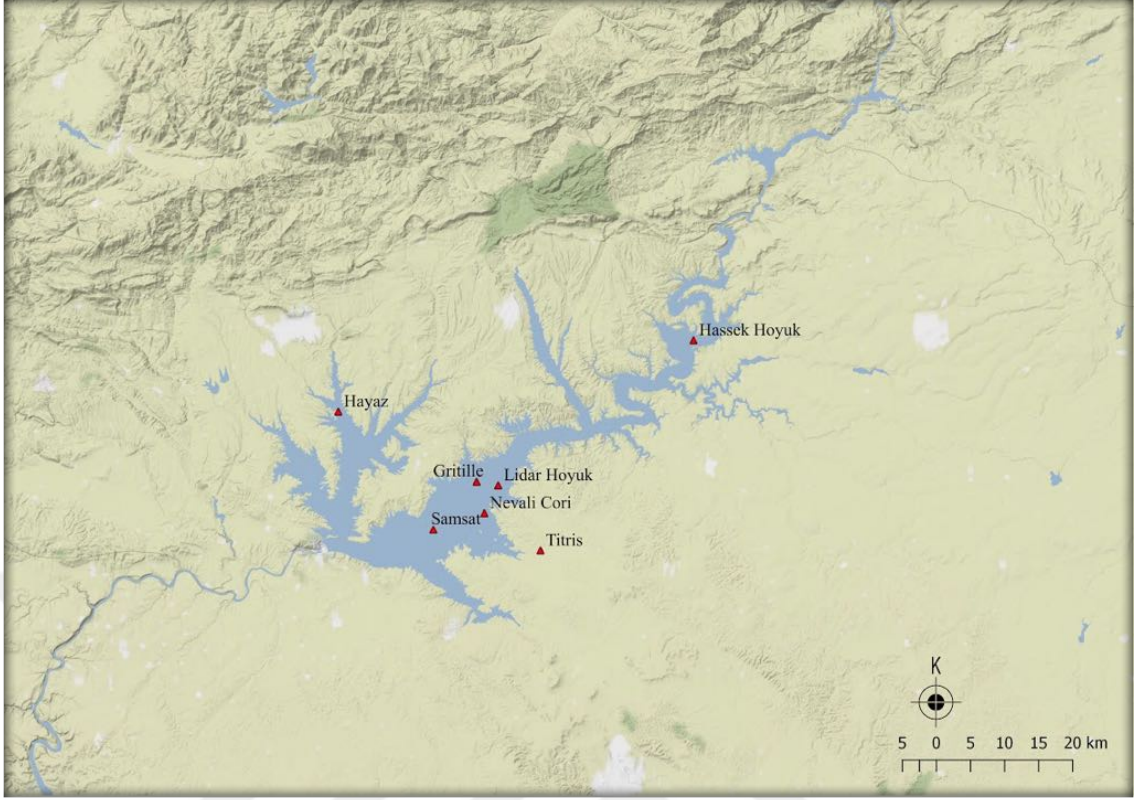
HARİTALAR

Harita 1:Orta Fırat Havzası

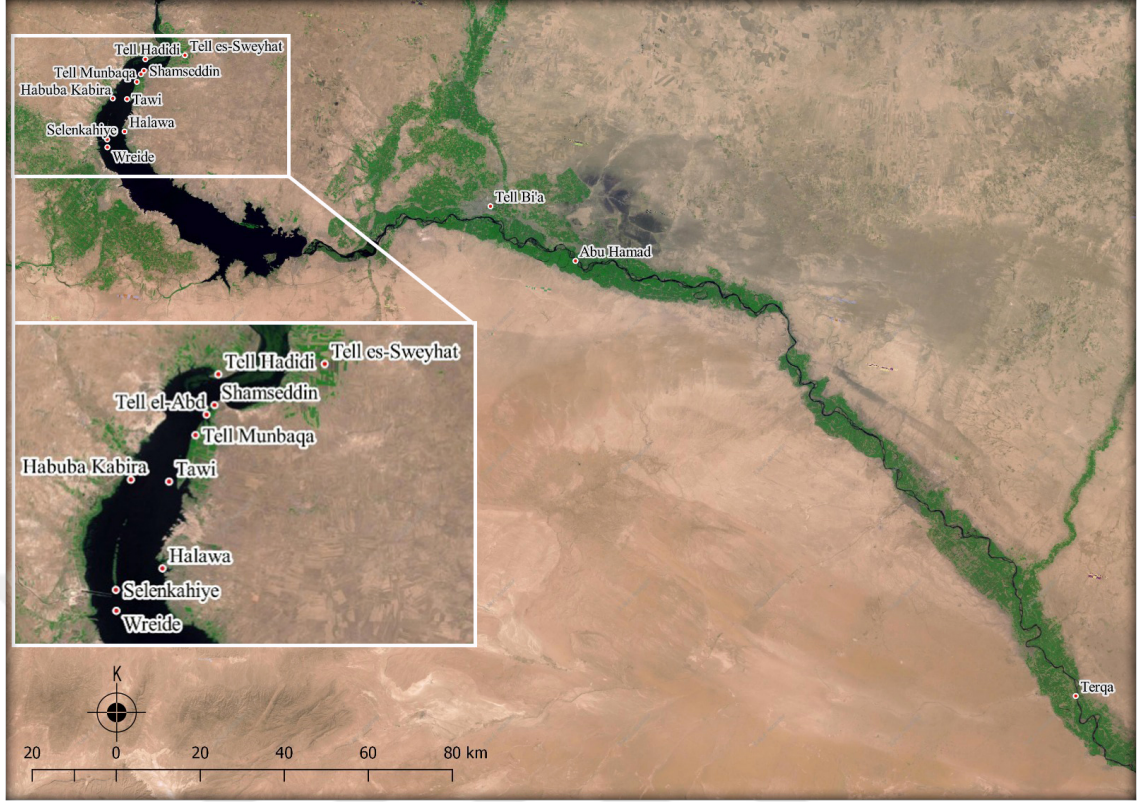
Harita 2: Orta Fırat Havzası Baraj Gölü Dolum Alanlarında Yerleşim İçi Mezar ve Yerleşim Dışı Mezarlık Bulunan Merkezler

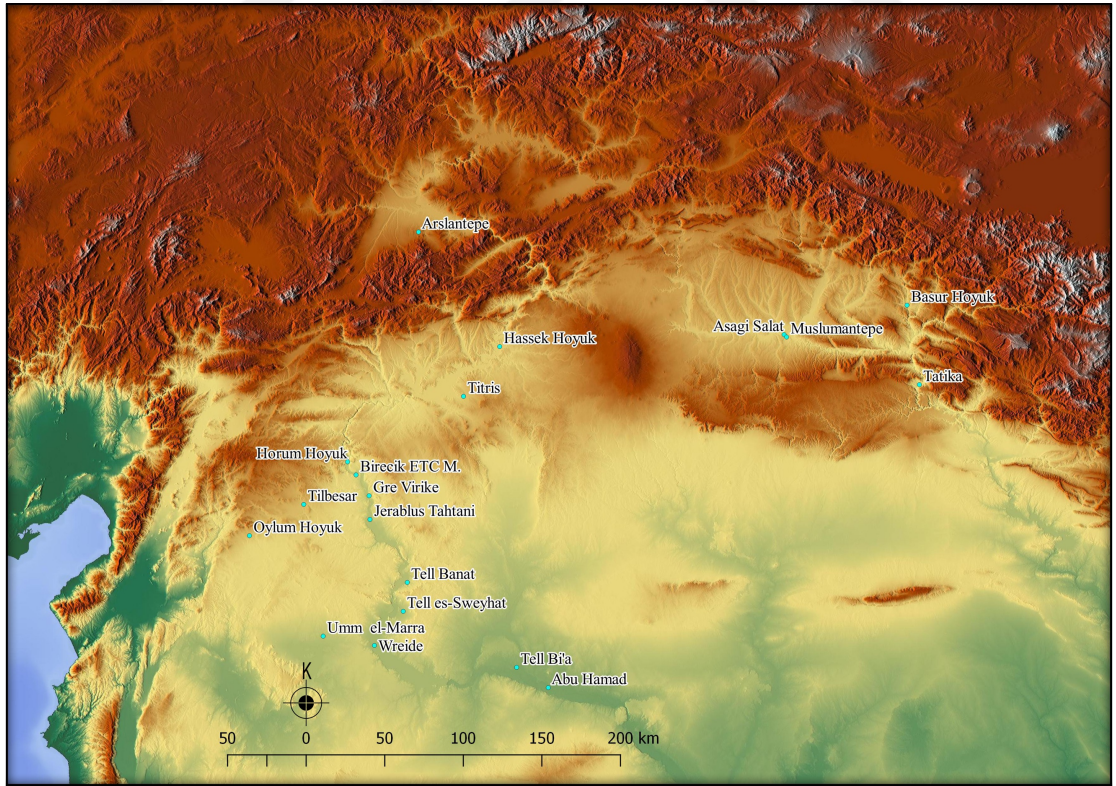
Harita 3: Atatürk Baraj Gölü Dolum Alanındaki Merkezler

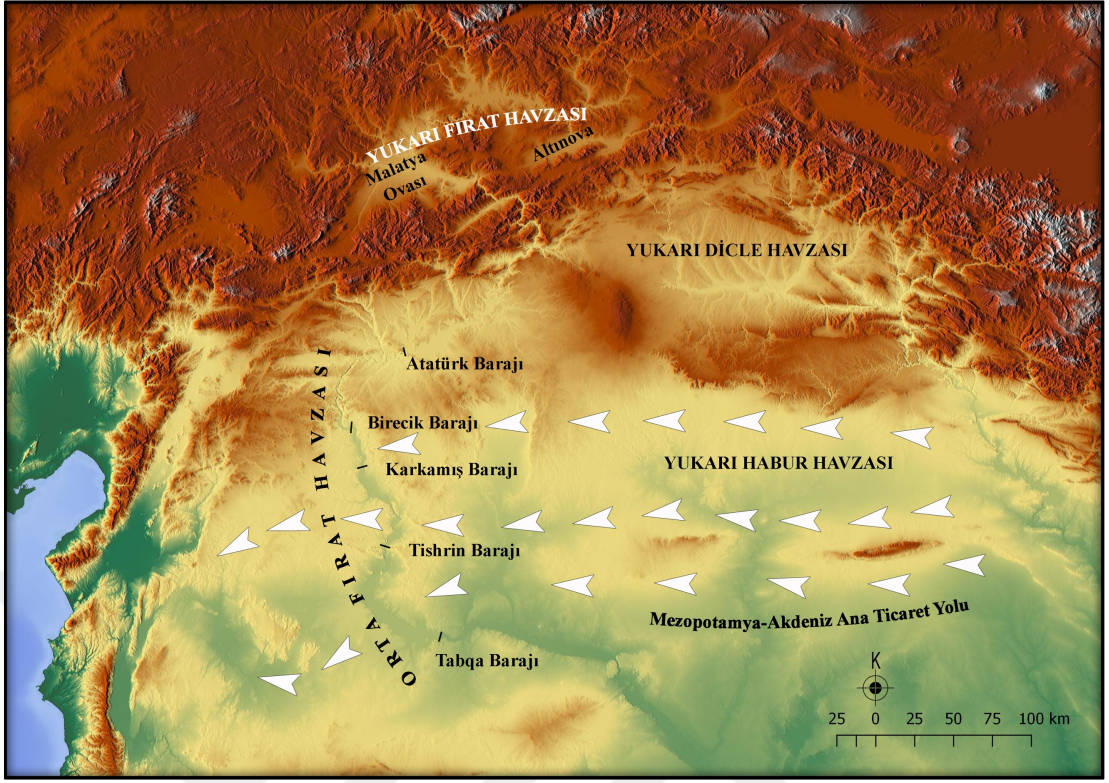
Harita 4: Birecik-Karkamis-Tishrin Baraj Gölü Dolum Alanlarındaki Merkezler

Harita 5: Tabqa Baraj Gölü Dolun Alanındaki Merkezler

Harita 6: Orta Fırat Havzası'nın Bölgesel Etkileşim Alanı

Harita 7: Orta Fırat Havzası'ndan Geçen Ana Ticaret Yolu Güzergahı